

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ, ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ & ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ Π.Μ.Σ. «ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ : ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

της φοιτήτριας Ηλιάνας Σίμα

ΘΕΜΑ

***Αναγνωστικά και κοινωνικοποίηση: Οι αλλαγές του αξιακού συστήματος στα αναγνωστικά της
Ε' και ΣΤ' Δημοτικού κατά τη διάρκεια της δεκαετίας 1975-1985***

Επιβλέπων Καθηγητής: Αθανασιάδης Θεοχάρης

Ιωάννινα 2017

Σίμα Ηλιάνα

Φιλοσοφική Σχολή

Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας

Copyright © Σίμα Ηλιάνα, 2017

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας, εξ' ολοκλήρου ή τμήματος αυτής για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτήν την εργασία εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Πίνακας περιεχομένων

Εισαγωγή.....	8
Η οριοθέτηση του θέματος.....	8
Βιβλιογραφική επισκόπηση	9
Το υλικό της έρευνας	12
Μεθοδολογικές Επιλογές	14
Θεωρητικές αφετηρίες	17
Η Κοινωνικοποίηση	17
Κοινωνικοποίηση και εκπαίδευση	18
Θεωρητικές αφετηρίες της κοινωνικοποίησης.....	19
Το πολιτικό, κοινωνικό και εκπαιδευτικό πλαίσιο της περιόδου 1974-1989.....	23
Το πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο	23
Η εκπαιδευτική πολιτική.....	29
Εκσυγχρονισμός της ελληνικής εκπαίδευσης: μια κριτική επισκόπηση.....	35
Το έθνος και η πατρίδα	37
Ιστορία	38
Η αρχαία Ελλάδα	38
Το Βυζάντιο.....	40
Η νεότερη Ελλάδα	42
Πατριδογνωσία.....	49
“Εμείς” και οι “άλλοι”: Περιγραφές κι αναπαραστάσεις Ελλήνων και ξένων στις σελίδες των αναγνωστικών	51
Κύπρος	57
Η θρησκεία.....	61
Η οικογένεια.....	69
Η ελληνική οικογένεια και οι σχέσεις μεταξύ των μελών της.....	70
Η έμφυλη διάσταση των αναγνωστικών	74
Τα παιδιά και η παιδική ηλικία μέσα από τα αναγνωστικά	77
Η εργασία.....	80
Ναυτιλία	80
Η γεωργία και ο πρωτογενής τομέας	83
Η Βιομηχανία	86
Καταστροφή του περιβάλλοντος.....	90
Η αστικοποίηση	91
Επιστήμη – Τέχνες	92
Η μετανάστευση.....	93
Σύνοψη – Συμπεράσματα.....	95
Βιβλιογραφία.....	101

Περίληψη

Ο σκοπός της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι η συγκριτική μελέτη του αξιακού συστήματος που διέπει τα σχολικά εγχειρίδια του γλωσσικού μαθήματος, των τάξεων Ε' και Στ' Δημοτικού, κατά την δεκαετία 1975 -1985.

Μελετώντας την σχετική βιβλιογραφία και με αφετηρία την παραδοχή πως το σχολικό βιβλίο δε μεταφέρει μόνο γνώσεις, αλλά, επίσης, διαμορφώνει στάσεις και αξίες, μελετήθηκαν οι αξίες και τα πρότυπα τα οποία προβάλλονται διαχρονικά στα συγκεκριμένα αναγνωστικά και συμβάλλουν στην κοινωνικοποίηση των παιδιών.

Η μεθοδολογική προσέγγιση του θέματος έγινε με την τεχνική της ανάλυσης περιεχομένου των κειμένων των αναγνωστικών που μελετήθηκαν. Οι βασικές κατηγορίες ανάλυσης ήταν: το έθνος και η πατρίδα, η θρησκεία, η οικογένεια και η εργασία. Η ανάλυση έγινε σε άμεση συνάρτηση με το ιστορικό, κοινωνικό και εκπαιδευτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο δημιουργήθηκαν τα αναγνωστικά και σύμφωνα με τις αρχές της ιστορικής μεθόδου.

Συμπερασματικά, από τη μελέτη προκύπτει ότι τα αναγνωστικά βιβλία που έπονται της μεταπολίτευσης προβάλλουν σε μεγάλο βαθμό κοινές αξίες. Ειδικότερα, μεγαλύτερη ταύτιση παρατηρείται στα βιβλία του 1975 και του 1979, ενώ, τα βιβλία της μεταρρύθμισης του 1985 διαφοροποιούνται ελαφρώς, προβάλλοντας και νέες αξίες. Οι βασικότερες αξίες που φαίνεται να συντηρούνται και να αναπαράγονται είναι η αξία της αγάπης για την πατρίδα και την οικογένεια, η εργατικότητα και οι θρησκευτικές αξίες.

Λέξεις - κλειδιά: αξίες, αξιακό σύστημα, σχολικά εγχειρίδια, αναγνωστικά, γλωσσικό μάθημα, κοινωνικοποίηση, εκπαίδευση, μεταπολίτευση

Abstract

The purpose of this study is the comparative analysis of the value system which characterizes the Greek language textbooks of the 5th and 6th grade in primary schools between 1975 and 1985.

Studying the respective bibliography and having as a starting point the acceptance that the textbooks transfer not only knowledge but also values and attitudes, the present paper detect the values and the ideas that were promoted by the textbooks and contribute to children's socialization.

The methodological issue approach was conducted by using the context analysis method. The main categories were: nation and state, religion, family and employment. For the data analysis was taken into consideration the historical, social and educational background in which the textbooks were authored. The present study, also, followed the historical method.

To sum up, the textbooks after the political changeover transfer, to a great extend, same values. Especially the textbooks of 1975 and 1979 seem to carry almost the same values. The textbooks of 1985, on the other hand, seem to carry values that were absent in the previous textbooks and at the same time some of the values were presented in a different way. The most basic values which seem to be maintained and reproduced are those of love for the country and family, the industriousness and the religious values.

Keywords: values, value system, textbooks, Greek language, socialization, education, political changeover

Ευχαριστίες

Μέσα σε λίγες γραμμές θα ήθελα να ευχαριστήσω από καρδιάς όλους όσοι συνέβαλαν στην ολοκλήρωση της παρούσας διπλωματικής εργασίας. Η αναφορά αυτή είναι το ελάχιστο που μπορώ να κάνω για να δηλώσω προς όλους την ευγνωμοσύνη μου για τη συνεισφορά τους.

Αρχικά, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Θεοχάρη Αθανασιάδη για τη συστηματική καθοδήγηση, τις καίριες επισημάνσεις και για την ενθάρρυνση που μου παρείχε καθ' όλη τη διάρκεια της εκπόνησης της εργασίας. Επίσης, οφείλω ένα μεγάλο ευχαριστώ στον κ. Παναγιώτη Παπακωνσταντίνου καθώς και την κ. Ελένη Σίανου-Κύργιου για την πρόθυμη συνεργασία τους και τις σημαντικές συμβουλές τους. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω εγκάρδια τον υπ. Διδάκτορα κ. Παπαθανασίου Χρήστο για τις πολύτιμες συμβουλές και την καθοδήγησή του.

Για την εξεύρεση του υλικού, ευχαριστώ ιδιαίτερα το Κέντρο Έρευνας Σχολικών Βιβλίων και Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης που εδρεύει στο τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής του Α.Π.Θ. και πιο συγκεκριμένα την κ. Ανθή Παπαδοπούλου η οποία διευκόλυνε την πρόσβασή μου στη βιβλιοθήκη του ΚΕΣΒΙΔΕ.

Ευχαριστώ ολόψυχα την οικογένειά μου, για την αμέριστη ψυχολογική υποστήριξη και για όλα όσα μου παρείχαν κατά τη διάρκεια των σπουδών μου, ώστε να καταφέρω να τις ολοκληρώσω και να εκπληρωθεί ένα μεγάλο μου όνειρο.

Τέλος, οφείλω ένα μεγάλο, εγκάρδιο ευχαριστώ στους δικούς μου ανθρώπους και φίλους, για τη βοήθεια και την ανοχή τους. Στην Παναγιώτα Π., στην Βιβή Κ. και στον Δημήτρη Κ., οι οποίοι με διευκόλυναν στο να φτάσει μέρος του υλικού στα χέρια μου. Στις φίλες και συμφοιτήτριές μου Ιωάννα Τ. και Παναγιώτα Ρ. με τις οποίες μοιράστηκα τους προβληματισμούς, τις σκέψεις και τις ιδέες μου και στάθηκαν πάντα πρόθυμες να με συμβουλευθούν. Στον Στέλιο Χ., για τις παρατηρήσεις του πάνω στο κείμενο και την ενθάρρυνση. Στην αδερφή μου, Άρτεμις, για την συνεχή υποστήριξη.

*Στην οικογένειά μου,
ως ένδειξη ευγνωμοσύνης για όσα μου έχει προσφέρει μέχρι σήμερα...*

Εισαγωγή

Η οριοθέτηση του θέματος

Σκοπός της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι η συγκριτική μελέτη του αξιακού συστήματος που διέπει τα αναγνωστικά βιβλία της Ε' και ΣΤ' τάξης δημοτικού, τα οποία διδάχθηκαν κατά την πρώτη δεκαετία της μεταπολίτευσης, καθώς επίσης και η διερεύνηση της συμβολής τους στην διαδικασία για την κοινωνικοποίηση των μαθητών. Τα βιβλία αυτά διδάχθηκαν στο πλαίσιο του γλωσσικού μαθήματος κατά τα σχολικά έτη 1975-1979, 1979-1984/1985 και 1985-2005. Ωστόσο, το παρόν πόνημα, δε στοχεύει απλώς να παρουσιάσει τους θεματικούς άξονες πάνω στους οποίους κινήθηκαν διαχρονικά τα εγχειρίδια του γλωσσικού μαθήματος, αλλά, επιδιώκει παράλληλα τη σύνθεση της εποχής μέσα στην οποία δημιουργήθηκαν τα βιβλία αυτά.

Πιο συγκεκριμένα, το βασικό ερευνητικό ερώτημα είναι το εξής: *Ποιες αξίες προωθούνται από τα αναγνωστικά βιβλία της μεταπολιτευτικής περιόδου 1975-1985, στο πλαίσιο του γλωσσικού μαθήματος;*

Το κύριο ερευνητικό ερώτημα συνοδεύεται κι από επιμέρους ερευνητικά ερωτήματα:

1) Υπάρχουν μετατοπίσεις ως προς τις αξίες που προωθούν τα βιβλία της μεταρρύθμισης της Ν.Δ. του 1976 και τα βιβλία της μεταρρύθμισης του ΠΑ.ΣΟ.Κ του 1981; Ποιες θεματικές απασχολούν περισσότερο τα πρώτα και ποιες τα δεύτερα ;

2) Υπάρχει σύνδεση των κειμένων με τη σύγχρονη εποχή ή επιμένουν σε θεματικές που αναπαράγουν αναχρονιστικά πρότυπα της ελληνικής κοινωνίας;

Να επισημανθεί σε αυτό το σημείο πως για την πληρέστερη μελέτη του κεντρικού ερευνητικού ερωτήματος συμπεριλήφθηκαν στην συγκριτική μελέτη και τα βιβλία που χρησιμοποιήθηκαν από την πτώση της δικτατορίας μέχρι την κυκλοφορία των νέων αναγνωστικών βιβλίων, το 1979, που ήταν προϊόντα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης της Ν.Δ..

Βιβλιογραφική επισκόπηση

Κοινός τόπος στις μελέτες αναγνωστικών βιβλίων που έχουν εκπονηθεί μέχρι σήμερα αποτελεί ο βασικός ρόλος που παίζει το σχολικό βιβλίο στη διαμόρφωση του παιδιού. Τα σχολικά εγχειρίδια δεν μεταδίδουν μόνο γνώσεις (γενικές και ειδικές), αλλά, επίσης, μεταβιβάζουν στους μαθητές διάφορα στοιχεία που αφορούν αξίες, στάσεις, κανόνες και πρότυπα συμπεριφοράς τα οποία επηρεάζουν τον τρόπο σκέψης και δράσης των παιδιών. Επιπλέον, το σχολικό βιβλίο, ως εργαλείο του σχολείου, συμβάλλει στην κοινωνικοποιητική διαδικασία, η οποία συντελείται εντός του σχολείου. Αν αναλογιστεί κανείς το χρόνο τον οποίο μελετούν τα βιβλία αυτά οι μαθητές, αλλά και τις ώρες διδασκαλίας του γλωσσικού μαθήματος, γίνεται περισσότερο αντιληπτή η σημαντικότητά τους στη διαμόρφωση της σκέψης των παιδιών. Η Φραγκουδάκη, στη μελέτη που εκπόνησε για τα αναγνωστικά του δημοτικού σχολείου, αναφέρει πως: «Τα αναγνωστικά εμπεριέχουν το σύνολο των αξιών και των αρχών που θέλει το εκπαιδευτικό σύστημα να μεταδώσει. Η εικόνα του ανθρώπου, δηλαδή του πολίτη, που τείνει να διαμορφώσει το σχολείο, εμφανίζεται πιο πλήρης μέσα στα αναγνωστικά»¹. Ενώ, τη σημαντικότητα της μελέτης του περιεχομένου των αναγνωστικών επισημαίνει και η Κανταρτζή στην έρευνά της, καθώς πιστεύει πως διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στα νέα άτομα γιατί μεταφέρουν τις προσδοκίες της κοινωνίας μέσα στη σχολική τάξη.²

Οι έρευνες με αντικείμενο το σχολικό βιβλίο ξεκίνησαν κατά κύριο λόγο μετά τη μεταπολίτευση στην Ελλάδα. Οι εκάστοτε μελέτες, επικεντρώνονταν σε διάφορες πτυχές των αξιών, της ιδεολογίας και των προτύπων που παρουσιάζονταν μέσα στις σελίδες των βιβλίων, υπογραμμίζοντας θέματα όπως η πατρίδα, η θρησκεία, το γυναικείο φύλο κλπ. Η έρευνα η οποία έθεσε τα θεμέλια για τέτοιου είδους μελέτες είναι αυτή της Α. Φραγκουδάκη που εκπονήθηκε το 1978 με τίτλο *Τα αναγνωστικά βιβλία του δημοτικού σχολείου. Ιδεολογικός πειθαναγκασμός και παιδαγωγική βία*. Η μελέτη της αφορά τα αναγνωστικά της περιόδου 1954-1974 και το συμπέρασμα στο οποίο οδηγήθηκε η Φραγκουδάκη ήταν πως τα βιβλία αυτά ήταν φορείς συντηρητικής ιδεολογίας και αναχρονιστικά για την εποχή τους. Πυλώνας των αξιών που μετέδιδαν τα εν λόγω αναγνωστικά αποτελούσε το τρίπτυχο “Πατρίς- Θρησκεία- Οικογένεια”, το οποίο σαν σχήμα επιβίωσε και αναπαράχθηκε για πολλά χρόνια στην ελληνική κοινωνία.

¹ Φραγκουδάκη, Α., *Τα αναγνωστικά βιβλία του δημοτικού σχολείου. Ιδεολογικός πειθαναγκασμός και παιδαγωγική βία*, Θεμέλιο, Αθήνα 1979, σ. 13

² Κανταρτζή, Ε., *Η εικόνα της γυναίκας. Διαχρονική έρευνα των αναγνωστικών βιβλίων του Δημοτικού Σχολείου*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 13

Μια άλλη αξιολογή μελέτη είναι αυτή της Μ. Γεωργίου-Νίλσεν με τίτλο *Η οικογένεια στα Αναγνωστικά του Δημοτικού σχολείου*. Η μελέτη αυτή του 1980 εξέτασε το πώς εμφανίζεται ο θεσμός της οικογένειας στα αναγνωστικά του 1954 και στα αντίστοιχα του 1979. Το συμπέρασμα που προέκυψε είναι ότι, κατά κύριο λόγο, το πρότυπο της οικογένειας που προβάλλεται και στα παλαιότερα και στα νεότερα αναγνωστικά είναι αυτό της παραδοσιακής (πατριαρχικής) οικογένειας, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για το ρόλο του γυναικείου φύλου, το οποίο εμφανίζεται υποδεέστερο από το αντρικό και με σαφή διαχωρισμό του ρόλου τους.

Στο ίδιο πλαίσιο κινήθηκε και η έρευνα της Α. Φρειδερίκου, του 1995 *«Η Τζένη πίσω από το τζάμι»*. Αναπαραστάσεις των φύλων στα εγχειρίδια γλωσσικής διδασκαλίας του δημοτικού σχολείου, όπου μελέτησε τις σύγχρονες αναπαραστάσεις των φύλων στα εγχειρίδια του γλωσσικού μαθήματος των τεσσάρων πρώτων τάξεων του δημοτικού. Το συμπέρασμά της ήταν πως στα βιβλία οι ανισότητες των φύλων διαιώνίζονται, παρά την αρχική πρόθεση του θεσμικού πλαισίου μέσα στο οποίο δημιουργήθηκαν, να εξαλειφθούν.

Σημαντική είναι και η έρευνα της Κανταρτζή *«Τα στερεότυπα του ρόλου των φύλων στα σχολικά εγχειρίδια του Δημοτικού Σχολείου»*, η οποία, μελέτησε διαχρονικά την εικόνα της γυναίκας όπως αυτή παρουσιάζεται στα αναγνωστικά του δημοτικού σχολείου από το 1954-1990. Η διαπίστωση της έρευνάς της ήταν ότι η παρουσίαση του γυναικείου φύλου γίνεται με στερεότυπο τρόπο κι ότι δεν υπάρχει σχέση ισότητας και ισοτιμίας ανάμεσα στα δυο φύλα.

Η Αναγνωστοπούλου μελέτησε τις αναπαραστάσεις των φύλων όπως αποτυπώνονται στα σχολικά βιβλία του γλωσσικού μαθήματος που διδάσκονταν την περίοδο εκείνη (1997) στα σχολεία. Το συμπέρασμα στο οποίο οδηγήθηκε είναι ότι, αν και αρχικά η γυναίκα φαίνεται να εξασκεί επαγγέλματα που δεν ανήκουν στα παραδοσιακά. Ωστόσο, σε μια δεύτερη ανάγνωση αποδεικνύεται πως σχετίζονται στην πραγματικότητα με τις στερεοτυπικές αντιλήψεις του γυναικείου φύλου που θέλουν τη γυναίκα να μεριμνά για την φροντίδα και τη διαπαιδαγώγηση. Αντίθετα, στην ίδια μελέτη, διαπιστώνεται πως οι άντρες εμφανίζονται να εξασκούν επαγγέλματα που απαιτούν μυϊκή δύναμη και υψηλό μορφωτικό επίπεδο³.

Τα εγχειρίδια του γλωσσικού μαθήματος των περιόδων 1985 και τα νεότερα του 2006 της ΣΤ' Δημοτικού, εξέτασε η Νικολάου στο πόνημά της *Κοινωνικοποίηση στο σχολείο: Έρευνα στα σχολικά εγχειρίδια του γλωσσικού μαθήματος της ΣΤ' τάξης του Δημοτικού σχολείου* (2009). Σκοπός ήταν η εξεύρεση μηνυμάτων σχετικά με αξίες, ιδέες και στοιχεία τα οποία επηρεάζουν τις απόψεις και συμβάλλουν στην κοινωνικοποίηση των μαθητών, Σύμφωνα με τα συμπεράσματα της έρευνας,

³ Αναγνωστοπούλου, Δ., *«Αναπαραστάσεις του γυναικείου και ανδρικού φύλου στα κείμενα των βιβλίων «Η Γλώσσα μου» της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης»*, στο Δεληγιάννη Β., & Ζιώγου Σ.(επιμ.), *Φύλο και Σχολική Πράξη*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1997

τα βιβλία του 1985, κρίνονται περισσότερο προσκολλημένα σε παραδοσιακές αξίες και κοινωνικά στερεότυπα του παρελθόντος, αν και υπάρχουν και σημεία στα οποία φαίνεται μια προσπάθεια να παρουσιαστούν θέματα σύγχρονα της εποχής. Αντίθετα, για τα νέα βιβλία αναφέρει πως είναι περισσότερο ενταγμένα στη σύγχρονη πραγματικότητα. Σημαντική είναι και η παρατήρησή της για ανάγκη συνεχούς επικαιροποίησης των αξιών που προβάλλονται μέσα στα κείμενα του γλωσσικού μαθήματος.

Η διατριβή του Άχλη, επιχείρησε τη συγκριτική εξέταση των θεμάτων, των αξιών και του ιδεολογικού προσανατολισμού των αναγνωστικών βιβλίων του δημοτικού τριών διαφορετικών περιόδων, του 1954, του 1976 και του 1982. Τα ευρήματα της έρευνάς του αναφέρουν πως, αν και υπάρχουν ποσοτικές διαφοροποιήσεις στο ποιες αξίες προβάλλονται περισσότερο ή λιγότερο στις τρεις περιόδους που εξετάστηκαν, το συνολικό πλαίσιο αναφοράς τους, συγκροτείται γύρω από τις ίδιες περίπου αξίες. Ιδεολογικός αναπροσανατολισμός παρατηρήθηκε από τον ερευνητή κυρίως στα αναγνωστικά του 1982 και λιγότερο στα αντίστοιχα του 1976. Συνοπτικά, η κυρίαρχη ιδεολογία των αναγνωστικών του 1954 αφορά στον εθνικό-θρησκευτικό και ηθικό φρονηματισμό. Παρόμοια είναι η ιδεολογία και στα αναγνωστικά του 1974, παρά την προσπάθεια να ανακατανεμηθούν οι αξιολογικές ιεραρχήσεις, το τρίπτυχο πατρίδα- θρησκεία- οικογένεια επικράτησε αλλά με τάσεις ποσοτικής μείωσης και εννοιολογικής διαφοροποίησης. Τέλος, για τα αναγνωστικά του 1982 διαπιστώνει πως ανατρέπεται σε μεγάλο βαθμό το ιδεολογικό υπόβαθρο των προηγούμενων αναγνωστικών και κυριαρχεί ένας ανθρωποκεντρικός ιδεολογικός προσανατολισμός, πιο κοντά στις απαιτήσεις της συγκεκριμένης εποχής.

Τέλος, ο Σιλιγάρης μελέτησε την παρουσία, τα είδη και τη λειτουργία θεσμών, αξιών και προτύπων συμπεριφοράς στα σχολικά εγχειρίδια “Η Γλώσσα μου”, όλων των τάξεων του δημοτικού⁴. Συμπέρανε από την έρευνα αυτή ότι η παρουσία των θεσμών, των αξιών και των προτύπων είναι ικανοποιητική σε ποσοτικό επίπεδο, ενώ, παράλληλα, αντικατοπτρίζει μια πραγματικότητα πιο κοντά στην δεκαετία την οποία γράφτηκαν αφήνοντας πίσω στερεότυπα του παρελθόντος.

⁴ Σιλιγάρης, Χ., *Κοινωνικοποίηση στο σχολείο: θεσμοί, αξίες και πρότυπα συμπεριφοράς στα σχολικά εγχειρίδια Η ΓΛΩΣΣΑ ΜΟΥ*, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2001

Το υλικό της έρευνας

Το βασικό υλικό της έρευνας αποτέλεσαν τα αναγνωστικά της Ε' και ΣΤ' δημοτικού των περιόδων 1975, 1979 και 1985 που εκδόθηκαν από τον Οργανισμό Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων (Ο.Ε.Δ.Β.). Συνολικά μελετήθηκαν 12 σχολικά εγχειρίδια. Πιο συγκεκριμένα μελετήθηκαν:

- 1) Καλαματιανού, Γ., Γιαννόπουλου, Θ., κ.α., *Αναγνωστικό Ε' Δημοτικού*, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1975
- 2) Φωτιάδη, Ε., Μηνιάτη, Η., Μέγα, Δ., κ.α., *Αναγνωστικό Στ' Δημοτικού*, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1978
- 3) Γιαννόπουλου, Θ., *Αναγνωστικό Ε' Δημοτικού*, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1983
- 4) Νικόδημος, Π., Βαρελλά, Α., Θεοχάρης, Ι., Σακελλαρίου, Χ., *Αναγνωστικό Στ' Δημοτικού*, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1983
- 5) Βελαλίδη, Α., Βουγιούκα, Α., Καλαπανίδα, Κ., Κανάκη, Ν., Μπλούνα, Α., Παπαδημητρίου, Χ., *Η Γλώσσα μου Ε' (τεύχος Α'-Δ')*, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1987
- 6) Βελαλίδη, Α., Βουγιούκα, Α., Καλαπανίδα, Κ., Κανάκη, Ν., Μπλούνα, Α., Παπαδημητρίου, Χ., *Η Γλώσσα μου Στ' (τεύχος Α'-Δ')*, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1987

Τα βιβλία της Ε' και ΣΤ' τάξης του 1975 εντοπίστηκαν στην Κεντρική Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, τα βιβλία του 1979 εντοπίστηκαν στην Κεντρική Βιβλιοθήκη του Α.Π.Θ. και σε παλαιοβιβλιοπωλείο των Αθηνών, ενώ, τα βιβλία του 1985 εντοπίστηκαν στο Κέντρο Έρευνας Σχολικών Βιβλίων και Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης (ΚΕΣΒΙΔΕ) το οποίο ανήκει στον τομέα Παιδαγωγικής του τμήματος Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής του Α.Π.Θ.. Η συμβολή της κ. Παπαδοπούλου Α. υπήρξε καθοριστική προκειμένου να καταφέρω να έχω πρόσβαση στο ΚΕΣΒΙΔΕ, να φωτοτυπήσω και να φωτογραφίσω το υλικό και γι' αυτό την ευχαριστώ ιδιαίτερα για το χρόνο της.

Το “Αναγνωστικό” της Ε' και Στ' τάξης του 1975 περιείχε συνολικά 178 κείμενα. Τα κείμενα των βιβλίων αυτών είναι οργανωμένα σε θεματικές ενότητες, ανάλογα με το περιεχόμενό τους. Οι βασικές κατηγορίες που απαντώνται είναι το έθνος και η ιστορία, η θρησκεία, η οικογενειακή και κοινωνική ζωή, η φύση και οι ασχολίες των Ελλήνων και τέλος, οι εφευρέσεις και ο πολιτισμός. Πολλά από τα κείμενα των αναγνωστικών αυτών βρίσκονται και στα παλαιότερα αναγνωστικά του 1966, 1973, 1974. Η γλώσσα στην οποία είναι γραμμένα τα αναγνωστικά είναι η απλή καθαρεύουσα. Η εικονογράφηση των βιβλίων είναι φτωχή, χωρίς πολλά χρώματα και με μικρές

εικόνες.

Τα «αναγνωστικά» της Ε' και Στ' τάξης που εκδόθηκαν το 1979, αποτελούνται από 205 κείμενα συνολικά. Και σε αυτά τα εγχειρίδια, η οργάνωση των κειμένων που ακολουθείται είναι ίδια με τα παλαιότερα. Ωστόσο, οι θεματικές κατηγορίες είναι αρκετά διευρυμένες σε σχέση με τα προηγούμενα αναγνωστικά, καθώς, εκτός από αυτές που προαναφέρθηκαν στα βιβλία του 1975, έχουμε ενότητες για τα παιδικά χρόνια, το ολυμπιακό ιδεώδες, την επιστήμη, την οικονομία, τα σύγχρονα προβλήματα, τα τουριστικά τοπία και τις αρχαιότητες, τη ναυτιλία και τους ξενιτεμένους. Η γλώσσα των βιβλίων αυτών είναι η δημοτική. Η εικονογράφησή τους παρουσιάζεται βελτιωμένη σε σχέση με τα παλιά αναγνωστικά. Τέλος, στα βιβλία αυτά υπάρχει για πρώτη φορά ενότητα ασκήσεων κυρίως υφολογικού και πραγματολογικού περιεχομένου, που στοχεύουν στην καλύτερη ερμηνεία του κειμένου και συχνά συνδέουν το κείμενο με το ιστορικό πλαίσιο το οποίο περιγράφει παραπέμποντας ενίοτε και στο σχολικό βιβλίο της ιστορίας.

Από την άλλη πλευρά, τα βιβλία “Η Γλώσσα μου”, έχουν εντελώς διαφοροποιημένη λογική στη δομή τους. Τα βιβλία είναι χωρισμένα σε 4 τεύχη ανά τάξη. Το κάθε τεύχος περιλαμβάνει 22-25 κείμενα. Η δόμηση των βιβλίων σε θεματικές ενότητες εκλείπει από τα εγχειρίδια αυτά. Η γλώσσα στην οποία είναι γραμμένα τα κείμενα είναι η δημοτική. Τα κείμενα είναι προσεγμένα λογοτεχνικά, από γνωστούς συγγραφείς και λογοτέχνες. Επίσης, η εικονογράφηση είναι ιδιαίτερα βελτιωμένη με σκίτσα και εικόνες ζωηρές που κεντρίζουν το ενδιαφέρον των παιδιών, σχεδιασμένα από σημαντικούς ζωγράφους και σκίτσογράφους. Ως προς τη θεματική τους, τα κείμενα παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία. Το περιεχόμενό τους είναι προσανατολισμένο στο παρόν, περιλαμβάνει ιστορίες που κινούν το παιδικό ενδιαφέρον, διεγείρουν τη φαντασία των παιδιών και προσαρμοσμένα στις ανάγκες και τις επιθυμίες της παιδικής ηλικίας. Τέλος, στα εγχειρίδια αυτά ακολουθείται ένας νέος τρόπος εξάσκησης των παιδιών πάνω στα γραμματικά φαινόμενα, την ορθογραφία και την έκφραση, καθώς τα κείμενα συνοδεύει ένα δισέλιδο -συνήθως- ασκήσεων. Από μια πρώτη ανάλυση λοιπόν, παιδαγωγικά πιο άρτια, πιο προσεγμένα και πιο κοντά στα μέτρα των μαθητών είναι τα βιβλία της μεταρρύθμισης του 1985.

Μεθοδολογικές Επιλογές

Το αντικείμενο της παρακάτω μελέτης αφορά το εκπαιδευτικό παρελθόν της χώρας· συνεπώς η ίδια η φύση της έρευνας υποδεικνύει ως καταλληλότερη μέθοδο την ιστορική. Η ιστορική έρευνα ορίζεται από τους Cohen, Manion & Morrison ως «μια πράξη αναδόμησης που αναλαμβάνεται με ένα πνεύμα κριτικής αναζήτησης, η οποία στοχεύει να πετύχει την πιστή αναπαράσταση μιας προηγούμενης εποχής»⁵. Ο στόχος του ιστορικού, συνεπώς, είναι διττός· εκτός από την προσπάθεια ανασύστασης του παρελθόντος, ενδιαφέρεται και για την κριτική αποτίμησή του. Όπως αναφέρεται και στο βιβλίο *«Ιστορία και μέθοδοί της»*: «ο ιστορικός, συνειδητά ή ασυνείδητα, μελετά το παρελθόν σε σχέση με το παρόν· το παρόν είναι αυτό που βάζει τα ερωτήματα, και γι' αυτό η Ιστορία [...] είναι ένα αδιάκοπο ξαναρχίνισμα: τα νέα ερωτήματα που κάθε φορά βάζει το παρόν ανακαλύπτουν συνεχώς καινούριες πλευρές του παρελθόντος»⁶. Να επισημανθεί, όμως, πως η παραπάνω θεώρηση του ιστορικού παρελθόντος και του τρόπου επεξεργασίας του υλικού από τον ερευνητή διαφέρει πολύ από τον λεγόμενο αναχρονισμό, ο οποίος αφορά την προσπάθεια επεξήγησης του παρελθόντος με όρους του σήμερα, που θα πρέπει να αποφεύγεται από κάθε ιστορικό.

Το υλικό υποβλήθηκε, σύμφωνα με τις προτροπές της μελέτης *«Ιστορία και μέθοδοί της»*, σε εξωτερική και εσωτερική κριτική. Στη συγκεκριμένη περίπτωση η εξωτερική κριτική δεν αποτέλεσε πρόβλημα καθώς το υλικό είναι εντοπισμένο και γνωρίζουμε την ύπαρξή του· πρόκειται μάλιστα για σχολικά βιβλία τα οποία διδάχθηκαν στο πρόσφατο ιστορικό παρελθόν και δεν είναι δυνατό να υπάρχει κάποια παρεμβολή, προσθήκη ή αφαίρεση στοιχείων στο περιεχόμενό τους. Το ενδιαφέρον μας, κατά συνέπεια, στράφηκε στην εσωτερική κριτική των κειμένων, που αφορά το πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτά γράφονται, τις ιδέες που τα διαπνέουν, το περιεχόμενό τους και τη γλώσσα τους.

Στην περίπτωση της παρούσας ερευνητικής εργασίας επιλέχθηκε η μέθοδος της ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου, γιατί, διευκολύνει την ανάλυση και ερμηνεία αξιών και στάσεων, αλλά, παράλληλα, επιτρέπει την ανάλυση και με βάση το πλαίσιο μέσα στο οποίο οι ιδέες αυτές γεννιούνται. Σύμφωνα με τον Ζαφειρόπουλο, «το κύριο χαρακτηριστικό των ποιοτικών μεθόδων είναι ότι μπορούν να ερμηνεύσουν, να διαφωτίσουν και να εξηγήσουν τους λόγους και τις αιτίες εμφάνισης συμπεριφορών και γενικά φαινομένων των κοινωνικών επιστημών»⁷. Η ερευνητική

⁵ Cohen, L., Manion, L., & Morrison, K., *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2008, σ. 271

⁶ Marichal, R., «Κριτική των κειμένων», στο Charles Samaran (επιμ.), *Ιστορία και οι μέθοδοί της. Οι μαρτυρίες και η κριτική τους αξιοποίηση*, μτφρ. Παπάζογλου Χ., τόμος Δ', Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1980, σ. 226

⁷ Ζαφειρόπουλος, Κ., *Πως γίνεται μια επιστημονική εργασία; Επιστημονική έρευνα και συγγραφή εργασιών*, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2005, σ. 157

μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε για την μελέτη των σχολικών βιβλίων ήταν η ανάλυση περιεχομένου. Η ανάλυση περιεχομένου ως ερευνητική μέθοδος «συνδυάζει τα οφέλη των ποσοτικών και ποιοτικών ερευνών»⁸. Είναι μια μέθοδος αρκετά ευέλικτη, καθώς, δεν υπάρχουν σταθερές ή τυποποιημένες κατηγορίες ανάλυσης, αντίθετα, αυτές προσαρμόζονται από τον εκάστοτε ερευνητή και τη φύση της έρευνάς του. Σκοπός της μεθόδου, «είναι να καταγραφούν, να συνοψιστούν και να περιγραφούν λέξεις, φράσεις και νοήματα που εκφέρονται σε ένα κείμενο ώστε να περιγραφεί και να ανακαλυφτεί το νόημα και τα μηνύματα που περιέχονται σε κάποιο κείμενο και να εξαχθούν τα κατάλληλα συμπεράσματα»⁹. Κατά τους Borg & Gall, η ανάλυση περιεχομένου στοχεύει στην παραγωγή περιγραφικής πληροφορίας, στον έλεγχο και την επαλήθευση ευρημάτων άλλων ποιοτικών ερευνών και στον έλεγχο υποθέσεων, την ανίχνευση συσχετίσεων και στον έλεγχο της εφαρμογής συγκεκριμένων θεωριών¹⁰.

Όπως αναφέρεται στον Ζαφειρόπουλο, τα σημαντικότερα σημεία για την υλοποίηση της ανάλυσης περιεχομένου σύμφωνα με την Κυριαζή είναι :

- *Η επιλογή μονάδας καταγραφής*, δηλαδή, το τμήμα του κειμένου που θα αποτελέσει τη βάση για την κατηγοριοποίηση. Ως τέτοια μπορούν να θεωρηθούν οι λέξεις, οι προτάσεις, ευρύτερες ενότητες ή τα πρόσωπα κ.α.
- *Η δημιουργία κατηγοριών*. Οι κατηγορίες που χρησιμοποιούνται στην ανάλυση περιεχομένου πρέπει να είναι περιεκτικές, σαφείς και ξεκάθαρες, και να καθορίζονται μέσα από ακριβείς ορισμούς. Προσδιορίζονται από τις ανάγκες της έρευνας, το σκοπό της και το θεωρητικό της υπόβαθρο. Κατά την ανάλυση παράγονται αποτελέσματα που εξαρτώνται από τις συγκεκριμένες κατηγορίες που χρησιμοποιήθηκαν. Δεν υπάρχουν απόλυτα αντικειμενικές ερμηνείες και διαφορετικές αναλύσεις περιεχομένου μπορούν να μεταφέρουν εναλλακτικά νοήματα.
- *Το σύστημα κωδικοποίησης*. Συνήθως καταγράφεται η παρουσία και η απουσία της κατηγορίας στη μονάδα καταγραφής.¹¹

Η ανάλυση των εγχειριδίων για την παρούσα έρευνα, έγινε σε άμεση συνάρτηση με το κοινωνικοπολιτικό και εκπαιδευτικό πλαίσιο της περιόδου, τις επιδιώξεις της εκάστοτε κυβέρνησης και τα παιδαγωγικά/ιδεολογικά ρεύματα που επικράτησαν κατά το χρονικό διάστημα που

⁸ Παγκουρέλια, Ε., Παπαδοπούλου, Μ.,(2009), *Κριτική Ανάλυση Λόγου- Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομένου :μια πρόταση συνδυαστικής αξιοποίησης για την ανίχνευση της ιδεολογίας των σχολικών εγχειριδίων*, ανάκτηση από : <http://mariapapadopoulou.gr> στις 2/10/2014, σ. 3

⁹ Ζαφειρόπουλος, Κ., ό.π., σ.173

¹⁰ Ζαφειρόπουλος, Κ., ό.π., σ.174

¹¹ Ζαφειρόπουλος, Κ., ό.π., σ.175

μελετάται. Οι θεματικές κατηγορίες οι οποίες σχηματίστηκαν δεν ακολουθούσαν κατ' ανάγκη την κατηγοριοποίηση των ενοτήτων όπως αυτή είχε γίνει από τη συγγραφική ομάδα των εγχειριδίων. Πιο συγκεκριμένα, προέκυψαν 4 ευρύτερες θεματικές κατηγορίες ανάλυσης, οι οποίες συνοδεύονται από επιμέρους κατηγορίες και υποκατηγορίες :

1) Έθνος - πατρίδα

α) Ιστορία

- i. Η αρχαία Ελλάδα
- ii. Το Βυζάντιο
- iii. Η νεότερη Ελλάδα

β) Πατριδογνωσία

γ) «Εμείς και οι άλλοι»

- i. Ξένοι λαοί
- ii. Κύπρος

2) Θρησκεία

3) Οικογένεια

α) Ελληνική οικογένεια

β) Σχέσεις μεταξύ των μελών της

γ) Η έμφυλη διάσταση

δ) Παιδί - παιδική ηλικία

4) Εργασία

α) Ναυτιλία

β) Γεωργία – πρωτογενής τομέας παραγωγής

γ) Βιομηχανία

- i. Καταστροφή του περιβάλλοντος
- ii. Αστικοποίηση

δ) Επιστήμη – τέχνες

ε) Μετανάστευση

Θεωρητικές αφετηρίες

Η Κοινωνικοποίηση

Το θεωρητικό υπόβαθρο της παρούσας διπλωματικής εργασίας στηρίζεται στην έννοια της «κοινωνικοποίησης». Ο όρος αυτός είναι πολύσημος και διεπιστημονικός, γεγονός που καθιστά δύσκολο τον ακριβή ορισμό του. Ως διαδικασία, η κοινωνικοποίηση, είναι διαρκής και συνδέει το άτομο με την κοινωνία μετατρέποντάς τον από ένα βιολογικό ον, σε κοινωνικό. Ωστόσο, κοινός τόπος σε πολλούς από τους ορισμούς του όρου είναι η κανονιστική λειτουργία της, δηλαδή, όπως αναφέρει και ο Γκότοβος, «κοινωνικοποίηση» σημαίνει «προσαρμογή». Με άλλα λόγια, ένα «κοινωνικοποιημένο» άτομο είναι ένα «προσαρμοσμένο» άτομο¹². Όπως συμπεραίνει ο Κωνσταντίνου, στο πλαίσιο της κανονιστικής λειτουργίας της κοινωνικοποίησης, «*οι αξίες, οι κανόνες και οι προσανατολισμοί που ισχύουν στο κοινωνικό σύστημα γίνονται χωρίς αμφισβήτηση αποδεκτοί (εσωτερικεύονται) από τα “υπό κοινωνικοποίηση” άτομα. Με αυτή τη λογική κάθε κοινωνικό σύστημα, που επιδιώκει να επιβιώσει, οφείλει να επιβάλλει συγκεκριμένους προσανατολισμούς, δηλαδή να επιδιώκει την ομοιογενοποίηση των μελών του*»¹³. Ομοίως, και η Καζάζη, μελετώντας τους ορισμούς που έχουν δοθεί για την κοινωνικοποίηση, καταλήγει στο ότι κοινωνικοποίηση σημαίνει εσωτερίκευση ενός συστήματος αξιών και κανόνων: «*κοινωνικοποίηση είναι η διαδικασία ανάπτυξης του ατόμου, μέσω της οποίας το άτομο εκμανθάνει, συνειδητά ή ασυνείδητα, τρόπους σκέψης, τρόπους συμπεριφοράς, συστήματα αξιών, κοινωνικών κανόνων κ.α., ώστε οι κυριαρχούσες στην κοινωνία και τον πολιτισμό προσδοκίες να εσωτερικευθούν (να γίνουν δηλαδή εσωτερικές, προσωπικές προσδοκίες), ώστε να διαμορφωθεί η συμπεριφορά του ατόμου και κατ' αυτόν τον τρόπο να ενταχθεί αυτό στο κοινωνικό σύνολο*»¹⁴. Η κοινωνικοποίηση είναι μια διαδικασία εξελικτική και ασκείται από τους φορείς ή θεσμούς. Έτσι, ονομάζονται τα άτομα ή οι ομάδες οι οποίες επιδρούν στην κοινωνικοποίηση και είναι είτε θεσμοποιημένοι, είτε μη θεσμοποιημένοι ή αλλιώς άτυποι¹⁵. Όπως αναφέρεται στον Κωνσταντίνου, η κοινωνία είναι ο ευρύτερος κοινωνικός θεσμός, που δημιουργεί επιμέρους κοινωνικούς θεσμούς, όπως την οικογένεια, το σχολείο, την εκκλησία, την πολιτική κ.λπ, για να ρυθμίσει και να ικανοποιήσει τις

¹² Γκότοβος, Α., *Παιδαγωγική Αλληλεπίδραση. Επικοινωνία και κοινωνική μάθηση στο σχολείο*, Gutenberg, Αθήνα 2002, σ. 33

¹³ Κωνσταντίνου, Χ., *Σχολική Πραγματικότητα και Κοινωνικοποίηση του Μαθητή. Σκιαγράφηση των Κοινωνικοποιητικών Μηνυμάτων του Σχολείου και των Εκπαιδευτικών*, Gutenberg, Αθήνα 1998, σ. 35

¹⁴ Καζάζη, Μ., *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης. Κοινωνικοποίηση και Εκπαίδευση*, εκδόσεις «Ελλην», Αθήνα 1993, σ. 32

¹⁵ Καζάζη, Μ., ό.π., σ. 34

κοινωνικοπολιτισμικές ανάγκες, τόσο των ανθρώπων, όσο και της ίδιας.¹⁶

Κοινωνικοποίηση και εκπαίδευση

Η πρωτογενής κοινωνικοποίηση λαμβάνει χώρα εντός του οικογενειακού θεσμού. Εκεί, το παιδί αποκτά τις πρώτες βασικές κοινωνικές δεξιότητες, τις οποίες θα εμπλουτίσει με το πέρασμα του χρόνου, προκειμένου να ενταχθεί, μετέπειτα, στην κοινωνία. Το σχολείο, αποτελεί έναν θεσμοποιημένο φορέα δευτερογενούς κοινωνικοποίησης. Ο ρόλος του σχολείου στη διαδικασία της κοινωνικοποίησης είναι ιδιαίτερα σημαντικός, καθώς, η κοινωνικοποίηση είναι μια από τις βασικές λειτουργίες που επιτελεί η εκπαίδευση κι *«αναφέρεται στη μετάδοση βασικών στοιχείων της κοινωνικής ζωής, όπως αξιών, κανόνων, προτύπων κοινωνικής κι επαγγελματικής συμπεριφοράς, ώστε το άτομο να αποκτήσει την ικανότητα να δρα κοινωνικά»*¹⁷. Το σχολείο, ωστόσο, δεν είναι ένας ουδέτερος κοινωνικός θεσμός. Αυτό σημαίνει ότι οι αλλαγές που συντελούνται στην εκπαίδευση σχετίζονται με τις κοινωνικοπολιτισμικές αλλαγές και εξελίξεις: *«το σχολείο είναι ένα κοινωνικό δημιούργημα, που φέρνει έκδηλα τα αποτυπώματα της ιστορίας, της πολιτικής, της οικονομίας, του πολιτισμού και γενικά όλα τα γνωρίσματα και τις ιδιαιτερότητες της κοινωνίας. Αντανακλά δηλαδή σε μεγάλο βαθμό την κοινωνία που το δημιουργεί»*¹⁸. Με άμεσους και έμμεσους τρόπους το σχολείο συμβάλλει στη διαμόρφωση των ατόμων και η επιρροή του στη διαδικασία της κοινωνικοποίησης των παιδιών είναι κοινά αποδεκτό γεγονός. Στο πλαίσιο της κοινωνικοποιητικής λειτουργίας του, το σχολείο, *«συμβάλλει στην προώθηση της κοινωνικής συνοχής, παίζει δηλαδή ένα ρόλο ενοποιητικό με τη μεταβίβαση κοινών αξιών, κανόνων, πίστσεων και πεποιθήσεων στα υπό κοινωνικοποίηση νεαρά μέλη της κοινωνίας»*¹⁹. Απώτερος σκοπός της διαδικασίας της σχολικής κοινωνικοποίησης είναι η ενσωμάτωση του παιδιού στην κοινωνία. Όπως αναφέρεται και στον Πυργιωτάκη, μέσω της κοινωνικοποίησης, το άτομο αποδέχεται τις κοινωνικοπολιτιστικές αξίες, τις εσωτερικεύει και ρυθμίζει τη συμπεριφορά του έτσι ώστε αυτές να διαφυλαχθούν. Μ' αυτόν τον τρόπο το άτομο καταφέρνει να ενταχθεί ομαλά στην κοινωνία και η κοινωνία εξασφαλίζει σταθερότητα και συνοχή²⁰.

Το σχολείο, επομένως, επιτελεί μια διττή λειτουργία: αφενός, ενισχύει την κοινωνική συνοχή, μεταδίδοντας κοινές αξίες, οι οποίες διασφαλίζουν την συνέχεια του κοινωνικού συστήματος και αφετέρου, μεταδίδει γνώσεις και δεξιότητες απαραίτητες για τη λειτουργία άλλων

¹⁶ Κωνσταντίνου, Χ., ό.π., σ. 73

¹⁷ Νόβα- Καλτσούνη, Χ., *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, Gutenberg, Αθήνα 2010, σ. 157

¹⁸ Κωνσταντίνου, Χ., ό.π., σ. 74

¹⁹ Νόβα- Καλτσούνη, Χ., *Κοινωνικοποίηση. Η γένεση του κοινωνικού υποκειμένου*, Gutenberg, Αθήνα 1996, σ. 278

²⁰ Πυργιωτάκης, Ι., *Κοινωνικοποίηση και Εκπαιδευτικές Ανισότητες*, εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 1986, σ. 32

θεσμών. Ως ένας θεσμός που τίθεται στην υπηρεσία της κοινωνίας, μπορεί να λειτουργήσει είτε ως μοχλός συντήρησης του υπάρχοντος κοινωνικού συστήματος, είτε ως μοχλός αλλαγής του. Όπως επισημαίνεται και στον Νταλάκα, η παιδεία έχει την ευθύνη για τη διατήρηση των πολιτισμικών στοιχείων και, παράλληλα, συμβάλλει στην εξασφάλιση της ισορροπίας μεταξύ της κοινωνικής σταθερότητας και αλλαγής. Έτσι, διασφαλίζεται βαθμιαία η αφομοίωση και η αποδοχή αντιλήψεων. Η εκπαιδευτική πολιτική που ακολουθεί κάθε κοινωνία, προωθεί την σταθερότητα ή την αλλαγή. Έμφαση στις λειτουργίες της σταθερότητας δίνονται από στατικές κοινωνίες, ενώ, έμφαση στις λειτουργίες της αλλαγής δίνεται στις πιο δυναμικές κοινωνίες ²¹.

Θεωρητικές αφητηρίες της κοινωνικοποίησης

Λειτουργική Προσέγγιση – Δομολειτουργισμός

Η προσέγγιση του λειτουργισμού ή αλλιώς δομολειτουργισμού (φονξιοναλισμού), αποτελεί μια από τις βασικότερες θεωρητικές προσεγγίσεις την κοινωνίας. Ως μακροκοινωνιολογική προσέγγιση προτάσσει *«το ρόλο των κοινωνικών δομών (των κοινωνικών ομάδων, των κοινωνικών θεσμών, των αντικειμενοποιημένων πολιτισμικών στοιχείων κ.λπ.), η αλληλεξάρτηση των οποίων επηρεάζει, ρυθμίζει ή και καθορίζει την ανθρώπινη συμπεριφορά»*²². Η κεντρική ιδέα γύρω από την οποία περιστρέφονται οι διάφορες θεωρίες του δομολειτουργισμού, είναι ότι η κοινωνία είναι ένα σύστημα, μια δομή, η οποία, *«εκδηλώνει τις λειτουργίες της με βάση ένα πλέγμα λειτουργικά αλληλοεξαρτώμενων στοιχείων»*²³. Η κοινωνία παρομοιάζεται με βιολογικό οργανισμό. Όπως ο οργανισμός, έτσι κι αυτή, αποτελείται από μέρη τα οποία βρίσκονται σε σχέση αλληλεξάρτησης και αλληλεπίδρασης μεταξύ τους. Τα μέρη της κοινωνίας, ή αλλιώς οι μηχανισμοί της, ονομάζονται θεσμοί. Οι βασικότεροι θεσμοί είναι η οικογένεια, η θρησκεία, η εκπαίδευση, το κράτος και η οικονομία. Ο κάθε θεσμός *«έχει μια συγκεκριμένη και τα διάφορα μέρη της κοινωνίας εξαρτώνται το ένα από το άλλο για την επιτέλεση της λειτουργίας τους. Έτσι οι κοινωνικοί θεσμοί έχουν δομή σύνθετη, καθώς ο ένας εξαρτάται από τον άλλον και αποτελούνται από διάφορα υποσυστήματα που το καθένα επιτελεί το δικό του ρόλο στο οργανωμένο σύνολο. {...} Κατά συνέπεια σε αλληλεξάρτηση όλων των μερών του οργανωμένου όλου λειτουργεί η κοινωνία»*²⁴. Η αλληλεξάρτηση και η αλληλοσυσχέτιση των μερών της κοινωνίας στοχεύει στην διασφάλιση της κοινωνικής

²¹ Νταλάκας, Θ., *Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία. Θέματα Κοινωνιολογίας της Παιδείας*, χ.ε., Ιωάννινα 1983, σ. 157

²² Λάμνιαν, Κ., *Κοινωνιολογική Θεωρία και Εκπαίδευση. Διακριτές Προσεγγίσεις*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2002, σ. 41

²³ Λάμνιαν, Κ., ό.π. σ. 45

²⁴ Νικολάου, Σ.Μ., *Θεωρητικά ζητήματα στην Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, Gutenberg, Αθήνα 2009, σ. 215

σταθερότητας και τάξης ή, αλλιώς, της ισορροπίας. Όπως αναφέρουν και οι Blackledge & Hunt, το μεγάλο πρόβλημα, το οποίο αναδεικνύεται για τους φονξιοναλιστές, είναι η επίτευξη και η διασφάλιση της τάξης, η οποία προκύπτει από την δυνατότητα εξεύρεσης τρόπων επίλυσης προβλημάτων. Για το σκοπό αυτό, κινητοποιούνται οι θεσμοί μιας κοινωνίας, οι οποίοι, με τις λειτουργίες τους βοηθούν στην κάλυψη των αναγκών της και γι' αυτό είναι πολύ σημαντικό να εξασφαλίσει μια κοινωνία, τον σωστό συντονισμό τους²⁵.

Για τους δομολειτουργιστές, η ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής είναι θεμελιώδης ανάγκη για την αναπαραγωγή του κοινωνικού συστήματος. Η εκπαίδευση, ως θεσμός, θα πρέπει να «μπορεί να μεταδίδει τις απαραίτητες γνώσεις και να διαιωνίζει τους κανόνες και τις αξίες που είναι απαραίτητες για τη διατήρηση και αναπαραγωγή της κοινωνίας»²⁶. Όπως επισημαίνει η Νόβα – Καλτσούνη, η συναίνεση, όρος κρίσιμος για τη λειτουργία του κοινωνικού συστήματος, επιτυγχάνεται με την αποδοχή κοινών αξιών και προτύπων συμπεριφοράς, τα οποία προωθούνται κυρίως από τους θεσμούς της οικογένειας και του σχολείου.²⁷

Οι σημαντικότεροι εκπρόσωποι της θεωρίας του δομολειτουργισμού, δίνουν έμφαση στον «κοινωνικοποιητικό ρόλο του σχολείου και στην ανάγκη εσωτερικοποίησης του πολιτισμικού υποσυστήματος της κοινωνίας. Ειδικότερα, θεωρούν ότι η κοινωνικοποίηση και η αναπαραγωγή των κοινωνικών κανόνων συμβάλλει στη διατήρηση της κοινωνικής τάξης και την εξασφάλιση της κοινωνικής συνοχής»²⁸. Η κοινωνικοποίηση νοείται για τους δομολειτουργιστές μέσα στα πλαίσια του κοινωνικού συστήματος, ως αποτέλεσμα αλληλεπιδράσεων ανθρώπων και θεσμών, με τελική επιδίωξη την εσωτερικοποίηση κοινών αξιών και προτύπων, που θα οδηγήσουν στην ομαλή συμβίωση των μελών της κοινωνίας. Η λειτουργία της εκπαίδευσης, κατά τον δομολειτουργισμό, έγκειται στην κοινωνικοποίηση και στην επιλογή²⁹. Ωστόσο, παρόλο που οι δομολειτουργιστές συμφωνούν στην σημασία που έχει η κοινωνικοποίηση για την αναπαραγωγή του κοινωνικού συστήματος, ο τρόπος που την ορίζουν οι δυο βασικότεροι εκπρόσωποι του φονξιοναλισμού, ο Emile Durkheim και ο Talcott Parsons, διαφέρει, καθώς, ο καθένας φωτίζει διαφορετικές πλευρές της έννοιας αυτής.

Κατά τον Durkheim, η κοινωνικοποίηση είναι η προσαρμογή των ανθρώπων στην κοινωνία, καθώς, μέσω της κοινωνικοποίησης, το παιδί διαμορφώνεται σύμφωνα με τις απαιτήσεις της³⁰. Η κοινωνικοποίηση κατά τον Durkheim είναι μεθοδευμένη, δηλαδή, είναι η «σκοπίμη και συστηματική επίδραση της παλαιάς στη νέα γενιά, με κύριο στόχο την εξασφάλιση της κοινωνικής συνοχής και την

²⁵ Blackledge, D., Hunt, B., *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2004, σ. 99-100

²⁶ Λάμνιαν, Κ., ό.π., σ. 48

²⁷ Νόβα-Καλτσούνη, Χ. (2010), ό.π., σ. 92

²⁸ Λάμνιαν, Κ., ό.π., σ. 51

²⁹ Λαμνιάς, Κ., ό.π., σ. 51

³⁰ Blackledge, D., & Hunt, B., ό.π., σ. 21

εξέλιξη της κοινωνίας»³¹. «Η διαδικασία της κοινωνικοποίησης αντιλαμβάνεται ως εσωτερίκευση της συλλογικής συνείδησης, ως αποδοχή από το άτομο των κοινωνικών κανόνων και ως διαμόρφωση της κοινωνικής υπόστασης»³². Η ουσία της κοινωνικοποίησης για τον Durkheim, έγκειται στο ότι μετατρέπει ένα βιολογικό ον σε κοινωνικό ον, εξυπηρετεί, δηλαδή, κοινωνικούς σκοπούς. Συνοψίζοντας τους ορισμούς και τις διαστάσεις που δίνει ο Durkheim στην έννοια της κοινωνικοποίησης, είναι εμφανές ότι αντιλαμβάνεται πως είναι μια διαδικασία “ζωτικής” σημασίας για την επίτευξη της εσωτερίκευσης του συστήματος αξιών, που θα οδηγήσει στην αναπαραγωγή του υφιστάμενου κοινωνικού συστήματος και κατ' επέκταση στη διασφάλιση της κοινωνικής τάξης, πράγμα που είναι και το ζητούμενο για τη θεωρία του δομολειτουργισμού. Η κοινωνικοποίηση είναι γι' αυτόν, η βασικότερη λειτουργία της εκπαίδευσης. Όπως αναφέρει η Καντζάρα, για τον Durkheim, η διαδικασία της κοινωνικοποίησης μέσω του σχολείου, θεωρείται επιτυχημένη όταν καταφέρνει να καλλιεργήσει στους μαθητές τη συλλογική συνείδηση, η οποία αποτελείται από την εσωτερική δέσμευση και την επίγνωση ότι το άτομο είναι μέρος ενός συνόλου³³.

Ο Talcott Parsons, βασιζόμενος στις ιδέες που διατύπωσε ο Durkheim, έδωσε έμφαση στη διαδικασία της κοινωνικοποίησης μέσω του θεσμού της εκπαίδευσης. Κατά τον Parsons, «η κοινωνικοποίηση συντελεί στην ενσωμάτωση του ατόμου σε ένα όλο και περισσότερο περίπλοκο κοινωνικό σύστημα»³⁴. Η ενσωμάτωση του ατόμου στο κοινωνικό σύστημα αποτελεί, κατά την παρσονική θεωρία, μια από τις βασικές προϋποθέσεις της κοινωνικής ισορροπίας³⁵. Επίσης, σύμφωνα με τον Parsons «η εκπαίδευση που παρέχεται έχει σκοπό να κοινωνικοποιεί τα νεαρά άτομα, έτσι ώστε να εμφορούνται από τις κοινές αξίες και τα ιδανικά μιας κοινωνίας, συμβάλλοντας μ' αυτόν τον τρόπο στη δημιουργία της κοινωνικής συναίνεσης»³⁶. Επομένως, η κοινωνική συναίνεση που είναι αποτέλεσμα της συμφωνίας των ανθρώπων ως προς τις βασικότερες αξίες και κανόνες συμπεριφοράς, αποτελεί τη βάση της κοινωνικής συνοχής³⁷. Ωστόσο, για τον Parsons, σύμφωνα με την Καντζάρα, κοινωνικοποίηση δε σημαίνει μόνο ότι το άτομο μαθαίνει αξίες και κανόνες, αλλά, μαθαίνει επίσης και τον κοινωνικό ρόλο τον οποίο καλείτε να αναλάβει, ως μελλοντικός ενήλικας, μέσα στην κοινωνία. Αυτό, κατά συνέπεια, φέρνει στην επιφάνεια το ζήτημα της «ευθύνης του ρόλου», που σημαίνει ότι τα παιδιά πρέπει να νιώσουν υπεύθυνα να εκτελέσουν

³¹ Νόβα – Καλτσούνη, Χ. (2010), ό.π., σ. 95

³² Νικολάου, Σ.Μ., *Κοινωνικοποίηση στο σχολείο. Έρευνα στα σχολικά εγχειρίδια του γλωσσικού μαθήματος της ΣΤ' τάξης του Δημοτικού σχολείου*, Gutenberg, Αθήνα 2009, σ. 35

³³ Καντζάρα, Β., *Εκπαίδευση και Κοινωνία. Κριτική Διερεύνηση των Κοινωνικών Λειτουργιών της Εκπαίδευσης*, Πολύτροπον, Αθήνα 2008, σ. 120

³⁴ Καζάζη, Μ., ό.π., σ. 68

³⁵ Καντζάρα, Β., ό.π., σ. 128

³⁶ Καντζάρα, Β., ό.π., σ. 129

³⁷ Καντζάρα, Β., ό.π., σ. 129

τον οποιοδήποτε ρόλο τους έχει ανατεθεί³⁸. Σύμφωνα με τον ορισμό που δίνεται στη Νικολάου, «η κοινωνικοποίηση, κατά τον Parsons, είναι μια διαδικασία μέσω της οποίας τα άτομα αναπτύσσουν ικανότητες και δεξιότητες που κρίνονται ως απαραίτητες για να είναι σε θέση να αναλαμβάνουν ρόλους της κοινωνίας και να λειτουργούν βάσει αυτών. Οι ρόλοι είναι προσδιορισμένοι μέσω κανόνων και αξιών που διατηρούν οι φορείς κοινωνικοποίησης {...} Η λειτουργία του κοινωνικού ρόλου του ατόμου, βάσει πάντα των κοινωνικών προσδοκιών, προσδιορίζεται από το κοινωνικό σύστημα. {...} ο Parsons ορίζει το κοινωνικό σύστημα ως ένα σύστημα από συμπληρούμενες προσδοκίες ρόλων»³⁹

Συνοπτικά, επισημαίνεται πως για τη θεωρία του δομολειτουργισμού το σχολείο είναι ένας σημαντικός θεσμός, κι αυτό γιατί επιτελεί μια πολύ σημαντική λειτουργία για την επίτευξη της κοινωνικής συνοχής, την οργανωμένη ή μεθοδευμένη κοινωνικοποίηση. Η κοινωνικοποίηση για τους δομολειτουργιστές είναι η σκόπιμη παρέμβαση της παλαιάς γενειάς πάνω στη νέα, με σκοπό την εσωτερίκευση όλων εκείνων των κανόνων, των αξιών και των προτύπων συμπεριφοράς που θα συμβάλλουν στη διατήρηση της υφιστάμενης κοινωνικής οργάνωσης. Η αφομοίωση του κοινωνικού συστήματος μέσω της κοινωνικοποιητικής διαδικασίας, για τον Durkheim προκύπτει από την συλλογική συνείδηση, η οποία δημιουργεί στα άτομα μια εσωτερική ανάγκη να ταυτιστεί με το κοινωνικό σύνολο στο οποίο μετέχει, ενώ, για τον Parsons, προκύπτει από την ευθύνη που νιώθουν τα άτομα ώστε να πράξουν με βάση τους ρόλους που θα επιτελέσουν ως ενήλικες.

³⁸ Καντζάρα, Β., ό.π., σ. 133

³⁹ Νικολάου, Σ.Μ., *Κοινωνικοποίηση στο σχολείο. Έρευνα στα σχολικά εγχειρίδια του γλωσσικού μαθήματος της ΣΤ' τάξης του Δημοτικού σχολείου*, Gutenberg, Αθήνα 2009, σ. 37

Το πολιτικό, κοινωνικό και εκπαιδευτικό πλαίσιο της περιόδου 1974-1989

Το πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο

Η περίοδος διακυβέρνησης της Ν.Δ. (1974-1981)

Η μεταπολίτευση της 24ης Ιουλίου 1974, σηματοδοτεί τη μετάβαση του ελληνικού πολιτικού συστήματος σε μια νέα βάση. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Βούλγαρης, η επταετής δικτατορία των Συνταγματαρχών «ξεπήδησε μέσα από τον σκληρό πυρήνα του συστήματος της μετεμφυλιακής Δεξιάς [...] και αποτέλεσε την απάντηση στον κίνδυνο “ανοίγματος στα αριστερά” που ενέκλειε το γιγαντιαίο δημοκρατικό κίνημα στα μέσα της δεκαετίας του '60, όπως επίσης και στις εξελίξεις που σημειώνονταν στην Κύπρο»⁴⁰.

Η πτώση της χούντας των Συνταγματαρχών, αποτελεί το τέλος μιας ολόκληρης εποχής· δε σηματοδοτεί μόνο το τέλος της επτάχρονης δικτατορίας, αλλά, παράλληλα, οριοθετεί και το τέλος της πολιτικής που ακολουθήθηκε από τον εμφύλιο κι έπειτα και βασίζονταν σε δυο πυλώνες : τον αντικομμουνισμό και την εθνικοφροσύνη. «Η μεταπολίτευση αποτέλεσε βαθιά τομή σε πολλά επίπεδα: πολιτικό, πολιτειακό, οικονομικό, κοινωνικό, ιδεολογικό και εκπαιδευτικό»⁴¹. Η στασιμότητα τόσων χρόνων στην πολιτική που εφαρμόζονταν μέχρι το 1974, επρόκειτο να αλλάξει υπό την πίεση των προκλήσεων και των προβλημάτων που αντιμετώπιζε η χώρα, βγαίνοντας από μια δικτατορία. Το νέο καθεστώς και η νέα κυβέρνηση κλήθηκε λοιπόν να αντιμετωπίσει τα τρέχοντα προβλήματα και παράλληλα να οργανώσει την καθοδήγηση της χώρας με μια ιδεολογία διαφοροποιημένη και εν πολλοίς εκσυγχρονιστική.

Η πολιτική προσωπικότητα που ταυτίστηκε περισσότερο με την πρώτη φάση της μεταπολίτευσης (1974-1980) ήταν ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, ο οποίος, μετά την πτώση της δικτατορίας κλήθηκε να επιστρέψει από το Παρίσι και να αναλάβει τον σχηματισμό κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας (24/7/1974 – 21/11/1974). Η σχεδόν “μεσσιανική” υποδοχή του Καραμανλή αποτύπωνε την αγωνία ενός λαού για τη διευθέτηση κρίσιμων ζητημάτων που ταλάνιζαν τη χώρα . Οι συνθήκες ήταν πειστικές και η κατάσταση έκρυθμη. Τα δυο ακανθώδη προβλήματα που ζητούσαν άμεση επίλυση ήταν, αφενός, η αντιμετώπιση του Κυπριακού ζητήματος, που απαιτούσε

⁴⁰ Βούλγαρης, Γ., *Η Ελλάδα της μεταπολίτευσης (1974-1990)*. Σταθερή Δημοκρατία σηματοδεδιμένη από τη μεταπολεμική ιστορία, Θεμέλιο, Αθήνα 2002, σ. 26

⁴¹ Βούλγαρης, Γ., ό.π., σ. 28

λεπτούς χειρισμούς και διπλωματική δεινότητα και αφετέρου, το ζήτημα της αποκατάστασης της δημοκρατίας και της συνταγματικής νομιμότητας. Στο βραχύ διάστημα της διακυβέρνησής της, η κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας κατάφερε να ανταπεξέλθει στους βασικούς στόχους που έθεσε προχωρώντας μάλιστα και ένα βήμα παρακάτω, δηλαδή, στη νομιμοποίηση των κομμουνιστικών κομμάτων, στην προοδευτική απομάκρυνση αξιωματικών φίλα προσκείμενων στο δικτατορικό καθεστώς, στην παραχώρηση γενικής αμνηστίας και στην απελευθέρωση των πολιτικών κρατουμένων.

Στις εκλογές του Νοεμβρίου (21/11/1974) η Νέα Δημοκρατία του Κ. Καραμανλή θριάμβευσε. Το διακύβευμα, ωστόσο, για την δεξιά που εκπροσωπούσε ο Κ. Καραμανλής ήταν μεγάλο. Έπρεπε να αποδείξει ότι η Ν.Δ., ως πολιτικός εκπρόσωπος της μεταπολιτευτικής δεξιάς, “απεμπλέκεται” από το προδικτατορικό συντηρητικό και αντικομμουνιστικό προφίλ που είχε υιοθετήσει η προκάτοχός της, Ε.Ρ.Ε.. Η αλλαγή του πολιτικού κλίματος ήταν πλέον εμφανής· η αντιαριστερή πολιτική σταδιακά απορρίφθηκε και αντικαταστάθηκε από μια αντιδεξιά πολιτική (όπως αυτή εκφράστηκε προδικτατορικά) που καταδίκασε την εθνικοφροσύνη και την ακραία συντηρητική ιδεολογία με πυλώνες το τρίπτυχο “Πατρίς-Θρησκεία-Οικογένεια”. Υπό το πρίσμα αυτό, η νέα κυβέρνηση *«αυτοσυστήθηκε και αυτοπροτάθηκε ως η φιλελεύθερη παράταξη που ταυτίζεται με τη προσπάθεια σταθεροποίησης των δημοκρατικών θεσμών και την πορεία προς την Ενωμένη Ευρώπη»*⁴². Με τον μανδύα μιας φιλελεύθερης -σχεδόν κεντρώας- πολιτικής παράταξης η Ν.Δ. οργάνωσε τη διακυβέρνηση της χώρας και μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα κατάφερε να συνδέσει το όνομά της με σημαντικά γεγονότα και επιτεύγματα, όπως την διεξαγωγή δημοψηφίσματος για το πολιτειακό ζήτημα, τη θέσπιση νέου Συντάγματος και την υπογραφή της συνθήκης ένταξης της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (Ε.Ο.Κ.). Εδώ, να σημειωθεί πως όπως επισημαίνει και ο Κωστής, ο Καραμανλής θεωρούσε την ένταξη της χώρας στην Ε.Ο.Κ. *«μια επιλογή απαραίτητη για την εμπέδωση των δημοκρατικών θεσμών»*⁴³ και επιζητούσε μέσα απ' αυτήν την ένταξη *«πολιτικά και οικονομικά οφέλη»*⁴⁴.

Το Σύνταγμα το οποίο ψήφισε η Ν.Δ. το 1975 μετέτρεπε το πολίτευμα σε κοινοβουλευτική δημοκρατία. Παράλληλα, δόθηκε έμφαση στην προστασία των ατομικών δικαιωμάτων, της κοινωνικής δικαιοσύνης, της ισότητας των φύλων και της προστασίας του περιβάλλοντος. “Αγκάθι”, ωστόσο, αποτέλεσε η ρύθμιση του Συντάγματος που όριζε αυξημένες αρμοδιότητες και εξουσία για τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, ο οποίος μπορούσε να αποτελέσει «αντίβαρο»⁴⁵ στις

⁴² Βούλγαρης, Γ., ό.π., σ. 59

⁴³ Κωστής, Κ., “Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας”. *Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18ος-21ος αιώνας*, Πόλις, Αθήνα 2013, σ. 802

⁴⁴ Κωστής, Κ., ό.π., σ. 802

⁴⁵ Κωστής, Κ., ό.π., σ. 806

αποφάσεις της εκάστοτε κυβέρνησης. Η ρύθμιση αυτή ήταν και ο λόγος που το Σύνταγμα τελικά ψηφίστηκε μόνο από τους βουλευτές της Ν.Δ.

Το οικονομικό πρόγραμμα της Ν.Δ. περιλάμβανε προσήλωση στη μεικτή οικονομία με έμφαση στον παρεμβατικό ρόλο του κράτους, κρατικοποιήσεις καθώς και γενναιόδωρες μισθολογικές αυξήσεις. Παρά τις προσπάθειες για αναδιάρθρωση της οικονομίας, η Ελλάδα δεν κατάφερε να αναπτύξει μια ανταγωνιστική οικονομία και εξακολουθούσε να υστερεί σε σχέση με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες. Όπως επισημαίνει ο Κωστής, *«η Ελλάδα παρόλο που με πολιτικούς όρους συμμετέχει στη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης, στην οικονομία αδυνατεί ή αποφεύγει να πράξει το ίδιο»*.⁴⁶

Καταληκτικά, αποτιμώντας το έργο της Νέας Δημοκρατίας, ο Βούλγαρης επισημαίνει ότι: *«η Ν.Δ. της περιόδου 1974-1981 πέτυχε να ανανεωθεί, ως κόμμα, ταυτίστηκε με μεγάλες επιλογές και επιτεύγματα που αναγνωρίστηκαν και από τους αντιπάλους [...] Η Ελλάδα βγήκε τελικά κερδισμένη καθώς εδραίωσε τη Δημοκρατία και έγινε το δέκατο μέλος της Ευρωπαϊκής Κοινότητας»*⁴⁷.

Εξίσου θετικά αποτιμάται η περίοδος διακυβέρνησης της Ν.Δ. και από τον Κωστή, σε ό,τι αφορά την πολιτική: *«στον πολιτικό τομέα η Ελλάδα πετυχαίνει να ξεφύγει από τις αγκυλώσεις του παρελθόντος»*⁴⁸. Το κομμάτι, όμως, που αφορά την οικονομική πορεία της χώρας, μοιάζει να είναι η “αχίλλειος πτέρνα” της κυβέρνησης.

Η Νέα Δημοκρατία και πιο συγκεκριμένα ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, κατάφερε -χωρίς ουσιαστικό αντίπαλο- μέσα στο διάστημα 1974-1981, να διαχειριστεί κρίσιμα ζητήματα εν μέσω καταιγισμού πολιτικών εξελίξεων, να επαναφέρει μια σιγουριά σταθεροποίησης της δημοκρατίας στη συνείδηση του λαού, να εντάξει τη χώρα στην Ε.Ο.Κ., να θεσπίσει νέο Σύνταγμα και να απεμπλέξει σε μεγάλο βαθμό την προδικτατορική δεξιά από την φιλελεύθερη δεξιά που πλέον πρέσβευε· κατακτήσεις διόλου ευκαταφρόνητες δεδομένου του πολιτικού πλαισίου και της νωπής ιστορικής μνήμης από “τις ημέρες και τα έργα” της δεξιάς.

Η περίοδος διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ(1981-1989)

Το άλλο μεγάλο κόμμα που βρέθηκε στο προσκήνιο της πολιτικής ζωής τη περίοδο που εξετάζουμε (και ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του 1980) ήταν το Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα (ΠΑΣΟΚ). Το ΠΑΣΟΚ ιδρύθηκε στις 3 Σεπτεμβρίου 1974 από τον Ανδρέα Γ. Παπανδρέου, γιο του Γεωργίου

⁴⁶ Κωστής, Κ., ό.π., σ. 808-809

⁴⁷ Βούλγαρης, Γ., ό.π., σ. 64-65

⁴⁸ Κωστής, Κ., ό.π., σ. 809

Παπανδρέου ιδρυτή της Ένωσης Κέντρου.

Η ηγετική προσωπικότητα του Α. Παπανδρέου υπήρξε, αδιαμφισβήτητα, ένας από τους παράγοντες που ώθησαν το ΠΑΣΟΚ σε ραγδαία άνοδο. Όπως επισημαίνει ο Κωστής, ο Α. Παπανδρέου «μπόρεσε να αξιοποιήσει κατά τον πιο αποτελεσματικό τρόπο το αντιδεξιό σύνδρομο, που κυριαρχούσε στην ελληνική πολιτική ζωή, προς όφελός του, παρουσιάζοντας ένα εξαιρετικά εσωστρεφές και ριζοσπαστικό, όσο και ασαφές, πρόγραμμα με στόχο τον “μη προνομιούχο” Έλληνα»⁴⁹. Το ΠΑΣΟΚ από το 1977 κιόλας εξέφρασε την αντιδεξιά πολιτική, ενώ, σταδιακά «υιοθέτησε μια πολιτική πόλωσης, με κύριο άξονα την απόλυτη αμφισβήτηση, αν όχι την πολιτική απαξίωση, των επιλογών της Νέας Δημοκρατίας»⁵⁰. Η πόλωση αυτή, μεταξύ των δυο μεγάλων κομμάτων, θα συνεχιστεί καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζεται και θα αποτελέσει ένα από τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά του πολιτικού τοπίου.

Ωστόσο, η συμβολή του ΠΑΣΟΚ στη διαμόρφωση του πολιτικού και κομματικού τοπίου στην Ελλάδα, ήταν μεγάλη. Το ΠΑΣΟΚ ήταν το πρώτο σοσιαλιστικό κόμμα που κατάφερε να κερδίσει την εξουσία με ποσοστό 48%, στις 18 Οκτωβρίου 1981. Από την ιδρυτική διακήρυξη του κόμματος, γνωστή και ως η Διακήρυξη της 3ης Σεπτέμβρη, γίνεται αντιληπτό πως οι βασικές κατευθύνσεις του νέου κόμματος είναι η εθνική ανεξαρτησία, η λαϊκή κυριαρχία, η κοινωνική απελευθέρωση και η δημοκρατική διαδικασία. Εμφανίστηκε ως ένα κόμμα χωρίς παρελθόν και σύντομα έγινε ένα μαζικό πολιτικό κόμμα που συσπείρωσε γύρω του μεγάλο μέρος της ελληνικής κοινωνίας. Όπως δήλωνε και ο ιδρυτής του, «το ΠΑΣΟΚ αποτελούσε πολιτική έκφραση των οραμάτων τριών γενιών, της γενιάς της αντίστασης, της γενιάς του ριζοσπαστικού κινήματος της δεκαετίας του 60 και της γενιάς του Πολυτεχνείου».⁵¹

Λάβαρο της προεκλογικής εκστρατείας του ΠΑΣΟΚ ήταν το σύνθημα «αλλαγή». Ο Α. Παπανδρέου απευθυνόμενος, κατά κύριο λόγο, στους μη προνομιούχους Έλληνες, δημιούργησε προσδοκίες για δικαιότερη ανακατανομή του πλούτου και καλύτερη ποιότητα ζωής των πολιτών. Αυτός ήταν και ο βασικός λόγος που το ΠΑΣΟΚ συγκέντρωσε γύρω του την ως τότε περιθωριοποιημένη λαϊκή τάξη, καθώς «είχαν διαμορφωθεί προσδοκίες κοινωνικής κινητικότητας»⁵².

Η αποτίμηση του έργου του ΠΑΣΟΚ, ειδικά κατά τα πρώτα χρόνια διακυβέρνησης (1981-1985), ήταν ιδιαιτέρως θετική. Την περίοδο εκείνη, οι προγραμματικές δηλώσεις του κόμματος επαληθεύτηκαν και στην πράξη μόλις ανέλαβε την εξουσία, παρόλο που οι οικονομικοί πόροι ήταν

⁴⁹ Κωστής, Κ., ό.π., σ. 809

⁵⁰ Κωστής, Κ., ό.π., σ. 810

⁵¹ Κωστής, Κ., ό.π., σ. 815

⁵² Κωστής, Κ., ό.π., σ. 810

περιορισμένοι. «Οι θεσμικές μεταρρυθμίσεις της πρώτης περιόδου, μπορούν να ενταχθούν σε τέσσερις μεγάλες κατηγορίες: μέτρα “αποκαταστατικής ισότητας”, προσπάθεια ξεπεράσματος σχισμάτων του παρελθόντος, μέτρα ενίσχυσης της πολιτικής, με την ευρεία έννοια, δράσης και δομικές μεταρρυθμίσεις σε κοινωνικά κρίσιμα μέτωπα.»⁵³

Αρχικά, το ΠΑΣΟΚ κατήργησε αναχρονιστικούς νόμους που είχαν τις ρίζες τους στη μεταξική και μετεμφυλιακή περίοδο (π.χ. “γιορτές μίσους”, διάλυση χωροφυλακής, νόμος τεντιμποϊσμού, εσωτερική κατασκοπία κ.α.), ενώ, παράλληλα, αναγνώρισε τη συμμετοχή του Ε.Α.Μ. στην εθνική αντίσταση και οι αγωνιστές της αντίστασης, έλαβαν συντάξεις από το κράτος, τιμής ένεκεν. Η κίνηση αυτή, ήταν καθοριστικής σημασίας καθώς “απενοχοποιούσε” στη συνείδηση του λαού τους -κατατρεγμένους από παλαιότερες κυβερνήσεις- αγωνιστές της αντίστασης, τους παρείχε τη δικαίωση που τους άρμοζε για τους αγώνες τους, ενώ, επιπλέον, «επιτεύχθηκε ένα σημαντικό βήμα για την Εθνική Συμφιλίωση και διαμορφώθηκε κλίμα εθνικής ομαλότητας και ομοψυχίας»⁵⁴. Επιπλέον, επετράπη και η επιστροφή των πολιτικών προσφύγων στη πατρίδα τους και αναγνωρίστηκε επισήμως και η γενοκτονία των Ποντίων. Προκειμένου να ωριμάσει η δημοκρατία στην Ελλάδα, πάρθηκαν μια σειρά από μέτρα, όπως «η ενδυνάμωση του πολιτικού ελέγχου στην Αστυνομία και τις Ένοπλες Δυνάμεις, η απαγόρευση των βασανιστηρίων και η υπογραφή της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης για την κατάργηση της θανατικής ποινής»⁵⁵. Τέλος, αναγνωρίζεται ως επίσημη γλώσσα του κράτους η δημοτική.

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, την περίοδο που εξετάζεται, το ΠΑΣΟΚ εμφανίζεται ως το κόμμα που θα επιχειρήσει να εκπροσωπήσει τη λαϊκή τάξη και να διεκδικήσει προνόμια που θα βελτιώσουν τη θέση της. Ακολουθήθηκε λοιπόν, μια πολιτική αναδιανομής του εισοδήματος προκειμένου να ωφεληθούν οι πολίτες με χαμηλότερα εισοδήματα. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα γενναιόδωρες μισθολογικές αυξήσεις στον ιδιωτικό τομέα. Το μέτρο αυτό βελτίωσε αισθητά τη θέση και το βιοτικό επίπεδο των χαμηλότερων κοινωνικοοικονομικών στρωμάτων, ενώ, παράλληλα, η εργασία αποτέλεσε, την περίοδο εκείνη, μοχλό κοινωνικής κινητικότητας. Ένα άλλο σημαντικό στοιχείο για την οικονομία της περιόδου αποτελούν οι μαζικές κρατικοποιήσεις με γάλων επιχειρήσεων που σε γενικές γραμμές κρίθηκαν θετικά τόσο από την κοινωνία, όσο και από την αριστερά, καθώς ήταν μια ένδειξη επιβολής του κράτους στην κάστα των βιομηχάνων και των μεγαλοεπιχειρηματιών. Πολλές ήταν και οι προσλήψεις που έγιναν στο δημόσιο τομέα, κατά τη δεκαετία του '80, οι οποίες ξεσήκωσαν θύελλα αντιδράσεων και επικρίσεων από τους πολιτικούς

⁵³ Μποτόπουλος Κ., *Το θεσμικό έργο των κυβερνήσεων του Ανδρέα Παπανδρέου*. Ανακτήθηκε 8 Αυγούστου 2014 από ιστοσελίδα: <http://www.botopoulos.gr>

⁵⁴ Βαρελά, Κ., (2008). *Το μεταρρυθμιστικό έργο της πρώτης Σοσιαλιστικής Κυβέρνησης στην Ελλάδα*. Ανακτήθηκε 25 Ιουλίου 2014 από ιστοσελίδα: <http://www.agp.gr>

⁵⁵ Μποτόπουλος Κ., ό.π.

αντιπάλους του ΠΑΣΟΚ, εξαιτίας της σημαντικής αύξησης των δημοσίων δαπανών και του δημόσιου χρέους.

Στο πλαίσιο της κοινωνικής πρόνοιας που εξήγγειλε το ΠΑΣΟΚ, ελήφθησαν μέτρα περίθαλψης και επαγγελματικής αποκατάστασης για τις ευπαθείς κοινωνικές ομάδες (άποροι, άστεγοι, άτομα με ειδικές ανάγκες), προκειμένου να αποκτήσουν τη θέση που τους αξίζει στην κοινωνία. Επιπλέον, με το νόμο 1397/1983, θεσπίστηκε η δημιουργία του Εθνικού Συστήματος Υγείας (Ε.Σ.Υ). Το Ε.Σ.Υ. επρόκειτο να προσφέρει *«άμεση εξυπηρέτηση και υψηλού επιπέδου υπηρεσίες υγείας και περίθαλψης σε κάθε πολίτη, σε κάθε γωνιά της χώρας»*⁵⁶.

Ιδιαίτερα σημαντική εξέλιξη της περιόδου, αποτελεί η κατάργηση του ισχύοντος οικογενειακού δικαίου και η ψήφιση νέου οικογενειακού κώδικα που *«θεωρήθηκε απ' τους πιο προοδευτικούς της Ευρώπης»*⁵⁷. Το νέο οικογενειακό δίκαιο νομιμοποιούσε τον πολιτικό γάμο, καταργούσε αναχρονιστικούς θεσμούς, όπως το θεσμό της προίκας, επέτρεπε τη διατήρηση του πατρικού ονόματος της γυναίκας μετά το γάμο, θέσπιζε την ισότητα των συζύγων ως γονείς και όπως διαπιστώνει ο Μποτόπουλος την περίοδο εκείνη, *«το οικογενειακό δίκαιο απελευθερώθηκε από την ως τότε έντονα συντηρητική ιδεολογία της νομικής ανισότητας ανάμεσα στα δυο φύλα κι έφθασε, αν δε ξεπέρασε, τον ευρωπαϊκό μέσο όρο»*⁵⁸. Την ίδια περίοδο κατοχυρώθηκε νομικά και η ισότητα των δυο φύλων, η ισονομία μεταξύ ανδρών και γυναικών, η προστασία της μητρότητας, η ισότητα των φύλων στις εργασιακές σχέσεις, ενώ, προβλέπονταν επίσης η ίδρυση της Γενικής Γραμματείας Ισότητας των Φύλων. Τέλος, προστέθηκαν οι προστατευτικές ρυθμίσεις (ν. 1609/1986) για τις αμβλώσεις και το βιασμό, που δεν μπορούν παρά να θεωρηθούν ότι *«συνιστούν μείζονα βήματα εκσυγχρονισμού της νομοθεσίας και προώθησης της ισότητας»*⁵⁹.

Σε ο,τι αφορά το ζήτημα της εξωτερικής πολιτικής που ακολούθησε το ΠΑΣΟΚ, κατά τα την περίοδο που υπήρξε αντιπολίτευση, αλλά και στα πρώτα χρόνια της διακυβέρνησής του, παρατηρείται πως σταδιακά υποχωρεί και εγκαταλείπεται η ρητορική περί απομάκρυνσης της χώρας από το ΝΑΤΟ και την Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Κυρίως κατά τη δεύτερη τετραετία διακυβέρνησης, δηλαδή από το 1985 και ύστερα, κάνει μια “στροφή” ως προς την εξωτερική πολιτική του, υιοθετώντας μια στάση πιο φιλοευρωπαϊκή και πιο θετική ως προς αυτούς τους θεσμούς. Οι λόγοι της αλλαγής της πολιτικής που ακολουθούσε ήταν κατά βάση οικονομικοί· η Ελλάδα κατάφερε να εξασφαλίσει σημαντικούς, για την οικονομία της χώρας, πόρους μέσα από τις επαναδιαπραγματεύσεις των όρων συμμετοχής της Ελλάδας σε ΕΟΚ και ΝΑΤΟ.

⁵⁶ Βαρελά, Κ., ό.π.

⁵⁷ Κωστής Κ., ό.π., σ. 817

⁵⁸ Μποτόπουλος, Κ., ό.π.

⁵⁹ Μποτόπουλος, Κ., ό.π.

Συνοψίζοντας, από το 1985 κι έπειτα, η δυναμική του ΠΑΣΟΚ και των υπόλοιπων πολιτικών κομμάτων ολοένα κι ελαττώνεται. Η πολιτική διαπλοκή, τα οικονομικά σκάνδαλα, οι πελατειακές σχέσεις και η κατάχρηση της εξουσίας ενέτειναν τη δυσaréσκεια του λαού. Τα γεγονότα αυτά, οδήγησαν στην πτώση της κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ στις 18 Ιουνίου 1989. Ιδιαίτερα εύστοχη είναι η διαπίστωση του Βούλγαρη πως *«η ελληνική πολιτική, τα ελληνικά πολιτικά κόμματα, άρχισαν να συνειδητοποιούν, το καθένα με το δικό του μυαλό, ότι η κοινωνία στην οποία απευθύνονταν είχε αλλάξει περισσότερο απ' ότι τα ίδια»*⁶⁰.

Η εκπαιδευτική πολιτική

Η εκπαιδευτική πολιτική της Ν.Δ.

Όταν η δικτατορία των Συνταγματαρχών (1967-1974) κατέλαβε την εξουσία, εξέδωσε μια σειρά αναγκαστικών νόμων που επανέφεραν την εκπαίδευση σε παλιά και αναχρονιστικά πλαίσια. Ενδεικτικά, αναφέρουμε κάποια από τα μεταρρυθμιστικά μέτρα της περιόδου 1967-1974, όπως την κατάργηση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, την επιστροφή της καθαρεύουσας σε όλες τις βαθμίδες (εκτός των τριών πρώτων τάξεων του δημοτικού), τον ορισμό του χρόνου φοίτησης στις Παιδαγωγικές Ακαδημίες σε δυο χρόνια, τις εισαγωγικές εξετάσεις για τη φοίτηση στο γυμνάσιο κ.α. Το προσφιλές στα συντηρητικά και φασιστικά καθεστώτα τρίπτυχο *«Πατρίς-Θρησκεία-Οικογένεια»* διέπνεε το εκπαιδευτικό σύστημα κατά την επταετία εκείνη. Στο πλαίσιο αυτό, γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι τα βασικά συστατικά της παιδείας, όπως διαμορφώθηκε την περίοδο εκείνη, ήταν η στροφή προς τον κλασικισμό και η προγονολατρεία· ως απότοκο αυτού, διαμορφώθηκε ένα σχολείο αποκομμένο από τις σύγχρονες κοινωνικές ανάγκες. Η εκπαιδευτική πολιτική της δικτατορίας, *«ήταν φυσικό να συσσωρεύσει νέα αδιέξοδα και να επιδεινώσει τις προϋπάρχουσες δυσλειτουργίες της»*⁶¹.

Στόχος της κυβέρνησης της Ν.Δ. και προεκλογική της δέσμευση είναι η επιδίωξη διασφάλισης μιας σταθερής εκπαιδευτικής πολιτικής που θα γίνει αποδεκτή από την πλειοψηφία των κοινοβουλευτικών κομμάτων. Η Ν.Δ., που συστήνεται -εκ νέου- στον ελληνικό λαό ως πολιτικός φορέας εκσυγχρονισμένος και απαλλαγμένος από την ιδεολογία της προδικτατορικής δεξιάς σε όλους τους τομείς, εκδηλώνει την πρόθεσή της να δαπανήσει όσα χρήματα χρειαστεί για την ανασυγκρότηση της παιδείας. Οι στόχοι της παιδείας και του σχολείου, που επιθυμεί να

⁶⁰ Βούλγαρης, Γ., ό.π., σ. 285

⁶¹ Μπουζάκης, Σ., *Νεοελληνική εκπαίδευση (1821-1998)*, Gutenberg, Αθήνα 2006, σ. 135

διαμορφώσει η Ν.Δ., αφορούν τη μόρφωση ελεύθερων ανθρώπων, τη διάπλαση χαρακτήρων και τον εξοπλισμό με γνώσεις που θα οδηγήσουν στην επαγγελματική τους επιτυχία. Για την Ν.Δ. η εκπαίδευση είναι επένδυση.⁶²

Στα νομοσχέδια του 1976 είναι εμφανής η επιρροή από τις μεταρρυθμίσεις του 1964. Την περίοδο του '64 ο πολιτικός πρόγονος της Ν.Δ., η Ε.Ρ.Ε., ως συντηρητικός πολιτικός φορέας, υπήρξε πολέμιος των μεταρρυθμίσεων της Ε.Κ. Ωστόσο, όπως επισημαίνει ο Χαραλάμπους « η επαναφορά της μεταρρύθμισης του '64 προσφέρει πολλά στο κυβερνών κόμμα. Πρώτα πρώτα θα μπορούσε να αποτελέσει τη βάση συναίνεσης των πολιτικών δυνάμεων [...] και, επιπλέον, θα συνιστούσε επιβεβαίωση της ανανεωτικής αλλαγής της συντηρητικής παράταξης, αφού στο παρελθόν, ως ΕΡΕ, ετάχθηκε πολέμιος της φιλελεύθερης εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης.»⁶³ . Βέβαια πολύ εύστοχα, υπογραμμίζει ο Δημαράς πως «ό,τι ήταν κατάλληλο για τα εκπαιδευτικά προβλήματα της Ελλάδας του 1964 δεν ταίριαζε αυτόματα στην Ελλάδα του 1976, ό,τι ήταν τότε "προοδευτικό" το 1964 δεν διατηρούσε πια τέτοιο προσανατολισμό το 1976»⁶⁴. Η Ν.Δ. προκειμένου να διαφοροποιήσει τη θέση της από την προδικτατορική δεξιά και τη δικτατορία, θα οδηγηθεί στην υιοθέτηση πιο προοδευτικών και λιγότερο συντηρητικών θέσεων την περίοδο εκείνη. Σε γενικές γραμμές όμως, η εκπαιδευτική πολιτική της Ν.Δ. ασκείται υπό ευνοϊκές συνθήκες επειδή απουσιάζει ο αντίλογος στο μεταρρυθμιστικό έργο που σχεδιάζει η κυβέρνηση. Ο δρόμος προς τη μεταρρύθμιση ήταν ανοιχτός για την Ν.Δ..

Το 1975 ιδρύεται το Κέντρο Εκπαιδευτικών Μελετών και Επιμορφώσεως (ΚΕΜΕ), το οποίο θα υποταχθεί στο Υπουργείο Παιδείας και θα επωμισθεί το βάρος της προγραμματισμένης μεταρρύθμισης. Με την ψήφιση των νόμων 309/1976 και 576/77, επί υπουργίας Γ. Ράλλη, μια σειρά μεταρρυθμίσεων με περιεχόμενο πανομοιότυπο της μεταρρύθμισης του '64 μπήκαν σε εφαρμογή: 1) η θεσμοθέτηση της δωρεάν παιδείας σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης, 2) η καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας, « ως γλωσσικό όργανο διδασκαλίας, ως αντικείμενο διδασκαλίας και ως γλώσσα των σχολικών βιβλίων»⁶⁵ , 3) η επέκταση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης σε 9 χρόνια από 6 που όριζε η προηγούμενη ρύθμιση, 4) η εισαγωγή στο γυμνάσιο γινόταν χωρίς εξετάσεις, 5) ορίζονταν διδασκαλία των αρχαίων μόνο από μετάφραση για το γυμνάσιο, 6) επιτρέπονταν η ίδρυση μεικτών σχολείων, 7) το δετές γυμνάσιο επρόκειτο να διαιρεθεί σε δυο κύκλους σπουδών τριετούς φοίτησης, το γυμνάσιο και το λύκειο, 8) μέρος των αναλυτικών προγραμμάτων και οι στόχοι της ελληνικής εκπαίδευσης άλλαξαν, 9) εκδίδεται και διδάσκεται για

⁶² Χαραλάμπους, Δ., «Μεταπολιτευτική Εκπαιδευτική πολιτική», στο Μπουζάκης Σ. (επιμέλεια), *Πανόραμα Ιστορίας της Εκπαίδευσης. Όψεις και απόψεις. Τόμος Β'*, Gutenberg, Αθήνα 2001, σ. 255

⁶³ Χαραλάμπους, Δ., ό.π., σ. 257

⁶⁴ Δημαράς, Α., Βασιλού-Παπαγεωργίου, Β. (επιμ.), *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Το "ανακοπτόμενο άλμα": τάσεις και αντιστάσεις στην ελληνική εκπαίδευση 1833-2000*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2013, σ. 273-274

⁶⁵ Χαραλάμπους, Δ., ό.π., σ. 258

πρώτη φορά στο δημοτικό το “ανθολόγιο” λογοτεχνικών κειμένων και 10) τέθηκε επί τάπητος το ζήτημα της επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης που οδήγησε στην ίδρυση των ΣΕΛΔΕ και ΣΕΛΜΕ.

Το 1977 ρυθμίζεται και η τεχνικοεπαγγελματική εκπαίδευση. Ιδρύονται τεχνικές σχολές, όπου εγγράφονται απόφοιτοι γυμνασίου, και η διάρκεια φοίτησης σ' αυτές τις σχολές ορίζεται από 2-4 εξάμηνα. Επίσης, ιδρύονται και τεχνικοεπαγγελματικά λύκεια, όπου εγγράφονται απόφοιτοι λυκείου και στους οποίους δίνεται η δυνατότητα να εισαχθούν σε ιδρύματα της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, αλλά υπό προϋποθέσεις. Δεν είναι, ωστόσο, η πρώτη φορά που η τεχνικοεπαγγελματική εκπαίδευση έρχεται στο προσκήνιο των συζητήσεων που αφορούν την εκπαίδευση. Οι νέες συνθήκες απαιτούσαν τεχνικές γνώσεις προκειμένου να ενισχυθεί η βιομηχανία της χώρας, κυρίαρχο ζητούμενο, λοιπόν, της εποχής ήταν η ανάπτυξη της τεχνικοεπαγγελματικής εκπαίδευσης και η προσαρμογή του εκπαιδευτικού συστήματος στις ανάγκες της οικονομίας. Το γεγονός ότι η εκπαίδευση συμβάδιζε με τις οικονομικές ανάγκες του κράτους και θα χρησιμοποιούνταν ως εφαλτήριο στη προσπάθεια ανάπτυξης της χώρας, αποτελεί σημάδι αναβάθμισης και εξέλιξης της. Όπως διαπιστώνει ο Μπουζάκης: *«η εκπαιδευτική και κοινωνική φιλοσοφία των μεταρρυθμιστών του 1976/77 αποτυπώνεται και στη διάρθρωση των σχολικών βαθμίδων. Η νέα διάρθρωση δημιουργεί, για μια ακόμη φορά, έναν εναλλακτικό εκπαιδευτικό δρόμο, ένα δεύτερο σχολικό δίκτυο εκείνο της τεχνικοεπαγγελματικής εκπαίδευσης [...] Η νέα αυτή δομή, που στόχευε στην αντιστοίχιση της εκπαιδευτικής και επιθυμητής κοινωνικής πυραμίδας, επέβαλε με τα αυστηρά εξεταστικά συστήματα ταξικούς φραγμούς στην κάθετη και οριζόντια εκπαιδευτική κινητικότητα των μαθητών.»*⁶⁶.

Ωστόσο, η γενική και η τεχνικοεπαγγελματική εκπαίδευση δε μπόρεσαν να εξισωθούν στη πράξη, παρά τις εξαγγελίες της κυβέρνησης. Η πρόσβαση σε ιδρύματα της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης ήταν πιο περιορισμένη και πιο δύσκολη για τους μαθητές που επέλεγαν το δρόμο της τεχνικοεπαγγελματικών σχολών και λυκείων, καταλήγοντας μοναδική διέξοδός τους να είναι η παραγωγή. Ακόμα, η υποδομή των δυο σχολικών δικτύων δεν ήταν η ίδια, αφού στην τεχνικοεπαγγελματική εκπαίδευση ήταν αισθητή η έλλειψη διδακτικού προσωπικού και το δίκτυο των σχολείων αυτών δεν ήταν εξαπλωμένο. Τέλος, όπως αναφέρει ο Μπουζάκης, η τεχνικοεπαγγελματική εκπαίδευση *«δεν εξασφάλιζε στους αποφοίτους της ούτε επαγγελματική κατοχύρωση ούτε κοινωνική αναγνώριση»*⁶⁷.

Συμπερασματικά, αποτιμώντας το εγχείρημα της μεταρρύθμισης της Ν.Δ., θα λέγαμε ότι ήταν μια, μάλλον, αποτυχημένη μεταρρυθμιστική προσπάθεια. Αν και είναι θετικό το ότι έγιναν -

⁶⁶ Μπουζάκης, Σ., ό.π., σ. 145

⁶⁷ Μπουζάκης, Σ., ό.π., σ. 146

έστω και καθυστερημένα- κάποια βήματα εκσυγχρονισμού και εκδημοκρατισμού της παιδείας, τα οποία ήταν απαραίτητα για τη λειτουργία του εκπαιδευτικού συστήματος, οι αλλαγές αυτές είναι επιφανειακές κι όχι ουσιαστικές. Το “περιτύλιγμα” της εκπαίδευσης εξωραΐστηκε, τα εσωτερικά όμως γνωρίσματά της δεν αναβαθμίστηκαν πραγματικά. Η μεταρρύθμιση αυτή υπήρξε η βάση για τις μετέπειτα μεταρρυθμίσεις που έγιναν και αν και ήταν η πιο καινοτόμα ως τότε, ήταν μάλλον μια μετριοπαθής μεταρρύθμιση χωρίς ουσιαστικές τομές. Η κυβέρνηση της Ν.Δ. δεν κατάφερε να πετύχει την «μεγάλη ανατροπή»⁶⁸ που επεδίωκε, κι έτσι, η αστικοδημοκρατική μεταρρύθμιση δεν υπήρξε μια ριζική μεταρρύθμιση, ήταν απλά «μια σειρά μεταρρυθμιστικών μέτρων»⁶⁹, γιατί «όταν ένα μέτρο (δημοτική γλώσσα, στροφή στις θετικές επιστήμες κ.λπ.) θεωρείται μεταρρυθμιστικό το 1913, δεν μπορεί να θεωρείται μεταρρυθμιστικό 63 χρόνια αργότερα. Ήταν απλά αναγκαίο.»⁷⁰.

Η εκπαιδευτική πολιτική του ΠΑΣΟΚ

Όπως αναλύθηκε και παραπάνω, η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ -και κυρίως αυτή της τετραετίας 1981-1985- έφερε αέρα αλλαγής και ανανέωσης σε πολλούς τομείς της πολιτικής και κοινωνικής ζωής της χώρας. Εξίσου σημαντικές αλλαγές επιχείρησε και στο χώρο της παιδείας. Από το 1981 οπότε και ανέλαβε την εξουσία, το ΠΑΣΟΚ ξεκίνησε μια σειρά μεταρρυθμίσεων και παρεμβάσεων σε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες. Ο εκσυγχρονισμός του εκπαιδευτικού συστήματος φάνηκε πως ήταν μια από τις βασικές επιδιώξεις της κυβέρνησης. Όπως αναφέρει ο Χαραλάμπους «Τη δεκαετία του '80 θα ληφθούν μία σειρά από μέτρα τα οποία αποσκοπούν, αφενός να επιφέρουν μια διαρθρωτική πορεία σε ορισμένα μέτρα της μεταρρύθμισης του 1976-77, ενισχύοντας το δημοκρατικό και προνοιακό χαρακτήρα της εκπαίδευσης και, αφετέρου, να εμβαθύνουν στην εκσυγχρονιστική λογική».⁷¹

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω λεγόμενα, αναμένεται μια λογική “καινοτομία” των μεταρρυθμίσεων που θα επιχειρηθούν στο χώρο της παιδείας. Η εικασία αυτή επιβεβαιώνεται, κατά το μάλλον ή ήττον, απ' τις μεταρρυθμίσεις που θεσπίζει η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, οι οποίες διαπνέονται πράγματι από το εκσυγχρονιστικό πνεύμα που επιτάσσει μια αστική μεταρρύθμιση.

Το 1982 καθιερώνεται για πρώτη φορά το μονοτονικό σύστημα. Σχεδόν μια επταετία μετά από την καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας από την κυβέρνηση της Ν.Δ., έφτασε η ώρα να ικανοποιηθεί και το αίτημα της καθιέρωσης του μονοτονικού συστήματος. Το αίτημα αυτό δεν ήταν

⁶⁸ Δημαράς, Α., Βασιλού-Παπαγεωργίου Β.(επιμ.), ό.π. σ . 282

⁶⁹ Μπουζάκης, Σ., ό.π., σ. 148

⁷⁰ Μπουζάκης, Σ., ό.π., σ. 148

⁷¹ Χαραλάμπους, Δ., ό.π., σ. 259

νέο. Πολλά πεφωτισμένα μυαλά της χώρας (Λ. Πολίτης, Α. Πάλλης, Ι.Θ. Κακριδής, Μ. Τριανταφυλλίδης, Εμμ. Κριαράς κ.α.) υποστήριξαν από νωρίς το μονοτονικό σύστημα. Το ζήτημα του μονοτονικού απασχόλησε για πρώτη φορά κυβέρνηση το 1931 οπότε και Υπουργός Παιδείας ήταν ο Γ. Παπανδρέου. Η συζήτηση συνεχίστηκε και το 1938, επί δικτατορίας Μεταξά, με αφορμή τη σύνταξη της γραμματικής από τον Μ. Τριανταφυλλίδη, ενώ, μια τελευταία προσπάθεια θέσπισής του έγινε το 1976 επί Ν.Δ. χωρίς όμως αποτέλεσμα, αφού τελικά οι δισταγμοί υπερίσχυσαν της δυναμικής του αιτήματος.

Το ίδιο έτος, καταργήθηκε ο αναχρονιστικός θεσμός του επιθεωρητή, που από συστάσεως της ελληνικής εκπαίδευσης, το 1830, αποτέλεσε τον “εφιάλη” των εκπαιδευτικών εξαιτίας της αυστηρότητάς του. Ο επιθεωρητής επιβίωσε στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα για πάνω από έναν αιώνα. Κατά τις τελευταίες δεκαετίες όμως, πριν τη θεσμοθέτηση της κατάργησής του, ο θεσμός είχε αρχίσει να γίνεται ασφυκτικός για τους εκπαιδευτικούς και οι φωνές που ζητούσαν τον εκσυγχρονισμό του τρόπου αξιολόγησης των εκπαιδευτικών πλήθαιναν. Στο αίτημα της αλλαγής, ανταποκρίθηκε η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ και με τον νόμο 1304 εισάγει ένα νέο όργανο αξιολόγησης του εκπαιδευτικού έργου, τον σχολικό σύμβουλο. Ο ρόλος του σχολικού συμβούλου ήταν περισσότερο συμβουλευτικός και επικουρικός παρά εποπτικός και πειθαρχικός.

Επιπλέον, το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο επαναφέρεται και αντικαθιστά το Κ.Ε.Μ.Ε. (Κέντρο Εκπαιδευτικών Μελετών και Επιμορφώσεως). Ωστόσο, οι αρμοδιότητές του είναι περιορισμένες, ο ρόλος του κυρίως συμβουλευτικός και αντί να χαράσσει εκπαιδευτική πολιτική, αρκείται στο να υποτάσσεται στην εκπαιδευτική πολιτική που χαράσσει το Υπουργείο.

Ουσιαστικές αλλαγές θεσμοθετήθηκαν και σε ό,τι αφορά τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της εκπαίδευσης. Νέα μαθήματα προστίθενται στο ωρολόγιο πρόγραμμα του δημοτικού, όπως ξένες γλώσσες, φυσική αγωγή, εικαστικά. Αλλαγές γίνονται και στο αναλυτικό πρόγραμμα αλλά και στα σχολικά βιβλία, τα οποία γράφονται εκ νέου. Για πρώτη φορά θεσμοθετείται και ο θεσμός της ενισχυτικής διδασκαλίας, ο οποίος είχε ως κύριο στόχο την ενίσχυση των αδύνατων μαθητών, χωρίς άμεσο κόστος για τους γονείς. Επιπρόσθετα, το βιβλίο παύει να είναι το μοναδικό εκπαιδευτικό υλικό, στα χέρια δασκάλων και καθηγητών και με νομοθετική ρύθμιση διευρύνεται το εκπαιδευτικό υλικό επιτρέποντας τη χρήση βοηθητικών βιβλίων, εντύπων, κασετών, ταινιών κ.λπ., στα πλαίσια της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Τέλος, για πρώτη φορά συγγράφεται “το βιβλίο του δασκάλου”, το οποίο στόχευε στην διευκόλυνση της διδασκαλίας.

Το 1982 ξεκινά και η οργάνωση των πρώτων μαθητικών κοινοτήτων, του λεγόμενου “15μελούς”, στις σχολικές μονάδες. Η κίνηση αυτή υποδεικνύει την πρόθεση οι δημοκρατικές διαδικασίες να επεκταθούν και στο σχολείο, προκειμένου να εξοικειωθούν οι μαθητές με τις αρχές

του εκλέγειν και εκλέγεσθαι και να μεταβούν ομαλότερα στις δημοκρατικές διαδικασίες που θα κληθούν να διεκπεραιώσουν ως πολίτες μιας δημοκρατικής πολιτείας στο μέλλον.

Σημαντική κίνηση εκσυγχρονισμού αποτελεί και η δρομολόγηση του ζητήματος της ειδικής αγωγής. Η ειδική αγωγή οργανώνεται και λαμβάνονται μέτρα για την ίδρυση σχολείων, ενώ, από το 1985 εφαρμόζεται στα “κανονικά σχολεία” ο θεσμός των τμημάτων ένταξης για παιδιά με ειδικές ανάγκες. Επιπλέον, σημαντική αλλαγή συνιστά και η κατάργηση της σχολικής ποδιάς το 1982.

Σε ό,τι αφορά τις αλλαγές που επιχείρησε η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση ξεχωρίζει η λειτουργία των Ενιαίων Πολυκλαδικών Λυκείων (Ε.Π.Λ.). Τα Ε.Π.Λ. είναι ένας νέος τύπος σχολείου που *«ενσωματώνει τη γενική με την τεχνικοεπαγγελματική εκπαίδευση, συνδέει τη θεωρία με την πράξη και εισάγει μαθήματα σύγχρονης τεχνολογίας...»*⁷². Στόχος του σχολείου αυτού ήταν, αφενός η κατάρριψη του μύθου που ήθελε την τεχνική εκπαίδευση κατώτερη της γενικής, καθώς τα πολυκλαδικά λύκεια σου δίνουν τη δυνατότητα και να ασχοληθείς με την παραγωγή αλλά και να ακολουθήσεις το δρόμο της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, και αφετέρου *«προσφέρει στους μαθητές μετατρέψιμη γνώση -γενική και τεχνικοεπαγγελματική- που να ανταποκρίνεται στους κοινωνικοοικονομικούς στόχους της εθνικής αναπτυξιακής στρατηγικής»*⁷³. Τέλος, αυξάνεται η μέριμνα για τον επαγγελματικό προσανατολισμό των μαθητών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

Μια σειρά μέτρων εφαρμόστηκε και στην τριτοβάθμια εκπαίδευση· οι νόμοι 1268 του 1982 και 1404 του 1983 ήταν οι κυριότεροι της περιόδου. Με τον ν. 1268 θεμελιώνεται η αυτοτέλεια των Α.Ε.Ι., κατοχυρώνεται το “панεπιστημιακό άσυλο” και αναγνωρίζεται το Πανεπιστήμιο ως χώρος ελεύθερης διακίνησης ιδεών. Ένα χρόνο αργότερα, το 1983, με τον ν. 1404 δρομολογείται η αναδιοργάνωση της ανώτατης τεχνικής/τεχνολογικής εκπαίδευσης, με την κατάργηση των Κ.Α.Τ.Ε.Ε.(Κέντρα Ανωτέρας Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαίδευσης) και την αντικατάστασή τους από τα Τ.Ε.Ι (Τεχνολογικά Εκπαιδευτικά Ιδρύματα).

Τέλος, σημαντική εξέλιξη αποτελεί η ανωτατοποίηση των σπουδών για νηπιαγωγούς και δασκάλους. Οι Παιδαγωγικές Ακαδημίες καταργούνται και στη θέση τους ιδρύονται πανεπιστημιακά τμήματα (κατά τα έτη 1984-1985, ξεκινά η λειτουργία τους) προκειμένου να αναβαθμιστεί η παρεχόμενη εκπαίδευση των λειτουργών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και κατ' επέκταση να αναβαθμιστεί και το επίπεδο των γνώσεων που μεταφέρουν στους μαθητές. Για να επιτευχθεί και να ενισχυθεί ο στόχος αυτός, καθιερώθηκε και η επιμόρφωση των εκπαιδευτικών. Το έργο της επιμόρφωσης ανέλαβαν τα Π.Ε.Κ. (Περιφερειακά Επιμορφωτικά Κέντρα) και διακρίνεται

⁷² Μπουζάκης, Σ., ό.π., σ. 155

⁷³ Μπουζάκης, Σ., ό.π., σ. 155

σε επιμόρφωση εισαγωγική, που αφορά τους νεοδιοριστούς εκπαιδευτικούς, σε ετήσια επιμόρφωση, για εκπαιδευτικούς με 5ετή διδακτική εμπειρία, και τέλος, σε περιοδική επιμόρφωση, η οποία είναι “έκτακτη” και γίνεται σε περιπτώσεις αλλαγής των αναλυτικών προγραμμάτων, των βιβλίων κ.λπ.

Συνοπτικά, οι μεταρρυθμίσεις της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ αποτελούν μια σοβαρή προσπάθεια αναβάθμισης της ποιότητας της εκπαίδευσης με την προώθηση εκπαιδευτικών καινοτομιών για τα ελληνικά δεδομένα. Φαίνεται πως ο επιδιωκόμενος στόχος της εξάπλωσης της εκπαίδευσης σε όλα τα κοινωνικά στρώματα και η ισότητα στις ευκαιρίες συμμετοχής σ' αυτήν είναι πιο κοντά από κάθε άλλη εποχή. Επίσης, το βλέμμα στρέφεται εκ νέου προς τη σύνδεση εκπαίδευσης και παραγωγικής διαδικασίας όπως επιτάσσουν οι αρχές μιας πραγματικής αστικοδημοκρατικής μεταρρύθμισης που θα συνδέσει την Ελλάδα με την Δύση. Σαφώς και οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες της δεκαετίας του 1980 είναι από τις πιο ώριμες και τις πιο συνδεδεμένες με το κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο της εποχής αλλαγής που έγιναν στην ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης.

Εκσυγχρονισμός της ελληνικής εκπαίδευσης: μια κριτική επισκόπηση

Η μεταπολίτευση σήμαινε για την Ελλάδα την αρχή μιας νέας κατάστασης πραγμάτων. Βασική πολιτική επιδίωξη ήταν η ένταξη της Ελλάδας στην Ευρώπη, έτσι το μεγαλύτερο μέρος των εξελίξεων κινήθηκε με άξονα τον εκδημοκρατισμό και τον εκσυγχρονισμό της χώρας. Στο ίδιο πλαίσιο κινήθηκε και η εκπαιδευτική πολιτική που ακολουθήθηκε. Όπως αναφέρουν οι Καζαμίας και Κασσωτάκης: «τα εκπαιδευτικά συστήματα στο δυτικό κόσμο (ιδιαίτερα στην Ευρώπη και στις ΗΠΑ) έχουν ιστορικά διαμορφωθεί και εξακολουθούν να λειτουργούν, επί το πλείστον, ως εθνοκεντρικοί κοινωνικο-πολιτισμικοί και πολιτικοί μηχανισμοί εξουσίας-γνώσης»⁷⁴. Το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα δε θα μπορούσε να αποτελεί εξαίρεση. Τα κυριότερα αιτήματα, ο εκδημοκρατισμός και ο εκσυγχρονισμός της παιδείας, καθόρισαν την εκπαιδευτική πολιτική της περιόδου που εξετάζεται, σε μεγάλο βαθμό ικανοποιήθηκαν, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει πως εξαλείφθηκαν τα χρόνια προβλήματα της ελληνικής εκπαίδευσης. Ο εκδημοκρατισμός επιτεύχθηκε με μέτρα όπως η καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας (τόσο ως γλώσσα του σχολείου, όσο και ως γλώσσα του κράτους), η κατάργηση εισαγωγικών εξετάσεων, η επέκταση της υποχρεωτικής φοίτησης και του σχολικού δικτύου κ.α.. Ο εκσυγχρονισμός επήλθε από μέτρα που αφορούσαν την

⁷⁴ Καζαμίας, Α., Κασσωτάκης, Μ., «Εκπαιδευτικό μανιφέστο: προβληματισμοί για την ανασυγκρότηση και τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής εκπαίδευσης», στο Καζαμίας Α.-Κασσωτάκης Μ. (επιμέλεια), *Ελληνική Εκπαίδευση: προοπτικές ανασυγκρότησης και εκσυγχρονισμού*, εκδόσεις Σείριος, Αθήνα 1995, σ. 12

ρύθμιση της τεχνικοεπαγγελματικής εκπαίδευσης, την ανανέωση σχολικών βιβλίων και αναλυτικών προγραμμάτων και την κατάργηση των επιθεωρητών. Ωστόσο, οι αδυναμίες που συνέχιζαν -και σε μεγάλο βαθμό συνεχίζουν- να ταλανίζουν την εκπαίδευση, ήταν εμφανείς.

Συνοψίζοντας, την εκπαιδευτική πολιτική των δυο κομμάτων που πρωταγωνίστησαν κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο, της Ν.Δ και του ΠΑΣΟΚ, παρατηρείται πως κοινός παρονομαστής είναι η προσπάθεια εκσυγχρονισμού. Και τα δυο κόμματα προσπάθησαν να εφαρμόσουν μια σειρά μεταρρυθμίσεων που πλέον δεν αποτελούσαν καινοτομίες, αλλά, η εφαρμογή τους ήταν η βασική προϋπόθεση για να ορθοποδήσει η χώρα στο νέο ευρωπαϊκό πλαίσιο μέσα στο οποίο βρέθηκε και το οποίο απαιτεί σύνδεση της εκπαίδευσης με την αγορά εργασίας. Κλείνοντας, παραθέτουμε το συμπέρασμα του Χαραλάμπους που αναφέρει πως οι πολιτικές δυνάμεις: *«Αποτελούν εξελικτικούς κρίκους μιας, κατά το μάλλον ή ήττον, συνεκτικής προσπάθειας προσαρμογής και ανταπόκρισης του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος σε συγκεκριμένους σκοπούς που απορρέουν από υπαρκτές ή φαντασιακές “αδήριτες ανάγκες”*⁷⁵.

⁷⁵ Χαραλάμπους, Δ., ό.π., σ. 261

Το έθνος και η πατρίδα

Μελετώντας διαχρονικά ποια θέματα και ποιες αξίες προβάλλονται στα αναγνωστικά της δεκαετίας 1975-1985, διαπιστώθηκε η σημαντικότητα της έννοιας του έθνους. Η συχνότητα με την οποία εμφανίζονται κείμενα με αυτό περιεχόμενο καθιστά σημαντική την μελέτη τους. Στα βιβλία του 1975 και του 1979 υπάρχουν κεφάλαια που αφορούν την εθνική ζωή και ιστορία, ενώ, στα βιβλία του 1985, αν και δεν υπάρχει η δομή σε θεματικές κατηγορίες, αρκετά είναι τα κείμενα τα οποία - κυρίως με έμμεσες αναφορές- αναφέρονται σ' αυτές. Στόχος της προβολής θεμάτων τέτοιου περιεχομένου είναι η δημιουργία μιας συλλογικής εικόνας για το ελληνικό έθνος, δηλαδή, η δημιουργία και ισχυροποίηση της εικόνας του εθνικού εαυτού. Σύμφωνα με την Ε. Αβδελά «το σχολείο είναι από τους βασικούς θεσμούς που συμβάλλουν στη διαμόρφωση συλλογικών ταυτοτήτων και στάσεων. Ένας από τους θεμελιακούς στόχους του εξάλλου είναι η καλλιέργεια της φιλοπατρίας και της εθνικής ταυτότητας στους αυριανούς πολίτες»⁷⁶. Η τόνωση του εθνικού φρονήματος μέσω της ανάδειξης της ηρωικότητας ενός λαού, δεν είναι κάτι το πρωτοφανές. Το κράτος, χρησιμοποιώντας το σχολείο ως ιδεολογικό μηχανισμό, επιδιώκει να δημιουργήσει μια ενιαία εθνική ταυτότητα στα μέλη του. Σύμφωνα με τον Αθανασιάδη⁷⁷, στην περίπτωση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας αξιοποιήθηκε, εκτός από τη γλώσσα, τη θρησκεία και τη γεωγραφία, και η (μακραίωνη) ελληνική ιστορία. Η ελληνική ιστορία, ή για να το θέσουμε πιο σωστά η ιστορία όπως διδάσκεται στο σχολείο και όπως παρουσιάζεται μέσα στα αναγνωστικά, στηρίζεται κατά βάση σε πολεμικά γεγονότα και εμφανίζεται ως «το αποτέλεσμα της δράσης μερικών εξαιρετικών ατόμων που είναι οι ήρωες- πολεμιστές»⁷⁸. Από την προβολή αυτή, οι μαθητές κατανοούν την πατρίδα ως το υπέρτατο αγαθό για το οποίο αξίζει κανείς να θυσιάσει. Αξίες όπως η γενναιότητα, ο ηρωισμός, η φιλοπατρία, η αγωνιστικότητα, ο πατριωτισμός και η αυταπάρνηση είναι οι κυρίαρχες. Αναμφίβολα, λοιπόν, η θέση που κατέχει η πατρίδα και τα ιστορικά γεγονότα στις σελίδες των αναγνωστικών είναι ιδιαίτερα σημαντική. Για την όσο το δυνατόν πληρέστερη προσέγγιση της έννοιας του έθνους, μελετήθηκαν ξεχωριστά οι παράγοντες που βοηθούν στη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας. Οι παράγοντες που προβλήθηκαν μέσα στα βιβλία και στόχευαν στη δημιουργία μιας ενιαίας εθνικής ταυτότητας είναι: α) η παρουσίαση της ιστορίας, των ιστορικών γεγονότων και των ηρώων, β) η “πατριδογνωσία”, δηλαδή η περιγραφή της αξίας της ελληνικής γης και των ελληνικών τοπίων και γ) η εικόνα Ελλήνων και ξένων.

⁷⁶ Φραγκουδάκη, Α., Δραγώνα, Θ. (επιμ.), «Τι είν' η πατρίδα μας;». Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 28

⁷⁷ Αθανασιάδης, Χ., Εκπαίδευση και Ιδεολογία, ανάκτηση από <http://ecourse.uoi.gr> στις 14/3/2015

⁷⁸ Φραγκουδάκη, Α., ό.π. , σ. 94

Ιστορία

Ξεκινώντας από την παρουσίαση της ιστορίας, παρατηρείται πως επικρατεί το σχήμα της συνέχειας του έθνους. Η ελληνική καταγωγή συνδέεται με την αρχαία και βυζαντινή περίοδο, επιβεβαιώνοντας το σχήμα της «ιστορικής συνέχειας» του ελληνικού έθνους, όπως αυτό προτάθηκε από τον ιστορικό Κ. Παπαρρηγόπουλο. Σύμφωνα με τη θεώρηση αυτή, η αρχαιότητα συνδέεται με τη νεότερη Ελλάδα μέσω του Βυζαντίου, καθώς, σύμφωνα με τον ίδιο, ο ελληνισμός, παρά την ήττα από τους Ρωμαίους, δε χάθηκε αλλά επικράτησε στο Βυζάντιο. Ο Παπαρρηγόπουλος επηρεάστηκε σε μεγάλο βαθμό από τη “Μεγάλη Ιδέα”, η οποία κινούσε τα νήματα στο πολιτικό προσκήνιο και παρέμεινε ως στόχος των περισσότερων κυβερνήσεων μέχρι το 1922 οπότε και συνέβη η Μικρασιατική καταστροφή. Το ελληνικό έθνος, λοιπόν, σύμφωνα με την εικόνα που παρουσιάζεται στα αναγνωστικά, νοείται σαν μια οντότητα που πορεύεται αδιάσπαστα από την αρχαιότητα μέχρι το σήμερα. Μάλιστα, συχνά στα κείμενα παραλείπεται η αναφορά του ιστορικού χρόνου στον οποίο αντιστοιχούν τα γεγονότα που περιγράφονται για να υπογραμμιστεί με αυτόν τον τρόπο η παραδοχή της μακραίωνης ιστορικής συνέχειας του έθνους⁷⁹. Το παρελθόν είναι ένδοξο, σύμφωνα με τα βιβλία, γι' αυτό αξίζει να το τιμούν και να παραδειγματιστούν από αυτό οι μαθητές. Και στα τρία αναγνωστικά, καλλιεργείται μια προγονολατρεία η οποία είναι περισσότερο φανερή στα βιβλία του 1975 και 1979 και λιγότερο στα βιβλία του 1985.

Η αρχαία Ελλάδα

Ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός παρουσιάζεται εξιδανικευμένος σε όλα τα βιβλία που μελετήθηκαν. Είναι η πηγή του σύγχρονου πολιτισμού, ο τόπος που γεννήθηκε η επιστήμη, η τέχνη, η δημοκρατία και η ελευθερία. Η χρήση του στα κείμενα αποσκοπεί στην ανάδειξη της σημαντικότητάς του στη διαμόρφωση του νεοέλληνα, ενώ, παράλληλα, τονίζεται ότι η πολιτιστική κληρονομιά είναι το κειμήλιο που πρέπει να διαφυλάξουν και οι επόμενες γενιές γιατί είναι αυτό που κάνει τον ελληνικό λαό “ξεχωριστό” και θαυμαστό σε όλη την ανθρωπότητα. Ο θαυμασμός, το δέος και η υπερηφάνεια είναι τα συναισθήματα που επιδιώκουν να περάσουν μέσα από τα κείμενα οι συγγραφείς. Ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός φαίνεται να επισκιάζει άλλους πολιτισμούς, να ιεραρχείται στην κορυφή της πυραμίδας από άποψη σπουδαιότητας και παρουσιάζεται πάντα με θετικό τρόπο.

Στα αναγνωστικά του 1975, δεν βρίσκουμε πολλές αναφορές στην αρχαία Ελλάδα, πράγμα που προκαλεί έκπληξη αν αναλογιστεί κανείς τον κλασικιστικό προσανατολισμό της περιόδου μέσα

⁷⁹ Φραγκουδάκη, Α., Δραγώνα, Θ. (επιμ.), ό.π., σ.448

στην οποία δημιουργήθηκαν. Τα κείμενα των βιβλίων εκείνων, περιορίζονται κυρίως σε μύθους από την αρχαία Ελλάδα όπως π.χ., το μύθο για την αδερφή του Μ. Αλέξανδρου, το μύθο για τον Ορφέα και την Ευρυδίκη, τον Φιλοκτήτη ή ακόμα και τον μύθο της αράχνης. Παρατηρήθηκε πως στέκονται κυρίως σε μυθολογικές αναφορές τα κείμενα αυτά, τα περισσότερα από τα οποία έχουν ως κοινό παρονομαστή το μήνυμα της ανωτερότητας των Θεών και της Θείας βούλησης έναντι των ανθρώπων. Σκοπός είναι οι μαθητές να έρθουν σε επαφή με το -σχεδόν νομοτελειακό- μοτίβο «κύβρις-άτη-νέμεσις-τίσις». Από τα συγκεκριμένα κείμενα γίνεται ξεκάθαρο πως η ανθρώπινη φύση είναι κάτι το αδύναμο, ένα πiónι στα χέρια των Θεών, κι όταν υπερβαίνουν τα επιτρεπτά όρια ή δεν υπακούν τις εντολές τους πληρώνουν το τίμημα των επιλογών τους. Η τιμωρία είναι σκληρή και οι Θεοί παρουσιάζονται αμείλικτοι.

Αντίθετα με τις λίγες μυθολογικές αναφορές των αναγνωστικών του 1975, στα βιβλία του 1979 συναντάμε αρκετά κείμενα με κεντρικό άξονα την αρχαία Ελλάδα (περίπου 19 σε σύνολο 205 κειμένων). Μάλιστα, στο βιβλίο της ΣΤ' τάξης υπάρχει ολόκληρο κεφάλαιο με τίτλο «*Η αδιάσπαστη συνέχεια του έθνους μας*», οπότε, υπογραμμίζεται αυτόματα η πρόθεση του βιβλίου να προωθήσει την ιδέα αυτή μέσα από μια σειρά κειμένων. Τα κείμενα τα οποία απαντώνται αφορούν το ολυμπιακό ιδεώδες και τον αθλητισμό στην αρχαία Ελλάδα, σημαντικά κέντρα της αρχαιότητας, σημαντικές προσωπικότητες της αρχαιότητας, έργα τέχνης ενώ υπάρχει κι ένα που αναφέρεται σε κάποια ιστορική μάχη. Αξίζει να σταθεί κανείς στα σημεία που αποσκοπούν στην προώθηση της εικόνας του εθνικού εαυτού χρησιμοποιώντας ως μέσο την αρχαία ελληνική ιστορία. Σε κάποιο από τα κείμενα του βιβλίου της Ε' τάξης περιγράφεται η περιήγηση ενός ξένου οδοιπόρου στην Ελλάδα. Σε όλο το κείμενο είναι διάχυτος ο θαυμασμός του ξένου, ο οποίος είναι γνώστης της ελληνικής ιστορίας, και σκοπός του είναι η εξερεύνηση του «*μεγαλείου της Ελλάδας*» (Ε'-1979, σ. 222) μέσα από την επίσκεψή του σε διάφορα σημαντικά, για την ελληνική ιστορία, μέρη, όπως, οι Θερμοπύλες, η Σαλαμίνα και το Αιγαίο πέλαγος. Ο τουρίστας υποκλίνεται στον «*απλό, φτωχό και περήφανο*» λαό και στην γενναιοψυχία των «*αδύναμων*» Ελλήνων οι οποίοι ανέκαθεν πάλευαν απέναντι σε «*εχθρούς φοβερούς*» (Ε'- 1979, σ. 222-225). Σε άλλο σημείο του βιβλίου, υπάρχει, επίσης, αναφορά στο δέος κάποιου ξένου για την πατρίδα και την ιστορία μας. Το κείμενο περιγράφει τις Μυκήνες μέσα από τα μάτια ενός Ιταλού επισκέπτη, ο οποίος εντυπωσιασμένος, ευλαβικά περιφέρεται στο χώρο, αντικατοπτρίζοντας τον παγκόσμιο θαυμασμό που προκαλεί η ελληνική αρχαιότητα:

«Ο διαβάτης του δρόμου των Μυκηνών είναι πραγματικά ξένος. Φερμένος από κάποια μακρινή γη, για να ιδεί, να μελετήσει, να προσκυνήσει. {...} Πηγαίνω να δω το παραμύθι, που άκουσα στα παιδικά μου χρόνια, την ιστορία που διάβασα έφηβος κι αγάπησα τόσο {...} βγάζει ευλαβικά το εκδρομικό του κασκέτο {...} ο ξένος χαϊδεύει τις πέτρες {...} εδώ είναι ο παγκόσμιος τάφος (Ε'-1979, σ. 228-231)

Το κείμενο αυτό, κλείνει με τη φράση «*Το παρελθόν, το παρόν και η αιωνιότητα σφιχταγκαλιασμένη με τη φθορά*» (Ε'- 1979, σ. 231), δίνοντας έτσι το στίγμα της σημαντικότητας του μνημείου που ξεπερνά τα χρονικά όρια. Σε όλα τα κείμενα που περιγράφουν μέρη από την ελληνική ιστορία υπάρχει αναφορά στην επιθυμία να επισκεφθεί κανείς αυτόν τον τόπο και να θαυμάσει τα μνημεία του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού. Στην κατηγορία αυτή, προσθέτουμε και τις αναφορές στα μουσεία και στα εκθέματα των μουσείων.

Τέλος, το κείμενο το οποίο αναφέρεται στη μάχη της Σαλαμίνας περιέχει αναφορές που φανερώνουν τη γενναιότητα των Ελλήνων πολεμιστών. Στόχος είναι να υπογραμμιστεί αφενός η ηρωική φύση των Ελλήνων που μάχονται και αφετέρου η ανάδειξη του σκοπού για τον οποίον μάχονται: «*Εμπρός των Ελλήνων γενναία παιδιά! Να ελευθερώσετε πατρίδα, τέκνα, γυναίκες και των πατρικών θεών σας να ελευθερώσετε τα ιερά και των προγόνων τους τάφους. Τώρα για όλα είναι που πολεμάτε.*» (Στ'- 1979, σ. 36) Εμφανώς, οι αξίες οι οποίες καθοδηγούν τους Έλληνες να ριχτούν θαρραλέα στη μάχη είναι η αγάπη για την πατρίδα, την οικογένεια και τη θρησκεία, στοιχεία δηλαδή τα οποία καθορίζουν -σ' ένα βαθμό- τον αξιακό κώδικα των Ελλήνων μέχρι και σήμερα.

Στα βιβλία του 1985, οι αναφορές στην αρχαία Ελλάδα συνεχίζονται όπως και στα βιβλία του 1979. Τα περισσότερα από τα κείμενα βρίσκονται και στα αναγνωστικά του 1979 και αφορούν την τέχνη, την αξία των επισκέψεων σε μουσεία κι αρχαιολογικούς χώρους και σε πρόσωπα από την αρχαιότητα. Αυτό το οποίο προκάλεσε την έκπληξη μας, με τη θετική έννοια, είναι η ύπαρξη ενός κειμένου που αναφέρεται στη δημοκρατία και τη σημασία του δημοκρατικού πολιτεύματος, γεγονός που αποτελεί μια πρώτη προσπάθεια να συνδέσουν μια σημαντική πτυχή του παρελθόντος με τη σύγχρονη -της συγγραφής των βιβλίων- εποχή.

Το Βυζάντιο

Η βυζαντινή περίοδος παρουσιάζεται ως συνέχεια της αρχαιότητας και αποτελεί τη γέφυρα που συνδέει αρχαία και νεότερη Ελλάδα. Μέσα από τα κείμενα προβάλλεται η ελληνικότητα του Βυζαντίου η οποία, όμως, στηρίζεται κατά βάση στη θρησκεία (Χριστιανός άρα Έλληνας). Το Βυζάντιο απεικονίζεται σαν ένα συνεχές πεδίο μάχης απέναντι στους “βάρβαρους” και αλλόθρησκους εχθρούς της αυτοκρατορίας, την οποία με σθένος υπερασπίζονται οι Ακρίτες που είναι σύμβολα γενναιότητας και ανδρείας. Κείμενα για το Βυζάντιο και τους ακρίτες υπάρχουν σε όλα τα βιβλία που μελετήθηκαν, αν και από το 1975 μέχρι το 1985 παρατηρείται σημαντική μείωση στον αριθμό τους. Η προβολή αυτή του Βυζαντίου που επιλέγεται, επικεντρωμένη μόνο στις μάχες, τις πολιορκίες και τις ηρωικές μορφές, αφήνει εκτός την αναφορά στη βυζαντινή τέχνη και τον βυζαντινό πολιτισμό.

Στα κείμενα που μελετήθηκαν σχετικά με το Βυζάντιο και τη βυζαντινή περίοδο στα αναγνωστικά του 1975, μια πρώτη γενική παρατήρηση που θα μπορούσε κάποιος να κάνει είναι πως υπάρχει συχνότατη αναφορά στις σχέσεις Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και χριστιανισμού. Ο χριστιανισμός, που κάποιες φορές καταλήγει στη θρησκοληψία, είναι κοινός τόπος σε αρκετά από τα κείμενα. Το θεϊκό στοιχείο, πολλές φορές, εμφανίζεται να λειτουργεί ως σύμμαχος του βυζαντινού λαού (άρα και του ελληνικού λαού) τις κρίσιμες στιγμές που κινδυνεύει από τους αλλόθρησκους πολιορκητές της Αυτοκρατορίας. Η επικράτηση των βυζαντινών επί των πολιορκητών, συχνά αποδίδεται σε θαύμα ή σε θέλημα Θεού, αφήνοντας να εννοηθεί πως μια Θεία ανώτερη δύναμη θα ευνοεί πάντα το ελληνικό έθνος σε κρίσιμες στιγμές : *«Κίνδυνος του έθνους, κίνδυνος του Χριστού, κίνδυνος του πολιτισμού»* (Ε'-1975, σ. 26)

«... έψελναν στην «Υπέρμαχο Στρατηγό» νικητήριους ύμνους, ευχαριστίες και δοξολογίες για το θαύμα της σωτηρίας τους» (Ε'-1975, σ.28)

«Χωρίς άλλο ήταν θέλημα Θεού» (Ε'-1975, σ. 60)

Το δεύτερο στοιχείο που ανακυκλώνεται μέσα στα βιβλία του 1975 είναι η ελληνικότητα του Βυζαντίου. Ο ισχυρισμός περί ελληνικότητας δεν αιτιολογείται μέσα στα κείμενα, απλά πλανάται η ιδέα αυτή, αυθαίρετα : *«Πολλές φορές η Κωνσταντινούπολη, παιδί μου, η θαυμαστή πρωτεύουσα της ένδοξης ελληνικής αυτοκρατορίας ...»* (Ε'-1975, σ. 26)

«Είμαι περήφανος, ναυτόπουλό μου, γιατί το Βυζάντιο γεννά τέτοια Ελληνόπουλα.» (Ε'-1975, σ. 57)

«... Ο Ακρίτας δεν ήταν κατώτερος στην αντρεία από το γενναιότερο Έλληνα του Τρωικού πολέμου. Βλέπετε, η φυλή μας γεννά πάντοτε γενναία παλικάρια!» (Ε'-1975, σ. 73)

«Ε παιδιά! Ελληνικό αίμα βράζει μέσα μας. Με τέτοιες μάνες και τέτοια παιδιά δεν πέφτει ακόμη η Πόλη, δεν πέφτει!» (Ε'-1975, σ. 80)

«Ο Κωνσταντίνος απεκρίθη ως αρχαίος Σπαρτιάτης. Μολών λαβέ!» (Ε'-1975, σ. 304)

Τέλος, στα περισσότερα από τα κείμενα όπου γίνονται αναφορές σε μάχες και πολιορκίες, οι βυζαντινοί ήρωες και ενίοτε οι αυτοκράτορες, χρησιμοποιούνται ως παραδείγματα γενναιότητας και ανδρείας.

Οι αναφορές στο Βυζάντιο συνεχίζονται και στα βιβλία του 1979, αλλά είναι αριθμητικά λιγότερες σε σχέση με αυτές στα προηγούμενα εγχειρίδια. Κι εδώ, τα θέματα που προβάλλονται είναι κυρίως ο χριστιανισμός και προσωπικότητες που υπερασπίστηκαν τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Στα βιβλία αυτά αν και περιορίζονται οι αναφορές στην ελληνικότητα του Βυζαντίου, δεν εκλείπουν εντελώς: *«Ομπρός, κουράγιο, αδέρφια· μη φοβάστε! Αθάνατοι*

λογιούμαστε εμείς οι Έλληνες, ντροπή να ντροπιαστούμε! Μιλούσε κι έκοβε με το σπαθί του δρόμο μες την Τουρκιά {...}» (Στ'-1979, σ. 47). Στο συγκεκριμένο απόσπασμα σκιαγραφούνται και ορισμένα χαρακτηριστικά που αποδίδονται στους Έλληνες, οι οποίοι παρουσιάζονται υπερήφανοι ως λαός, γενναίοι και ηρωικοί πολεμιστές που ομόψυχα μάχονται για την ιστορία τους. Υπάρχουν, επίσης, σημεία τα οποία εκφράζουν ανοιχτά το όραμα της Μεγάλης Ιδέας :

{...} και τη νεραϊδογέννητη τη χώρα

μαζί με το δικέφαλο αϊτό.

Δε θέλω γω καινούρια ή ξένα δώρα,

παλιά δικά μου πλούτη σου ζητώ. (Ε'-1979, σ. 25)

Σώπασε, κυρά Δέσποινα, και μην πολυδακρύζεις,

πάλι με χρόνια, με καιρούς, πάλι δικά μας είναι. (Ε'-1979, σ. 81)

Τέλος, τα εγχειρίδια του 1985, περιέχουν μόνο δύο αναφορές στη βυζαντινή περίοδο. Και τα δύο κείμενα υπάρχουν και στα αναγνωστικά του 1979.

Η νεότερη Ελλάδα

Το μεγαλύτερο μέρος των κειμένων που σχετίζονται με την ιστορία της νεότερης Ελλάδας αφορά την παρουσίαση απελευθερωτικών αγώνων και τις περιγραφές των ηρώων του πολέμου. Η αρχή της ιστορίας της νεότερης Ελλάδας σηματοδοτείται από την επανάσταση του 1821. Και για αυτήν την χρονική περίοδο της ιστορίας, η ρητορική που ακολουθείται μέσα από τα βιβλία, εστιάζει στον ηρωισμό, τον πατριωτισμό και την αυτοθυσία των αγωνιστών που πολέμησαν ενάντια στους κατακτητές της Ελλάδας. Όπως παρουσιάζονται οι απελευθερωτικοί αγώνες των Ελλήνων, δίνεται η εντύπωση στον αναγνώστη πως η ελληνική ιστορία στηρίζεται αποκλειστικά σε αμυντικούς πολέμους, οι οποίοι, πάρα τις αντιξοότητες, είναι νικηφόροι χάρη στην αφοσίωση των γενναίων Ελλήνων πολεμιστών στον υπέρτατο σκοπό της σωτηρίας της πατρίδας. Σημαντικό μέρος των κειμένων καταλαμβάνουν αναφορές για τη σημαία, η οποία λαμβάνει ιερές διαστάσεις και λατρεύεται ως σύμβολο του έθνους.

Στα αναγνωστικά του 1975, τα περισσότερα κείμενα με θεματικό άξονα την ιστορία της νεότερης Ελλάδας περιστρέφονται γύρω από τον απελευθερωτικό αγώνα του 1821. Σε ένα σημείο των βιβλίων μάλιστα, η επανάσταση του 1821 θεωρείται ως μια απόφαση εθνική που οδήγησε στη δημιουργία του κράτους : «*Αν δεν έχουμε έθνος, θα κάνουμε! Και εννοούσε φυσικά ο Κανάρης*

κράτος. Γιατί έθνος υπήρχε. Διαφορετικά δε θα είχαμε το Εικοσιένα και τις άλλες επαναστάσεις» (Στ'- 1975, σ. 79). Οι μεγάλες μάχες και οι ηρωικές μορφές της επανάστασης, είναι τα θέματα που προβάλλονται στα κείμενα αυτά. Οι μάχες, σύμφωνα με τα κείμενα, είναι σκληρές και αμφίρροπες· ωστόσο, οι Έλληνες πολεμιστές καταφέρνουν να αντισταθμίζουν την αριθμητική υπεροχή των αντιπάλων χάρη στην γενναιοψυχία που δείχνουν στο πεδίο της μάχης :

« Όταν όμως ένας λαός υπερασπίζεται τον τόπο του, καταφέρνει πολλά και μεγάλα, γιατί στις δύσκολες στιγμές ξυπνούν και οι πεθαμένοι του και αγωνίζονται μαζί με τους ζωντανούς. Την πατρίδα δεν την κάνει το χόμα, παρά οι πρόγονοι, που χρειάστηκαν αιώνες, για να πλάσουν την ψυχή της. Άμα όμως μια φορά την έφτιασαν, εξακολουθούν να τη διευθύνουν» (Ε'- 1975, σ. 98)

Έμφαση δίνεται και στην παρουσίαση των ηρώων, γνωστών και άγνωστων υπερασπιστών της πατρίδας. Οι ηρωικές μορφές, λειτουργούν ως πρότυπο συμπεριφοράς, μεγαλοψυχίας και ανδρείας για τα παιδιά. Τους διδάσκουν πόσο σημαντικό είναι να δρα και να θυσιάζεται κανείς για τη σωτηρία της πατρίδας, ακούραστα και χωρίς ιδιοτέλεια. Οι ήρωες που παρουσιάζονται στα βιβλία, είναι κατά κύριο λόγο άνδρες, ετοιμοπόλεμοι που επιδιώκουν να πολεμήσουν και να ελευθερώσουν την πατρίδα από τους κατακτητές. Άλλοι νεαροί σε ηλικία κι άλλοι μεγαλύτεροι, όλοι στρατεύονται στον αγώνα, με τον ίδιο σκοπό, χωρίς φόβο αλλά με θάρρος. Η διαφύλαξη της ιστορίας και των μνημείων αποτελεί μεγάλο κίνητρο για τον αγώνα.

« Άντρα, ο γιος μας πιά μεγάλωσε {...} Διψάει στον πόλεμο να 'ρθεί {...} Και θα πάει μοναχός του να κάμει με τους Τούρκους πόλεμο {...} Παράφορο το Σουλιωτόπουλο, με το πρώτο κίνημά του, πριν, ακόμα ρίξει την τρίτη τουφεκιά, δείχνει το πρόσωπό του άσκεπο στον Αρβανίτη. Και δέχεται το βόλι στο μεσόφρυδο.» (Στ'- 1975, σ. 71-72)

«Μα ο Κολοκοτρώνης δεν είναι μονάχα ο μεγάλος πολέμαρχος {...} Είναι ο γνήσιος “άνθρωπος του Εικοσιένα”. Δεν υπάρχουν για τον Κολοκοτρώνη ραγιάδες.

-Έλληνες! Φωνάζει στον ελεύθερο λαό {...} δε δέχτηκε ποτέ ζυγό. Είναι γεμάτος από την ανάμνηση και την περηφάνια για τα παλιά ελληνικά τρόπαια. Έρχεται να ξαναδέσει την κομμένη παράδοση.» (Στ'- 1975, σ. 85)

«Οι Έλληνες δίνοντας στους εχθρούς βόλια, για να τους σκοτώσουν, εξαγόρασαν με το αίμα τους τα πολύτιμα εκείνα μάρμαρα (ενν. του Παρθενώνα). Γιατί τα μάρμαρα αυτά ήταν προορισμένα να ζήσουν, για να δουν και πάλι αναστημένο γύρω τους το δουλωμένο έθνος.» (Στ'- 1975, σ. 98)

«Αφού δεν έχω να δώσω τίποτε άλλο στην Πατρίδα μου, να της δώσω τουλάχιστο το αίμα μου.» (Στ'-1975, σ.117)

Οι γυναικείες ηρωικές μορφές, αν και έχουν μικρή παρουσία στα αναγνωστικά της περιόδου, προωθούν το μήνυμα της συμμετοχής στον αγώνα, με όποια μέσα διαθέτουν και από

όποια σκοπιά θα μπορούσαν να φανούν χρήσιμες. Ακόμα και τα γυναικόπαιδα συμμετέχουν στον πόλεμο γιατί ο σκοπός είναι υπέρτατος. Οι γυναίκες πολεμούν γενναία και μοιάζουν εξοικειωμένες με τα όπλα και τον πόλεμο. Η “Σουλιωτοπούλα” στο αναγνωστικό της Ε' δημοτικού θυσιάζεται πολεμώντας στη θέση του αδερφού της, ενώ, η Δέσπω (Μπότση) «*κάνει πόλεμο με νύφες και μ' αγγόνια*» (Στ'- 1975, σ. 76)

Αλλά θέματα από τη νεότερη ελληνική ιστορία που παρουσιάζονται στα αναγνωστικά αλλά σε μικρότερη έκταση είναι η καταστροφή της Σμύρνης (προσωποκεντρικά παρουσιασμένη, καθώς σημείο αναφοράς είναι η πατριωτική δράση του μητροπολίτη Χρυσόστομου), ο πόλεμος του '40 και η περίοδος της Κατοχής.

Στην περιγραφή των μαχών του '40 πάλι προβάλλεται έντονα το στοιχείο της γενναιότητας των πολεμιστών, οι οποίοι αψηφώντας την αριθμητική υπεροχή των αντιπάλων και σε αυτήν την περίπτωση έβαλαν υπεράνω όλων την πατρίδα. Κι εδώ, υπάρχει μια σύνδεση της ιστορίας, που αποσκοπεί στην θεμελίωση της ιδεολογίας περί συνέχειας του ελληνικού έθνους.

«Όπως των ατόμων, έτσι κι ενός έθνους η πραγματική ψυχή δεν παρουσιάζεται παρά μόνο μπροστά στον κίνδυνο. Οι Έλληνες όταν κινδυνεύουν να σκλαβωθούν, αγωνίζονται απελπισμένα. {...} Όταν όμως ένας λαός υπερασπίζεται τον τόπο του, καταφέρνει πολλά και μεγάλα, γιατί στις δύσκολες στιγμές ξυπνούν και οι πεθαμένοι και αγωνίζονται μαζί με τους ζωντανούς. Την πατρίδα δεν την κάνει το χώμα, παρά οι πρόγονοι, που χρειάστηκαν αιώνες για να πλάσουν την ψυχή της. Άμα όμως μία φορά την έφτιαζαν, εξακολουθούν να τη διευθύνουν. {...} Ο πόλεμος αντί να δείξει την αδυναμία της φτωχής Ελλάδας, έδειξε τη δύναμή της. Δε νίκησαν τα σίδερα. Νίκησε η ψυχή. Στην Αλβανία δίπλα στους φαντάρους παρουσιάστηκε η αόρατη στρατιά των προγόνων όλων εκείνων όσοι πολέμησαν στο Μαραθώνα και στη Σαλαμίνα, στο Γρανικό και στην Ισσό, στην Κωνσταντινούπολη και στο Μεσολόγγι. Έτρεξαν οι νεκροί να εμποδίσουν να σκλαβωθεί η πατρίδα. Αυτούς δεν υπολόγισε ο Ντούτσε και νικήθηκε.» (Ε'- 1975, σ. 98)

«“Πόλεμος! Οι Ιταλοί εισβάλλουν”, ήτανε σαν γενική πρόσκληση σε ξεφάντωμα. Περηφάνεια, φιλότιμο και λεβεντιά φούσκωναν τα στήθη. Κι ο καθένας, ο πιο ταπεινός, ένιωθε να ξυπνάει μέσα του μια επίγνωση: πως τρεις χιλιάδες χρόνια τον καλούν με τ' όνομά του, το άσημο ίσα με χτες, να τα δικαιώσει, να τα υπερασπίσει.» (Στ'-1975, σ. 122-123)

Μόνο ένα από τα κείμενα στέκεται στις δυσκολίες της καθημερινότητας την περίοδο της Κατοχής. Περιγράφει με λόγο φορτισμένο τις κακουχίες, τη φτώχεια και την πείνα την οποία είχαν να αντιμετωπίσουν εκείνη την εποχή οι κάτοικοι και τα παιδιά της Αθήνας. Το κείμενο αυτό, φέρνει σε επαφή τα παιδιά με την άσχημη εικόνα ενός πολέμου, τις δυσκολίες, τον κίνδυνο κι όχι μόνο με τη θριαμβευτική πλευρά που μπορεί να έχει η νίκη σε έναν πόλεμο. Επιπλέον, μέσα από ένα περιστατικό συγκινητικό, προωθεί το μήνυμα πως η αλληλεγγύη είναι το πιο σημαντικό πράγμα σε

τέτοιες περιπτώσεις.

Στα γλωσσικά εγχειρίδια του 1979 παρατηρείται μια μείωση στον αριθμό των κειμένων με θεματικό άξονα την επανάσταση του 1821, μια αύξηση των κειμένων με αναφορές στον ελληνοϊταλικό πόλεμο και στην περίοδο της Κατοχής, ενώ, σταθερά λίγες είναι οι αναφορές για την καταστροφή της Σμύρνης. Στα βιβλία αυτά, τέλος, απουσιάζει εντελώς οποιαδήποτε αναφορά στα γεγονότα του Πολυτεχνείου.

Στο προσκήνιο των κειμένων για το 1821, βρίσκεται ξανά η γενναιότητα των πολεμιστών, η υπερπροσπάθεια που κατέβαλαν στο πεδίο της μάχης και η σημασία του να πολεμά κανείς για να διασώσει την μακραίωνη και σπουδαία ιστορία της πατρίδας του. Οι ηρωικές μορφές υπάρχουν και σε αυτά τα κείμενα και η απόδοση φόρου τιμής σε αυτούς παρουσιάζεται ως χρέος από τους νεότερους προς αυτούς. Σε ένα από τα κείμενα, υπάρχει και πάλι σύνδεση της βυζαντινής ιστορίας με την νεότερη ελληνική ιστορία :

«Η ιστορία της όμορφης Ελλάδας μας έχει βέβαια χρυσές σελίδες δόξας και λεβεντιάς, έχει όμως και μαύρα κεφάλαια και σκοτεινές μέρες που σε κάνουν να πονάς {...} Μετά την υποδούλωση της πατρίδας μας στους Τούρκους κι ως την Επανάσταση, που γιορτάζουμε σήμερα -από το 1453 δηλαδή ως το 1821- {...}» (Ε'-1979, σ. 85)

Τα κείμενα για τον πόλεμο του '40 και την Κατοχή, υπερισχύουν αριθμητικά ανάμεσα στα κείμενα για το έθνος. Χωρίς να ξεφεύγουν από τον κανόνα των αντίστοιχων κειμένων παλαιότερων αναγνωστικών, δίνεται μεγάλη έμφαση στην παρουσίαση της εθνικής ομοψυχίας και των ηρωισμών των αγωνιστών. Κοινός τόπος σε όλα τα κείμενα είναι πως οι Έλληνες παρουσιάζονται πάντα ενωμένοι σε στιγμές τόσο κρίσιμες που διακυβεύεται η εθνική ανεξαρτησία. Παρά τις αντικειμενικές δυσκολίες απέναντι σε πανίσχυρους εχθρούς, η μάχη μέχρι τελικής πτώσης παρουσιάζεται ως μονόδρομος για τους αγωνιστές. Τα κείμενα φροντίζουν να υπογραμμίζουν πως οι αγωνιστές δε μάχονται μόνο για το μέλλον της πατρίδας, αλλά κυρίως για το παρελθόν, το οποίο έχει βαρύνουσα σημασία στην επίτευξη της εθνικής ομοψυχίας. Ο λόγος των κειμένων είναι επαναστατικός, θυμίζει μανιφέστο, και εγείρει πατριωτικά συναισθήματα :

« Η καρδιά μας χτυπούσε από εθνικό ενθουσιασμό και τα στήθη μας γέμιζαν από υπερηφάνεια {...} ο λαός μας είναι ήσυχος και φιλειρηνικός και τον πόλεμο δεν τον θέλει. Αναγκάζεται όμως να πολεμάει, όταν είναι να υπερασπιστεί τα όσια και τα ιερά του, όπως είναι η λευτεριά, η ανεξαρτησία {...} Ήταν ένα καρτ ποστάλ, που παρίστανε τον Παρθενώνα {...} κι από κάτω έγραφε Ζήτω η ιταλική αυτοκρατορία {...} κατάλαβες καλά πλέον, γιατί γίνεται αυτός ο πόλεμος, γιατί υποφέρουμε και γιατί σκοτωνόμαστε.» (Ε'-1979, σ. 90-94)

«Γρήγορα πήγαιναν, αφού ήξεραν πως η σωτηρία της Ελλάδας ήταν ζήτημα λίγων ωρών. Είχαν την πεποίθηση πως η πατρίδα τους έκαμε το παν ν' αποφύγει τον πόλεμο με την Ιταλία κι η ιδέα αυτή δικαίωνε τον αγώνα τους.{...} όλοι ένιωθαν εξίσου καλά πως στα χέρια τους

κρεμόταν η τύχη του έθνους. Κι έτρεχαν πίσω από τ' όνειρο της ελευθερίας.» (Στ'-1979, σ. 70)

Το εθνικό φρόνημα αφυπνίζει τους αγωνιστές και καθοδηγεί τον αγώνα τους, σύμφωνα με τα κείμενα. Η σκέψη πως τα εθνικά μνημεία και η πατρική γη θα περάσουν σε ξένα χέρια και θα βεβηλωθούν ξεσηκώνει την οργή τους. Και σε αυτόν τον αγώνα, κανείς δεν έμεινε αμέτοχος, όλοι βοήθησαν με τα μέσα τα οποία διέθεταν κι όπως μπορούσαν :

« {...} ζει μέσα τους το πάθος για την ξερή γη, για τα γυμνά νησιά τους, για τη δόξα των παππούδων και των πατεράδων τους.» (Ε'-1979, σ. 99)

«Από την πρώτη κιόλας ημέρα που οι Γερμανοί του Χίτλερ με τους Ιταλούς του Μουσολίνι πατήσανε τα άγια χώματά μας ως κατακτητές, οι Έλληνες άντρες και γυναίκες, τους πολεμούσαν κρυφά και φανερά {...} όπου και όπως μπορούσαν. {...} είναι άπειρα τα παραδείγματα της παλικαριάς και της αυτοθυσίας {...}» (Ε'-1979, σ. 95)

« Ούτε θα δειλιάσουμε ποτέ. Θα βοηθάμε τους πατριώτες, που αγωνίζονται να διώξουν τον κατακτητή από τον τόπο μας, με κάθε θυσία.» (Ε'-1979, σ.107)

Αναφορές στις κακουχίες εξαιτίας του πολέμου υπάρχουν και σε αυτά τα βιβλία αλλά είναι λίγες σε σχέση με τις αναφορές στα πολεμικά γεγονότα. Τα εγχειρίδια αυτά, όπως και τα προηγούμενα, επιλέγουν να υπογραμμίσουν τη δυναμικότητα και τον ηρωισμό που οφείλει να επιδείξει ένας γνήσιος πατριώτης. Δίνουν έμφαση στην περιγραφή των μαχών, τα χαρακτηριστικά των Ελλήνων και των αντιπάλων, αλλά, αφήνουν στο παρασκήνιο την πραγματικότητα ενός πολέμου και το τι προκαλεί ένας πόλεμος στις ζωές των ανθρώπων. Ένα από τα κείμενα που αναφέρονται στις κακουχίες του πολέμου, αφορά τα γεγονότα της Μικρασιατικής καταστροφής. Το κείμενο, αν και έχει σημεία τα οποία σκιαγραφούν τη βαρβαρότητα των Τούρκων, προβάλλει κυρίως τη συναισθηματική φόρτιση του παιδιού, τον πόνο της προσφυγιάς και του αποχαιρετισμού του τόπου του.

Τα βιβλία του 1985, διαφοροποιούνται αρκετά ως προς τον τρόπο που προβάλλουν τα ιστορικά γεγονότα. Η αρχική παρατήρηση κατά τη μελέτη του υλικού ήταν η ποσοτική μείωση των κειμένων που αφορούν το έθνος και την ιστορία. Τα κείμενα, ωστόσο, που επιλέχθηκαν για τα εν λόγω εγχειρίδια, διέφεραν και ως προς τον τρόπο που προσέγγιζαν τα ζητήματα αυτά. Σε αντίθεση με τα παλαιότερα βιβλία, που προέβαλαν κυρίως τις ένδοξες στιγμές της ελληνικής ιστορίας, καλλιεργώντας μ' αυτόν τον τρόπο στους μαθητές έναν μεγαλοϊδεατισμό για το ελληνικό έθνος, τα βιβλία αυτά αναφέρονται και σε ζητήματα που αποσιωπούσαν ως τότε όπως στα γεγονότα του Πολυτεχνείου, της δικτατορίας και της εθνικής αντίστασης. Στα βιβλία αυτά, για πρώτη φορά βρίσκουν θέση και οι “μελανές” σελίδες της ελληνικής ιστορίας και πληθαίνουν, παράλληλα, οι αναφορές σε γεγονότα της πρόσφατης ελληνικής ιστορίας. Επιπλέον, ο τρόπος που περιγράφονται τα ιστορικά ζητήματα, είναι λιγότερο πομπώδης. Αποφεύγονται οι αιχμηρές εκφράσεις εθνικιστικού περιεχομένου, δε δίνεται τόση έμφαση στο πεδίο της μάχης και τους πολεμιστές, και δίνεται

“χώρος” για να παρουσιαστούν οι δυσκολίες που επιφέρει μια εμπόλεμη κατάσταση. Ο διαχρονικός στόχος του κράτους, της προώθησης ιδεών σχετικές με το έθνος μέσα από τα βιβλία του γλωσσικού μαθήματος, δεν παραμερίστηκε, αλλά, παρατηρείται ένας αναπροσανατολισμός στον τρόπο που θίγονται τα ιστορικά ζητήματα, καθώς και στον τρόπο που παρουσιάζεται το ελληνικό έθνος και το γεγονός αυτό αποτελεί θετική εξέλιξη. Η ρητορική του υπερήφανου, γενναίου λαού που μόνιμα αντιστέκεται και αμύνεται απέναντι σε επίδοξους κατακτητές και δυνάστες, περιορίζεται σημαντικά σε αυτά τα αναγνωστικά.

Τα ιστορικά ζητήματα για τα οποία γίνεται λόγος είναι η επανάσταση του '21, η περίοδος της κατοχής, τα γεγονότα του Πολυτεχνείου, η καταστροφή της Σμύρνης, ενώ, υπάρχουν και δύο κείμενα με αναφορά σε Έλληνες Εβραίους και σε Ποντίους. Τα σημεία τα οποία αξίζει να παρατεθούν, είναι εκείνα τα οποία ομοιάζουν με τις περιγραφές των παλαιότερων αναγνωστικών κι εκείνα που περιγράφουν ιστορικά γεγονότα που συμπεριλαμβάνονται για πρώτη φορά στα βιβλία· τα σημεία, δηλαδή, που δείχνουν ότι οι εχθρικές περιγραφές και το εθνικιστικό παραλήρημα των παλιών αναγνωστικών εξακολουθεί και τα σημεία τα οποία καινοτομούν. Τα περισσότερα από τα κείμενα που αναφέρονται στους απελευθερωτικούς αγώνες δίνουν έμφαση στις κακουχίες που βιώνουν οι στρατιώτες αλλά και ο λαός και δείχνουν τη σκληρή του πολέμου, εικόνα αρκετά διαφορετική από την αψεγάδιαστη ηρωική εικόνα που προέβαλαν τα προηγούμενα εγχειρίδια.

Κείμενα τα οποία κινούνται στο μοτίβο των παλιών αναγνωστικών, είναι ένα αλληγορικό τραγούδι που παρομοιάζει τη λεβεντιά και την περηφάνια των κλεφτών με αυτή των αετών κι ένα κείμενο από παλαιότερα αναγνωστικά που αναφέρεται στους Έλληνες χρησιμοποιώντας και αφηρημένες έννοιες όπως η «ρωμιοσύνη» και ο «ελληνισμός», που όπως αναφέρει η Ασκούνη, στοχεύουν στην ομοιογένεια του εθνικού εαυτού ανεξάρτητα από το χρόνο και τον χώρο⁸⁰.

Από τα κείμενα που αναφέρονται σε ιστορικά γεγονότα που για πρώτη φορά εντάσσονται στα γλωσσικά βιβλία, ξεχωρίζουν αυτά που αναφέρονται στα γεγονότα του Πολυτεχνείου και στην ανταλλαγή των πληθυσμών μετά το 1922. Τα κείμενα για την πτώση της δικτατορίας έχουν χαρακτήρα επετειακό, για να τιμούν την επέτειο της εξέγερσης του Πολυτεχνείου. Δύο από τα κείμενα ξεκινούν με την εμβληματική φράση: *«Εδώ Πολυτεχνείο! Σας μιλάει ο ραδιοφωνικός σταθμός των ελεύθερων αγωνιζόμενων φοιτητών, των ελεύθερων αγωνιζόμενων Ελλήνων.»*. Κοινός τόπος των κειμένων, είναι η προβολή της κατάστασης που υπήρχε κατά την κατάληψη του Πολυτεχνείου. Το κείμενο του βιβλίου της Ε' τάξης, δίνει περισσότερα στοιχεία για την περίοδο της δικτατορίας καθώς και την αγωνία των πολιτών για ελευθερία. Πολλές φορές επαναλαμβάνεται μέσα στο κείμενο η λέξη “ελευθερία”, αφήνοντας με αυτόν τον τρόπο να εννοηθεί πως τα

⁸⁰ Ασκούνη, Ν., «Μια μακρά πορεία στο χρόνο...»: οι Έλληνες και οι άλλοι στα βιβλία της γλώσσας, στο Φραγκουδάκη Α – Δραγώνα Θ.(επιμέλεια), «Τι ειν' η πατρίδα μας;» Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 446-447

προηγηθέντα χρόνια της δικτατορίας ήταν αρκετά καταπιεστικά και δύσκολα για τους πολίτες. Ο λόγος των κειμένων είναι συναισθηματικά φορτισμένος και με τρόπο έμμεσο προβάλλεται ο ηρωισμός των αγωνιστών του Πολυτεχνείου. Η δικτατορία παρουσιάζεται ως εθνικός εχθρός που όλοι στρατεύονται για να την αντιμετωπίσουν. Τέλος, αίσθηση προκαλεί μια παραπομπή του βιβλίου που επεξηγεί το περιεχόμενο του όρου “χούντα” σα να πρόκειται για μια άγνωστη λέξη· μια πιθανή επεξήγηση που θα μπορούσε να δοθεί πάνω στο γεγονός αυτό, είναι ότι η περίοδος της χούντας πρώτη φορά συμπεριλαμβάνονταν στα βιβλία και για πρώτη, ενδεχομένως, φορά επικυρώνεται ο όρος αυτός στο λεξιλόγιο των μαθητών.

«...μετά από έξι χρόνια δικτατορίας στην Ελλάδα μπορεί να λέει ελεύθερα τη αλήθεια. {...} Ο κόσμος κοιτούσε, δεν έφευγε, δε φοβόταν. Λες κι ήταν πανηγύρι. Μύριζε λευτεριά...{...} Όστε κατέβηκαν τα τάνκς. Ποια παιδιά σημαδεύουν; Τα παιδιά της Αθήνας, τα παιδιά της Ελλάδας, τα δικά μας παιδιά. » (Ε'-1985, τχ Β', σ. 43-45)

Σ' ένα από τα κείμενα του βιβλίου της Στ' τάξης, γίνεται αναφορά στους Πόντιους και στους Καππαδόκες που έφτασαν στην Ελλάδα μετά την ανταλλαγή πληθυσμών, όπως υπαγορεύονταν από τη Συνθήκη της Λωζάνης. Στο κείμενο υπογραμμίζεται η γενναιότητα των Ποντίων, οι οποίοι παρά τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν ως φυλή, τον αποδεκατισμό τους κατά τον αγώνα ανεξαρτησίας του Πόντου και την προσφυγιά, δε λύγισαν και έγιναν σύμβολο αναγέννησης.

Συνοψίζοντας, παρατηρήθηκε πως η χρήση του ιστορικού παρελθόντος γίνεται και στις τρεις περιόδους των αναγνωστικών που μελετούμε, αλλά με σταδιακή μείωση κατά το πέραςμα των χρόνων από το 1975 προς το 1985. Η χρήση των ιστορικών γεγονότων, με την υπογράμμιση του ηρωισμού, της «δόξας» και του «τραύματος»⁸¹ ενός λαού, αποσκοπεί στη σφυρηλάτηση ενιαίας εθνικής συνείδησης. Το πρότυπο της «συνέχειας του ελληνικού έθνους» διατηρήθηκε ως κυρίαρχη ιδέα σ' όλο το υλικό της μελέτης. Τα κείμενα περνούν από την Αρχαία Ελλάδα, στο «ελληνικό» Βυζάντιο και φτάνουν στα γεγονότα της Νέας Ελληνικής Ιστορίας. Ως προς την παρουσίαση των γεγονότων, αυτό που αξίζει να σημειωθεί είναι ότι στα βιβλία του 1975 και του 1979 υπάρχει προβολή σε συγκεκριμένα ιστορικά συμβάντα με τρόπο που στοχεύει κυρίως στην προβολή του ηρωισμού και της γενναιότητας των Ελλήνων. Όπως αναφέρει και ο Αθανασιάδης «ίσως δεν υπάρχει κάτι πιο κοινότυπο από τη διαπίστωση πως τα εθνικά κράτη έχουν απόλυτη ανάγκη από ήρωες»⁸². Επίσης, φαίνεται ότι οι Έλληνες ενεπλάκησαν σε αμυντικούς πολέμους, για να υπερασπιστούν τη χώρα που πολλοί κατακτητές επιθύμησαν, χωρίς ποτέ να προβάλλεται οποιαδήποτε φιλοδοξία επεκτατισμού από την ελληνική πλευρά. Στα εγχειρίδια του 1985, η καινοτομία σε σχέση με τα παλαιότερα βιβλία είναι το γεγονός ότι διευρύνεται το φάσμα των

⁸¹ Αθανασιάδης, Χ., *Τα αποσπρθέντα βιβλία. Έθνος και σχολική Ιστορία στην Ελλάδα, 1858-2008*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015

⁸² Αθανασιάδης, Χ., *ό.π.*, σ. 58

ιστορικών γεγονότων που συμπεριλαμβάνονται στα βιβλία. Γίνεται μια προσπάθεια να ξεφύγουν τα βιβλία από την προβολή των αμυντικών πολέμων και των ένδοξων στιγμών της ελληνικής ιστορίας, όπως επίσης και να αποχρωματίσουν τις περιγραφές των Ελλήνων αλλά και των ξένων που συμπεριλαμβάνονται στα κείμενα. Τέλος, παρατηρείται η προβολή του πόνου, της δυστυχίας και των κακουχιών που επιφέρει ένας πόλεμος στις ζωές των ανθρώπων. Τα κείμενα δεν εστιάζουν απλά στα κατορθώματα των Ελλήνων, αλλά, με συναισθηματικά φορτισμένο λόγο, προβάλλουν την ανθρώπινη πλευρά των πολεμιστών, οι οποίοι παρουσιάζονται πιο τρωτοί σε αντίθεση με το πρότυπο του άτρωτου γενναίου πολεμιστή των παλιών αναγνωστικών. Το γεγονός αυτό, δεν καθιστά τα εγχειρίδια του 1985 ελλιπή στον τρόπο προώθησης της εθνικής ταυτότητας, καθώς «*αν η δόξα ενώνει διά της ανατάσεως, το τραύμα συσπειρώνει διά του πένθους*»⁸³. Εδώ βέβαια, ως τραύμα δεν εννοείται ένα ιστορικό γεγονός αλλά η εμπόλεμη κατάσταση, οι κακουχίες και τα θύματα του πολέμου.

Πατριδογνωσία

Εκτός από τη χρήση της ιστορίας, βασικός πυλώνας στην προσπάθεια θεμελίωσης της αξίας του έθνους, είναι οι αναφορές στην ελληνική γη και στα τοπία της Ελλάδας και της Κύπρου. Στο σύνολο του υλικού εντοπίστηκαν κείμενα που σχετίζονται με στοιχεία πατριδογνωσίας. Δεν αποτελεί πρωτοτυπία των συγκεκριμένων αναγνωστικών η ανάδειξη της σπουδαιότητας της γης, της ομορφιάς των τοπίων και οι αναφορές στη γεωπολιτική θέση της Ελλάδας. Η σημαντικότητα της ελληνικής γης, ωστόσο, οφείλεται και στη σπουδαιότητα του πολιτισμού του λαού που κατοικεί στον συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο, σύμφωνα με τα αναγνωστικά. Δεν είναι τυχαίο ότι τα μέρη τα οποία επιλέγονται να παρουσιαστούν μέσα από διάφορα κείμενα, είναι σημαντικά για τη χώρα· κάποια από αυτά συνδέονται με σημαντικά ιστορικά γεγονότα, άλλα παραπέμπουν στον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, τη θρησκεία, ενώ, άλλα, αφορούν περιοχές που αποτελούν πόλο έλξης, εξαιτίας του φυσικού τοπίου ή της παράδοσής τους.

Αριθμητικά, περισσότερα κείμενα με περιεχόμενο πατριδογνωσίας απαντώνται στα αναγνωστικά των περιόδων 1975 και 1979. Αν ληφθεί υπόψη ο συνολικός αριθμός κειμένων που αναφέρονται στην ιστορία, το έθνος και τη θρησκεία στα εγχειρίδια των περιόδων αυτών, δικαιολογείται η αριθμητικά μεγάλη ύπαρξη τέτοιων κειμένων. Ενδεικτικά, αναφέρουμε κάποια από τα μέρη τα οποία παρουσιάζονται στα βιβλία : η Κνωσός, οι Μυκήνες, η Δήλος, οι Δελφοί, ο Μυστράς, η Ρούμελη, τα Καλάβρυτα, το Αργυρόκαστρο είναι μερικά μόνο από τα μέρη που έχουν

⁸³ Αθνασιαάδης, Χ., ό.π., σ.61

συνδεθεί με την αρχαία, βυζαντινή και νεότερη ιστορία. Τα κείμενα δίνουν έμφαση στη σημαντικότητα των τόπων αυτών ως κέντρα του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, ενώ, αυτά που σχετίζονται με τη νεότερη ελληνική ιστορία αποτελούν μια ακόμη καλή αφορμή να γίνει αναφορά στα ιστορικά γεγονότα με τα οποία έχουν ταυτιστεί. Σημαντικό στοιχείο αποτελεί η υπογράμμιση της ελληνικότητας των τόπων αυτών, καθώς και η “ιερότητα” του ελληνικού χώματος (εξαιτίας της “ένδοξης” ιστορίας, τους πολλούς απελευθερωτικούς αγώνες και τις θυσίες για την ελευθερία). Τα μοναδικά μέρη έξω από τα όρια του ελληνικού κράτους τα οποία περιγράφονται είναι η Κύπρος και το Αργυρόκαστρο. Τα κείμενα για την Κύπρο δεν αποτελούν έκπληξη, καθώς, η Κύπρος, όπως παρουσιάζεται στα αναγνωστικά, μοιάζει περισσότερο για ελληνική επαρχία, παρά για μια αυτόνομη χώρα. Από την άλλη πλευρά, η αναφορά στο Αργυρόκαστρο, αποτελεί πρωτοτυπία, καθώς, δε συνηθίζονται οι αναφορές σε μέρη εκτός Ελλάδας. Η πόλη του Αργυρόκαστρου, βέβαια, είναι συνδεδεμένη με την ελληνική συνείδηση των κατοίκων της Βορείου Ηπείρου και κυρίως με τις μάχες κατά την περίοδο του ελληνοϊταλικού πολέμου.

Εκτός από την χρήση περιοχών ως ιστορικό παράδειγμα, αρκετά είναι και τα μέρη τα οποία προβάλλονται για την οικονομική τους δραστηριότητα. Ο πρωτογενής τομέας, οι καλλιέργειες, τα προϊόντα κάθε τόπου και ο τουρισμός αναδεικνύονται μέσα από τα κείμενα αυτά. Ο κάθε τόπος μοιάζει ευλογημένος γι' αυτά που παράγει αλλά και για τα μοναδικής ομορφιάς τοπία του. Η προβολή της ελληνικής γης, δεν αποσκοπεί απλά στο να γνωρίσουν καλύτερα τη χώρα οι μαθητές, αλλά, παράλληλα, μέσα από τον τρόπο προβολής και από την επιλογή των τόπων που θα προβληθούν, στοχεύουν στην τόνωση του ελληνικού φρονήματος. Ο εθνοκεντρικός προσανατολισμός των εγχειριδίων αυτών επιβεβαιώνει το παραπάνω επιχείρημα. Εξάλλου, δεν είναι λίγες οι φορές μέσα στα κείμενα όπου το ελληνικό χώμα λαμβάνει ιερές διαστάσεις. Άλλες φορές ως «μάνα γη» κι άλλες ως «φυλαχτό» για τους ξενιτεμένους η πατρική γη παραμένει ένα υψηλό ιδανικό. Τέλος, τα αναγνωστικά του '75 και του '79 προβάλλουν την Ελλάδα ως μια χώρα πολυπόθητη, που πολλοί κατακτητές θέλησαν να υποδουλώσουν εξαιτίας της φυσικής ομορφιάς, της γεωγραφικής θέσης, της ιστορίας και του πολιτισμού της.

Στα βιβλία του 1985 οι αναφορές στην ελληνική γη και τα τοπία μειώνονται αισθητά. Μια πρώτη παρατήρηση για τα μέρη τα οποία περιγράφονται είναι ότι κυριαρχούν οι αναφορές στη θάλασσα και τα νησιά. Στα προηγούμενα αναγνωστικά προβάλλονταν κυρίως η ηπειρωτική χώρα και μάλιστα η επαρχία. Αντίθετα, στα εγχειρίδια αυτά, δίνεται προβάδισμα στην παρουσίαση της νησιωτικής χώρας, ενώ, υπάρχει κι ένα κείμενο που αναφέρεται στην πρωτεύουσα, η οποία απουσίαζε από τα προηγούμενα βιβλία. Τα κείμενα των βιβλίων αυτών, δεν ξέφυγαν κατά πολύ από τον κανόνα των κειμένων προηγούμενων βιβλίων. Η εξύμνηση του φυσικού τοπίου, της ομορφιάς, της ιστορίας και της γενναιοψυχίας του λαού ήταν τα βασικά στοιχεία που προβλήθηκαν. Η ιστορία

δε χρησιμοποιήθηκε σε τέτοιο βαθμό που τη χρησιμοποίησαν τα προηγμένα εγχειρίδια, ούτε παρουσιάστηκε με τον ίδιο τρόπο· εδώ, οι ιστορικές αναφορές είναι έμμεσες και λιγότερες αριθμητικά. Η σημαντικότερη ιστορική αναφορά, είναι η αναδρομή στην Αθήνα την εποχή που αποφασίστηκε να οριστεί ως πρωτεύουσα της Ελλάδας. Η αναφορά στον προηγμένα απελευθερωτικό αγώνα του 1821, συμπυκνώνεται σε μια μόλις φράση: «{...} στο κρατίδιο που δημιουργήθηκε με τις θυσίες των αγωνιστών του 1821» (Ε'-1985, τχ Γ', σ. 43). Έμμεσες αναφορές υπάρχουν και στην ιστορία της Κρήτης, οι οποίες καταλήγουν στην υπογράμμιση της γενναιότητας των κατοίκων της. Επιπλέον, αναφορά γίνεται και στις πόλεις της Μικράς Ασίας, με αφορμή ένα κείμενο για τη Σάμο, τονίζοντας τη σημασία που είχαν ως «*αρχαίες δοξασμένες κοσμοζάκουστες*» πόλεις. Η περιορισμένη χρήση της ιστορίας, δικαιολογείται από την γενικότερη απομάκρυνση των συγκεκριμένων βιβλίων από εθνοκεντρικά ζητήματα. Τέλος, η αύξηση του ενδιαφέροντος για τα νησιά και τις ελληνικές θάλασσες, ίσως να δικαιολογείται σ' ένα βαθμό από τις τεταμένες σχέσεις της κυβέρνησης με τη γειτονική Τουρκία, για θέματα που αφορούν την διεκδίκηση της κυριαρχίας στο Αιγαίο. Η οριοθέτηση της υφαλοκρυπίδας του Αιγαίου όξυνε τις ήδη τεταμένες σχέσεις των δυο χωρών, εξαιτίας του κυπριακού ζητήματος. Δεν είναι τυχαίο ότι τα νησιά που παρουσιάζονται στα βιβλία βρίσκονται στο Αιγαίο πέλαγος. Με την προβολή τους επιδιώκεται, ενδεχομένως, η εδραίωση, στη συνείδηση των παιδιών, της ελληνικότητας των περιοχών αυτών.

“Εμείς” και οι “άλλοι”: Περιγραφές κι αναπαραστάσεις Ελλήνων και ξένων στις σελίδες των αναγνωστικών

Σημαντικό στοιχείο στη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας, αποτελεί η εικόνα που δημιουργείται στο άτομο για το ποια χαρακτηριστικά συνθέτουν τον “εθνικό εαυτό” και ποια τον “εθνικό άλλο”. Είναι, επομένως, ιδιαίτερα σημαντικό να μελετηθούν οι χαρακτηρισμοί που αποδίδονται εκατέρωθεν, καθώς, αποτελούν τη βάση πάνω στην οποία δημιουργούνται και εσωτερικεύονται εικόνες για “εμάς” και τους “άλλους”.

Τα αναγνωστικά του 1975, χάρη στα πολλά κείμενα με αναφορές στο έθνος, δίνουν και πολλές πληροφορίες για το ποια χαρακτηριστικά συνθέτουν “εμάς” και τους “άλλους”. Τα θεμέλια πάνω στα οποία δομείται η έννοια του εθνικού “εαυτού” είναι η φιλοπατρία και η γενναιότητα. Οι Έλληνες παρουσιάζονται ως ένας λαός που περιστρέφεται γύρω από το ένδοξο παρελθόν του, το οποίο είναι η παρακαταθήκη που πρέπει να διαφυλάξουν οι επόμενες γενιές. Πολλοί λαοί θέλησαν να κατακτήσουν την Ελλάδα εξαιτίας της σημαντικής γεωπολιτικής θέσης της, αλλά, απέναντί τους συνάντησαν έναν λαό που, αν και μικρός, αντιστέκεται σθεναρά με κάθε μέσο γιατί η αγάπη για

την ελευθερία και την πατρίδα είναι πιο πάνω από την ανθρώπινη ζωή. Σύμφωνα με τα κείμενα, ο αγώνας αξίζει κάθε θυσία γιατί το διακύβευμα είναι μεγάλο· όχι μόνο διεκδικείται το παρόν και το μέλλον της χώρας, αλλά, παράλληλα, διαφυλάσσεται και το παρελθόν της. Οι Έλληνες, ποτέ δεν παρουσιάζονται ως υπεύθυνοι για την αρχή ενός πόλεμου με κάποιον άλλο λαό. Είναι, δηλαδή, ένας λαός φιλειρηνικός που αναγκάζεται να εμπλακεί σε πόλεμο με σκοπό την άμυνα απέναντι στον εκάστοτε εχθρό και τη διεκδίκηση της ελευθερίας. Ποτέ στα βιβλία δεν επισημάνθηκε κάποιος επεκτατικός πόλεμος από ελληνικής πλευράς, αντίθετα, πάντα προτάσσεται η ιδέα της αντίστασης και της άμυνας. Η στάση των Ελλήνων στον πόλεμο χαρακτηρίζεται από ηρωικότητα, μαχητικότητα και ομοψυχία. Ακόμα και τα γυναικόπαιδα δε μένουν αμέτοχα στις μεγάλες μάχες. Όταν η κατάσταση το απαιτεί όλοι συμμετέχουν στον πόλεμο γιατί ο σκοπός είναι “ιερός”. Τόσο “ιερός” μάλιστα, που ακόμη και η χριστιανική θρησκεία επιστρατεύεται στο πλευρό του βαθιά θρησκευόμενου ελληνικού λαού. Δεν είναι λίγες οι φορές που τα βιβλία παρουσιάζουν τις θεϊκές δυνάμεις να συμμετέχουν στη σωτηρία της πατρίδας, κι αυτό γιατί η πατρίδα και η θρησκεία είναι έννοιες αλληλένδετες. Μη ξεχνάμε πως ο γενικότερος προσανατολισμός της παιδείας παρέμενε εθνικοθρησκευτικός την περίοδο εκείνη.

Στον αντίποδα της εικόνας αυτής, δομήθηκε η εικόνα των ξένων λαών. Οι λαοί που εμφανίζονται συχνότερα στα βιβλία του 1975, είναι οι γνώριμοι “εχθροί” του ελληνικού κράτους, οι Τούρκοι και οι Βούλγαροι. Οι Τούρκοι εμφανίζονται ως ένας λαός βάρβαρος, βίαιος, αδίστακτος, κίνδυνος για το ελληνικό έθνος και την ορθόδοξη πίστη. Στις περιγραφές που γίνονται μέσα στα βιβλία αποτυπώνεται το γεγονός ότι οι Τούρκοι θεωρούνται κίνδυνος για το Βυζάντιο, την Ελλάδα (καθώς υπάρχουν κοινές εδαφικές διεκδικήσεις) και την Κύπρο. Από τα κείμενα συμπεραίνει κανείς πως οι Τούρκοι καταδυνάστευσαν Έλληνες και Κύπριους, αποσιωπώντας οποιαδήποτε “μελανά σημεία” της ιστορίας που θα έθεταν το θύτη σε ρόλο θύματος. Αυτό γίνεται κατανοητό αν δεχθούμε πως το γλωσσικό μάθημα δεν αποσκοπεί στο να διδάξει στους μαθητές τα πραγματικά ιστορικά γεγονότα, παρ' όλα αυτά όμως, καταφέρνει να δημιουργήσει στους μαθητές μια εικόνα για την ιστορία η οποία χρησιμοποιείται για να δομηθεί η κοινή εθνική ταυτότητα.

Κατά τη βυζαντινή περίοδο, η έχθρα μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων έχει θρησκευτικό υπόβαθρο. Οι αλλόθρησκοι Οθωμανοί πολιορκούν το κέντρο του χριστιανισμού την περίοδο εκείνη, την Κωνσταντινούπολη. Οι “άπιστοι” προσπαθούν να καταδιώξουν τους θεοσεβούμενους με κάθε τρόπο και με μεγάλη βιαιότητα. Σε κάποιο από τα κείμενα του Αναγνωστικού της Ε', ο πολιορκητής της Κωνσταντινούπολης Μωάμεθ, παρουσιάζεται ιδιαίτερα βίαιος προς τους χριστιανούς: *«Ο Μωάμεθ διατάσσει τότε το στόλο του να συλλάβη ή να βυθίση τα πλοία, που τόλμησαν να παραβιάσουν τον αποκλεισμό της πρωτεύουσας.»* (Ε'-1975, σ. 77), ενώ, σε άλλο σημείο του ίδιου κειμένου κάποιος Οθωμανός ναύαρχος βουλιάζει τα πλοία που φέρουν

χριστιανική σημαία.

Στη συνέχεια, κατά τον 20ο αιώνα, οι διαφορές Ελλήνων και Τούρκων παίρνουν τη μορφή εθνικού ανταγωνισμού. Ποτέ στην πραγματικότητα δε ξεχάστηκε η διαφορά στις θρησκευτικές πεποιθήσεις του κάθε λαού, αλλά παραμερίστηκε, μπαίνοντας σε δεύτερη μοίρα. Για τους Έλληνες, το όραμα της απελευθέρωσης των αλύτρωτων περιοχών, μετά την πτώση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, δεν έπαψε ποτέ να υπάρχει. Αντίθετα, με τη Μεγάλη Ιδέα, το όραμα αυτό γιγαντώθηκε και μαζί με αυτήν αναπτύχθηκε ένα εθνικιστικό ιδεώδες που μεγάλωνε όλο και περισσότερο την απόσταση μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων. Τα γεγονότα της Μικρασιατικής καταστροφής προκάλεσαν νέες εντάσεις ανάμεσα στις δυο χώρες, ενώ, η εισβολή στην Κύπρο και οι κοινές διεκδικήσεις στο Αιγαίο όξυναν τις ήδη τεταμένες σχέσεις. Στα βιβλία του 1975, αποτυπώνεται σε αρκετά σημεία η ένταση αυτή. Οι Τούρκοι σκιαγραφούνται ως βάρβαροι κι αδίστακτοι βασανιστές Ελλήνων και Κυπρίων: «...οι Τούρκοι σφάζανε γυναικόπαιδα, καίγανε σπίτια, λήστευαν τα πάντα.» (Ε'-1975, σ. 109)

Ένας άλλος λαός που εμφανίζεται ως απειλή είναι οι Βούλγαροι. Στα κείμενα που αφορούν τη βυζαντινή περίοδο, υπάρχουν αναφορές που καταδεικνύουν τους Βούλγαρους σαν σκληροτράχηλους εχθρούς και προδότες της αυτοκρατορίας. Οι αναφορές που παρουσιάζουν τους Βούλγαρους ως εχθρούς περιορίζονται στην βυζαντινή περίοδο και δεν επεκτείνονται χρονικά στην περίοδο του Μακεδονικού αγώνα, όπου Έλληνες και Βούλγαροι βρίσκονταν σε αντίπαλα στρατόπεδα. Όμοια με τους Βούλγαρους παρουσιάζονται και οι Σλάβοι.

« ... εκεί μέσα ήταν τόσοι Βούλγαροι φωλιασμένοι και ώρα την ώρα θα ' κάναν επανάσταση [...] Απέξω από την πόρτα του φωνές βουλγάρικες ακούστηκαν: Σφάζτε τους όλους ...» (Ε'-1975, σ. 63 - 66) .

Άλλοι λαοί οι οποίοι εμφανίζονται είναι οι Βενετοί και οι Φράγκοι. Στα αναγνωστικά της Ε' εμφανίζονται ως ανταγωνιστικοί κι απειλητικοί αλλά, δεν παρουσιάζονται τόσο αρνητικά όπως οι Βούλγαροι και οι Τούρκοι.

Επιπλέον, ενδιαφέρουσα είναι η παρουσίαση Ιταλών και Γερμανών. Και σε αυτήν την περίπτωση, παρά τα γεγονότα της κατοχής, οι δυο λαοί παρουσιάζονται ουδέτερα στα κείμενα των βιβλίων του 1975. Ακόμα και η φράση στην οποία περιγράφεται η εισβολή των γερμανικών δυνάμεων, είναι αποχρωματισμένη και αποφορτισμένη από αρνητικά στοιχεία, καθώς επιλέγεται να χαρακτηριστεί ως είσοδος κι όχι ως εισβολή : « Λίγο έπειτα από την είσοδο των Γερμανών...» (Ε'-1975, σ. 132).

Τέλος, η περίπτωση της παρουσίας των Άγγλων είναι κάπως ιδιαίτερη. Στα κείμενα του βιβλίου του 1975 που αφορούν στην Κύπρο, είναι ξεκάθαρο πως παρουσιάζονται αρνητικά. Όπως

και οι Τούρκοι περιγράφονται ως βίαιοι και τυραννικοί. Ωστόσο, σε άλλο σημείο που αφορά τη συμμαχία της Ελλάδας με Άγγλους και Αμερικάνους κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, διακρίνεται μια ευγνωμοσύνη προς τους τότε συμμάχους για την ανακάλυψη ενός φαρμάκου που βοήθησε στην καταπολέμηση της ελονοσίας.

Αντίστοιχες παρατηρήσεις γίνονται και για τα αναγνωστικά του 1979. Οι αναφορές στους Έλληνες συνεχίζουν να κινούνται στο ίδιο πλαίσιο και στα νέα εγχειρίδια. Η φιλοπατρία και η ανδρεία των Ελλήνων βρίσκονται στο επίκεντρο. Τα χαρακτηριστικά αυτά παρουσιάζονται ως διαχρονικές αξίες που διέπουν το ελληνικό έθνος, καθώς τέτοιες αναφορές για τους Έλληνες υπάρχουν από την αρχαία μέχρι τη νεότερη Ελλάδα. Οι Έλληνες παρουσιάζονται ως λαός υπερήφανος, μαχητικός, φιλόπατρης, με αξίες και ιδανικά που επιδιώκει να διαφυλάξει θυσιάζοντας ακόμα και τη ζωή του για το σκοπό αυτό: «{...} προχωρούσαν κι οι δυο τους ίσια και περήφανα. Κι ήταν σαν να περπατούσε η Μοίρα της Ελλάδας» (Ε'-1979, σ. 101). Οι Έλληνες δε θα διστάσουν και δε θα δειλιάσουν μπροστά στον εχθρό παρά την αριθμητική υπεροχή του. Σε κάποια κείμενα, μάλιστα, πέρα από τις θεϊκές δυνάμεις -που και εδώ παρεμβαίνουν με σκοπό την υπεράσπιση της Ελλάδας από τους βάρβαρους-, μαζί με τους Έλληνες φαίνεται να πολεμούν και οι πρόγονοι, οι οποίοι συμβολικά ενσαρκώνουν την ιστορία της Ελλάδας : « Μικρή κι αν είμαι (σ.σ. η πατρίδα), η δύναμή μου απέραντη είναι, γιατί με στηρίζουν οι θεϊκοί Έλληνές μου, οι πρόμαχοί μου » (Ε- 1979, σ. 94).

Η φιλοπατρία, αξιολογικά, ιεραρχείται σε υψηλά επίπεδα, σύμφωνα με τις αναφορές των βιβλίων και τον γενικότερο προσανατολισμό τους: «Οι Έλληνες μπορεί να πεινούν και να υποφέρουν και να βασανίζονται από χίλιες έννοιες, πάνω απ' όλα όμως παντού και πάντοτε νοιάζονται για την Ελλάδα» (Ε'-1979, σ. 95). Κι εδώ, προβάλλεται η ιδέα πως ο ελληνικός λαός δεν προκάλεσε τους πολέμους, αλλά βρέθηκε σε θέση άμυνας. Η ελευθερία και η διαφύλαξη της ιστορίας και του πολιτισμού της Ελλάδας αποτελούν το βασικότερο μέλημα των Ελλήνων, σύμφωνα με τα κείμενα των βιβλίων της περιόδου :

«Σε ποτίσαμε με το αίμα μας, λευτεριά! {...} Γιατί εμείς σε γεννήσαμε, λευτεριά, και σε προσφέρουμε δώρο στους άλλους» (Ε'-1979, σ. 111)

«Μόνο που στην κορυφή του Παρθενώνα κυμάτιζε τώρα η περήφανη η γαλανόλευκη κι από κάτω ήταν γραμμένο το «ΟΧΙ», η λέξη που έγινε θρύλος και σύμβολο για την αδάμαστη φυλή μας» (Ε'-1979, σ. 94).

Τέλος, σημαντικό χαρακτηριστικό των Ελλήνων αποτελεί η αλληλεγγύη και η ομοψυχία, που τους κάνει αλύγιστους και ισχυρούς μπροστά στον εχθρό : «Μόνο που εμείς θα είμαστε πιο έξυπνοι και δε θα μας ρίζουν στην παγίδα. Ούτε θα δειλιάσουμε ποτέ. Θα βοηθάμε τους πατριώτες,

που αγωνίζονται να διώξουν τον κατακτητή από τον τόπο μας, με κάθε θυσία. Σύμφωνα;» (Ε'-1979, σ. 107)

Η παρουσία των ξένων λαών στα αναγνωστικά του 1979, είναι αρκετά ισχυρή. Οι λαοί που παρουσιάζονται σχετίζονται, κατά κύριο λόγο, με ιστορικά γεγονότα. Τούρκοι, Ιταλοί και Γερμανοί είναι οι λαοί με τη μεγαλύτερη αρνητική προβολή. Η παρουσία των Τούρκων μειώθηκε αρκετά στα βιβλία αυτά, το ίδιο και οι άκρως εχθρικές περιγραφές που γίνονταν γι' αυτούς στα προηγούμενα εγχειρίδια· στον αντίποδα, αυξήθηκαν τα κείμενα για Ιταλούς και Γερμανούς και μαζί και οι περιγραφές που σκιαγραφούν τους δυο λαούς ως σκληρούς. Μ' αυτόν τον τρόπο “παγιώνεται” στη συνείδηση των παιδιών ότι οι “εχθροί” του ελληνικού λαού και υπεύθυνοι για τα δεινά που πέρασε η χώρα είναι οι Τούρκοι, οι Γερμανοί και οι Ιταλοί. Κοινό χαρακτηριστικό των λαών αυτών, μέσα από τις περιγραφές των βιβλίων, είναι η βάρβαρη στάση που επιδεικνύουν ως κατακτητές απέναντι στους υπόδουλους Έλληνες.

Ωστόσο, αξίζει να αναφερθεί πως ο τρόπος που περιγράφονται οι Τούρκοι διαφέρει σε σχέση με τις παλαιότερες περιγραφές. Στα κείμενα των βιβλίων αυτών, επιλέγεται η έμμεση κι όχι τόσο η άμεση αναφορά στη σκληρότητα και την βιαιότητα των Τούρκων. Επίσης, αποφεύγονται οι περιγραφές των εγκλημάτων πολέμου και ο λόγος που χρησιμοποιείται δεν είναι τόσο αιχμηρός και προπαγανδιστικός κατά των “προαιώνιων εχθρών” του ελληνικού έθνους. Μάλιστα, σημαντικό στοιχείο είναι και μια ένδειξη συμβολικής συμφιλίωσης των δυο λαών, χάρη στη θρησκεία, η οποία, για πρώτη όπως παρουσιάζεται στα αναγνωστικά, αντί να διχάζει, ενώνει :

«Αν είσαι χριστιανός να σε πολυχρονά ο Μεγαλοδύναμος. Μα και Τούρκος αν είσαι, πάλι καλώς όρισες {...} Κακόμοιροι χριστιανοί! Σκλάβοι και σεις, σκλάβοι κι εμείς. Φτωχοί εμείς, πιο δυστυχισμένοι εσείς, γιατί εμείς είμαστε ξένοι, ενώ εσείς γίνετε δούλοι στον ίδιο τόπο, που μια φορά ήσαστε αφεντικά {...} ζυγώνουν κοντά ... και φιλιούνται » (Ε'-1979, σ. 43-44)

Το μεγαλύτερο μέρος των αναφορών σε ξένους λαούς κατέχουν οι Γερμανοί και οι Ιταλοί. Και οι δυο λαοί εμφανίζονται ως υβριστές του ελληνικού πολιτισμού, βίοι και βάρβαροι. Τα πρωτεία της βιαιότητας, όπως φαίνεται από τα κείμενα, κρατούν, ωστόσο, οι Γερμανοί. Οι Γερμανοί περιγράφονται ως επιθετικοί, πονηροί, νευρικοί και ιδιαίτερα εκδικητικοί. Στα εγχειρίδια αυτά, οι πολλές αναφορές σ' αυτούς τους δυο λαούς σε συνδυασμό με τα χαρακτηριστικά που τους προσδίδονται, αντικαθιστούν την έχθρα για τους Τούρκους με μια νέα έχθρα για τους Ιταλούς και τους Γερμανούς. Τέλος, σε κάποιο από τα κείμενα, δίνεται ως παράδειγμα η ελληνική μεγαλοψυχία, που βάζει πάνω από τις εθνικότητες και τις διαφορές την ανθρώπινη ζωή, για να ενισχυθεί ακόμα περισσότερο το ηθικό χάσμα ανάμεσα στους Έλληνες και στους “εχθρούς”. Οι Έλληνες παρουσιάζονται, δηλαδή, μεγαλόψυχοι μπροστά στην μικρότητα των βάρβαρων εχθρών : *«Αντάμαι*

κάθε άνθρωπο, άσχετα από την εθνικότητά του. Όλους μια μάνα τους περιμένει. Και δεν υπάρχει καμία διαφορά στις μανάδες, είτε Εγγλέζες είναι αυτές είτε Γερμανίδες» (Ε'-1979, σ. 106)

Ο τρόπος που παρουσιάζεται ο ελληνικός λαός στα γλωσσικά εγχειρίδια του 1985, δε διαφοροποιείται κατά πολύ με αυτόν των παλαιότερων αναγνωστικών. Ουσιαστικά, δεν υπάρχει διαφοροποίηση ως προς τα χαρακτηριστικά που συνθέτουν την εικόνα των Ελλήνων, αλλά υπάρχει διαφορά στον τρόπο που αυτά παρουσιάζονται. Είναι γεγονός πως το έντονο πατριωτικό ύφος των περιγραφών των εγχειριδίων της περασμένης περιόδου σταδιακά υποχωρεί. Αυτό βέβαια δεν αναιρεί την προσπάθεια δημιουργίας μιας εικόνας σχεδόν αψεγάδιαστης για τους Έλληνες. Επίσης, μια ακόμα διαφορά που παρατηρήθηκε στον τρόπο περιγραφής των Ελλήνων είναι ότι η εικόνα των Ελλήνων δε δομείται πάνω σε κάποια αντίθεση με τους “άλλους” όπως συνηθίζονταν στα προηγούμενα βιβλία. Συνοπτικά, θα λέγαμε πως οι Έλληνες παρουσιάζονται ως φιλοπάτριδες, στενά συνδεδεμένοι με την πατρική γη, σέβονται και τιμούν τόσο τους προγόνους τους, όσο και τον πολιτισμό που τους παραδόθηκε, είναι μαχητικοί και γενναίοι, ανθεκτικοί στις κακουχίες, υπερήφανοι, ανυπότακτοι και φιλειρηνιστές.

Η μεγάλη έκπληξη στον τρόπο παρουσίασης των “άλλων”, έρχεται από τα εγχειρίδια του 1985. Στα βιβλία αυτά, απουσιάζουν εχθρικές αναφορές για τους λαούς που “παραδοσιακά” απασχολούσαν -με αρνητικό συνήθως τρόπο- τα αναγνωστικά. Η αποστασιοποίηση από τον κανόνα της αρνητικής προβολής άλλων λαών, αποτελεί, σαφέστατα, μια πολύ θετική εξέλιξη, που δείχνει τα σημάδια προόδου των βιβλίων αυτών, σε σχέση με τα προηγούμενα. Σημάδια προόδου βέβαια, για όσους μπορούν να διαχωρίσουν την ανάπτυξη εθνικής συνείδησης με τις προπαγανδιστικές αναφορές για τους ιστορικούς “εχθρούς” της χώρας. Ακόμα και μέσα από τα γλωσσικά βιβλία, προωθήθηκε για χρόνια η δόμηση του εθνικού εαυτού μέσω της αντίθεσης με τον εθνικό άλλο. Υπό αυτό το πρίσμα, λοιπόν, αποτελεί σημαντική καινοτομία η εξάλειψη της τακτικής αυτής. Για τη δόμηση της εθνικής ταυτότητας, δεν αρκεί ένα “αντίπαλο δέος” που θα ενισχύσει την εικόνα του εθνικού εαυτού, αλλά η εικόνα αυτή, θα πρέπει να δομείται πάνω στα θεμέλια του ίδιου του έθνους.

Στα βιβλία, δεν υπάρχουν ευθείες εχθρικές αναφορές σε άλλους λαούς. Υπάρχουν έμμεσες αναφορές μέσα στα κείμενα, για τα δεινά που πέρασε κατά καιρούς ο ελληνικός λαός, αποφεύγεται όμως η προσωποποίηση του δυνάστη. Η μοναδική περίπτωση, μέσα στα βιβλία, που εκφράζεται προσωποποιημένη η δυσαρέσκεια για κάποιον άλλο λαό, αφορά στους Άγγλους και στην κλοπή των μαρμάρων από τον Παρθενώνα. Η αναφορά αυτή δεν έχει ως υπόβαθρο κάποιο ιστορικό γεγονός, όπως συνέβαινε μέχρι τώρα με άλλους λαούς, αλλά, στηρίζεται στην εκμετάλλευση της πολιτιστικής κληρονομιάς της χώρας, αφήνοντας με αυτόν τον τρόπο να εννοηθεί πως ο πολιτισμός κατέχει σημαντική θέση στο αξιακό σύστημα των συγκεκριμένων βιβλίων.

Σε όλα τα εγχειρίδια τα οποία συμπεριλαμβάνονται στην έρευνα εντοπίστηκαν κείμενα με αναφορές στην Κύπρο. Παρ' όλο που αριθμητικά δεν είναι πολλά, το περιεχόμενό τους αλλά και τα προηγηθέντα γεγονότα της εισβολής των τουρκικών στρατευμάτων στην Κύπρο, τους προσδίδει σημαντικότητα. Στα κείμενα αυτά, κοινός παρονομαστής είναι η υπογράμμιση της ελληνικότητας της Κύπρου. Σύμφωνα με το περιεχόμενό τους, Κύπρος και Ελλάδα συνδέονται με δεσμούς εθνικούς και θρησκευτικούς, καθώς μιλούν την ίδια γλώσσα, έχουν κοινές καταβολές και πολιτισμό και μοιράζονται το ίδιο θρήσκευμα. Αν και η ιστορική συγκυρία είναι κρίσιμη, η ιδέα της ένωσης της Κύπρου με τη «Μητέρα Ελλάδα», αποτελεί ένα όραμα που για χρόνια υπάρχει και εμφανίζεται ως έντονη επιθυμία και σε κάποια από τα κείμενα. Παρόλο που η Κυπριακή Δημοκρατία υπάρχει από το 1960, παρατηρεί κανείς πως δε φαίνεται, μέσα από τα κείμενα, ως μια χώρα αυτόνομη αλλά ως ένα παρακλάδι της Ελλάδας. Η εικόνα της Κύπρου, όπως προβάλλεται μέσα από τα βιβλία, μοιάζει εγκλωβισμένη στην εποχή πριν την εισβολή, οπου κυριαρχούσε η ιδέα της ένωσης με την Ελλάδα. Αυτή η “αγκύλωση” στην παρελθούσα εθνική συνείδηση του μεγαλύτερου μέρους της Κύπρου, αφήνει περιθώριο να αναπτυχθεί η πεποίθηση πως η Κύπρος ήταν και είναι ελληνική. Στα κείμενα, επίσης, υπογραμμίζεται το στοιχείο της αδελφικότητας και της ενότητας μεταξύ Ελλήνων και Κυπρίων, απέναντι στον εκάστοτε εχθρό. Το ελληνικό έθνος προβάλλεται ως υψηλό ιδανικό το οποίο ασπάζεται ο κυπριακός λαός και μαζί αντιμετωπίζουν τις κρίσεις που υποδουλίζουν την κοινή εθνική ταυτότητα των δυο λαών. Τέλος, αποδεικτικό στοιχείο της ενότητας των δυο λαών είναι ότι πολλές φορές οι Έλληνες “οικειοποιούνται” τα δεινά του κυπριακού λαού, σα να συμβαίνουν στην Ελλάδα.

Τα αναγνωστικά του 1975 και -πολύ περισσότερο- αυτά του 1979, είναι δημιουργήματα της κυβέρνησης της Νέας Δημοκρατίας κι αυτό οδηγεί στο συμπέρασμα πως σε μεγάλο βαθμό αντικατοπτρίζουν τις επιδιώξεις της συγκεκριμένης παράταξης. Σε ότι αφορά το Κυπριακό ζήτημα, η στάση της ελληνικής κυβέρνησης, δε χαρακτηρίζεται ως ρηξικέλευθη, καθώς, ναι μεν διαταράχθηκαν οι σχέσεις μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, αλλά, η κυβέρνηση επέλεξε να μην εμπλακεί στρατιωτικά στα εσωτερικά ζητήματα της Κύπρου. Σε διπλωματικό επίπεδο, μετά την εισβολή, η Ελλάδα αποχώρησε από το στρατιωτικό σκέλος του NATO με σκοπό να εκφράσει τη δυσαρέσκειά της για την αδυναμία παρεμπόδισης της τουρκικής επίθεσης προς την Κύπρο. Τα βιβλία, αρκούνται στην έμμεση προβολή της διαταραχής των σχέσεων με την Τουρκία, μέσα από εχθρικές περιγραφές, ενώ, παράλληλα, εμμένουν στην τόνωση του ελληνικού εθνικού φρονήματος.

Στα αναγνωστικά του 1975, τα κείμενα εστιάζουν στην ανάδειξη της ηρωικότητας των ελληνόφρωνων Κυπρίων αλλά και στην κατοχή της Κύπρου. Βέβαια, στα κείμενα δεν παραλείπεται

και η αναφορά στους Άγγλους, οι οποίοι είχαν για χρόνια το νησί υπό την κατοχή τους. Η Κύπρος, για χρόνια μάχονταν για την ανεξαρτησία της από την αγγλική κατοχή, η οποία ξεκίνησε στα τέλη του 19ου αιώνα. Ο κυπριακός λαός φαίνεται αποφασισμένος να πολεμήσει γενναία τους κατακτητές για να έρθει πιο κοντά στην ένωσή της με την Ελλάδα :

«Τα γαλάζια όνειρα {...} ταξίδευαν στην Ελλάδα, στην Ελλάδα μας. {...} Θα προτιμήσουν να σκοτωθούν όλοι παρά να λιποταχτήσουν. {...} Εδώ, να εδώ, μέσα σε τούτη την καρδιά έχουμε κλεισμένη την Ελλάδα μας. {...} Πήραν ένα σωρό τουφέκια και τα μυδραλιοβόλα και τα 'βαλαν με ανθρώπους ολότελα άοπλους. Ντροπή τους. Μα πότε επιτέλους, Θεέ μου, θα σκοτώσουμε κι εμείς το δράκοντα; (σ.σ. αναφέρεται στους Άγγλους)» (Στ'-1975, σ. 128-131)

«Κι ο νεανίσκος άρχισε ν' απαγγέλη μέσα στη φυλακή, ανάμεσα στους δεσμοφύλακες, που εκπροσωπούσαν τους παλιούς και τους νέους τυρράνους (σ.σ. Άγγλους και Τούρκους), με καθάρια κι αποφασιστική φωνή: Απ' τα κόκκαλα βγαλμένη των Ελλήνων τα ιερά και σαν πρώτα ανδρειωμένη...» (Ε'-1975, σ. 104)

Τα κείμενα που εστιάζουν στα γεγονότα της εισβολής προβάλλουν τις σκέψεις και τα συναισθήματα των Κυπρίων για την απόβαση των Τούρκων στο νησί της Κύπρου. Παρατηρήθηκε στα κείμενα αυτά, μια έκρηξη θυμού για τους Τούρκους και η περιγραφή είναι συναισθηματικά φορτισμένη με σκληρές εικόνες και εχθρικές περιγραφές. Επιπλέον, υπάρχουν αρκετές αναφορές στη σχέση Ελλήνων και Κυπρίων, οι οποίοι μοιράζονται την ίδια εθνική ταυτότητα και απέναντί τους έχουν να αντιμετωπίσουν έναν κοινό “εχθρό”, έναν λαό “βάρβαρο” και αλλόθρησκο που είναι απειλή τόσο για το έθνος όσο και για τη θρησκεία.

« Δάκρυα αργοκυλούσαν στα μάγουλα του Λευτέρη κι έσταξαν στα ψηφία της εφημερίδας, που ιστορούσαν αυτή τη μεγάλη δυστυχία των αδερφών μας εκεί κάτω. Και δεν ήξερε αν αυτά τα δάκρυα ήταν από τη μεγάλη λύπη που γέννησε μέσα του τόση δυστυχία ή από θυμό, που άρχισε να βράζει στην ψυχή του γι' αυτούς τους βάρβαρους, γι' αυτούς τους εχθρούς του Χριστού και των Ελλήνων, γι' αυτούς τους απολίτιστους που δε λογάριασαν κανένα νόμο, θεϊκό ή ανθρώπινο. » (Ε'-1975, σ. 110)

« Πρώτα θα διώξω όλους αυτούς που είναι μέσα στο και που περνάνε ωραία, χωρίς να νοιάζονται για τους δυστυχισμένους, εκεί στο μεγάλο μας νησί! Κι αφού τους διώξω, θα βάλω παντού, σ' όλο το πλοίο μεγάλα κανόνια, νά κάτι κανονάρες, που όταν σκάνε, το βόλι τους θα μπορή να γκρεμίση ολόκληρη πόλη. Κι ύστερα θ' ανέβω στη γέφυρα, θα πάρω το τιμόνι και θα στρέψω την πλώρη του караβιού κατά την Τουρκία! Κι άμα φτάσω κοντά στην Τουρκία, να δης αν θα μείνη ζωντανός κανένας Τούρκος! Και τότε, άμα σκοτωθούν όλοι οι Τούρκοι, θα μείνουν μόνο οι στρατιώτες που είναι στην Κύπρο! Ε τότε μέσα σε λίγη ώρα οι Έλληνες θα

τους πετάζουν στη θάλασσα! Κι η χαρά θα ξαναγυρίσει στο νησί ! » (Ε'-1975, σ. 110)

Τα αναγνωστικά του 1979, τονίζουν και πάλι την ελληνική εθνική συνείδηση που διακατέχει τους Κύπριους, ενώ, κι εδώ, η πλειοψηφία των κειμένων, αντλεί περιεχόμενο από την ιστορία του νησιού, που βρισκόταν άλλοτε υπό αγγλική κατοχή κι άλλοτε υπό τουρκική. Στα κείμενα εξαιρείται η γενναιότητα με την οποία αντιμετωπίζουν τους κατακτητές του νησιού οι ντόπιοι και αφήνεται να εννοηθεί πως είναι όμοια με αυτή των Ελλήνων: «*Σαν γνήσιες Ελληνοπούλες, που είμαστε, μπορούμε να τ' ανεχτούμε;*» (Ε'-1979, σ. 83). Το κείμενο από το οποίο αντλήθηκε το απόσπασμα, έχει τίτλο «*Η ΓΕΝΝΑΙΑ ΚΥΠΡΙΩΤΟΠΟΥΛΑ*», όμως, επιλέγεται η ελληνική εθνικότητα προκειμένου να δημιουργήσει η πρωταγωνίστρια της ιστορίας ένα κλίμα εθνικής ομοψυχίας απέναντι στον εχθρό. Τέλος, γίνονται παραλληλισμοί ανάμεσα στην ελληνική και την κυπριακή γη, οι οποίοι καταλήγουν στο συμπέρασμα πως οι δυο χώρες μοιράζονται ακόμα και κοινά γεωμορφολογικά στοιχεία. Ακόμα και το τοπίο, δηλαδή, χρησιμοποιείται ως βασικό στοιχείο στην προσπάθεια διάπλασης μιας ενιαίας εθνικής συνείδησης. Ωστόσο, κείμενο με ξεκάθαρη αναφορά στην εισβολή, υπάρχει μόνο ένα, το οποίο αναφέρεται στην απελπισία και τη στεναχώρια που διακατέχει τον κυπριακό λαό.

Από το 1981 και μέχρι το τέλος της δεκαετίας, η εξουσία περνά στα χέρια του ΠΑΣΟΚ. Σε ό,τι αφορά το κυπριακό ζήτημα, η στάση που κράτησε η νέα κυβέρνηση κινήθηκε στα ίδια επίπεδα με την πολιτική της προηγούμενης, αν και διακήρυσσε πως το κυπριακό ζήτημα αποτελούσε πολιτική προτεραιότητα. Σημαντικό στοιχείο είναι ότι την περίοδο εκείνη, οι σχέσεις Ελλάδας – Τουρκίας ήταν αρκετά πιο τεταμένες, γιατί εκτός από το κυπριακό ζήτημα -το οποίο αντιμετωπίστηκε σε γενικές γραμμές ως εθνικό ζήτημα-, προέκυψαν και ζητήματα εδαφικά όπως π.χ. οι «γκρίζες ζώνες», η υφαλοκρηπίδα στο Αιγαίο, οι παραβιάσεις του εναέριου χώρου κλπ.

Στα βιβλία της περιόδου 1985, δεν αντικατοπτρίζεται η προτεραιότητα που θα δίνονταν από την κυβέρνηση στο κυπριακό ζήτημα, καθώς, δεν γίνεται εκτενής αναφορά στην τουρκική εισβολή. Επί της ουσίας, μόνο δυο κείμενα αναφέρονται στο ζήτημα αυτό. Το ένα από αυτά, περιγράφει τη σκληρότητα που έδειξαν οι Τούρκοι, κατά την εισβολή σ' ένα κυπριακό χωριό. Ωστόσο, αποφεύγεται η στοχοποίηση του τουρκικού λαού για τις βιαιοπραγίες και η βία αποδίδεται στη φύση κάθε πολέμου : «*Τον Αύγουστο του 1974 οι Τούρκοι μπήκανε στην Κύπρο, μπήκανε και στην Άσσια, κι όπως γίνεται πάντα στον πόλεμο, που τίποτα δε σέβεται, ούτε τέχνη, ούτε γεράματα, ούτε ανθρώπινες ζωές, ρήμαζαν και σκότωσαν αθώους*» (Ε'-1985, τχ Β', σ.129). Το κείμενο με τις περισσότερες αναφορές στην ελληνικότητα του νησιού, αντλεί περιεχόμενο από την περίοδο του αγώνα της απελευθέρωσης του νησιού από τους Άγγλους. Στο κείμενο αυτό, η ελληνική σημαία γίνεται το σύμβολο της αντίστασης, που ενώνει τους Κύπριους ελληνόφρονες, απέναντι στον κατακτητή.

Κοινός τόπος όλων των αναγνωστικών ήταν ένα κείμενο με αναφορά στον Κύπριο αγωνιστή, Ευαγόρα Παλληκαρίδη. Η διαχρονική παρουσία του ήρωα μέσα στα γλωσσικά βιβλία, δείχνει τη σημασία που δίνεται στις ηρωικές μορφές και φυσικά στη θυσία τους για την υπεράσπιση της πατρίδας. Τα γεγονότα που αναδεικνύουν πως η αγάπη για την πατρίδα και την ελευθερία είναι ανώτερη από την αγάπη για τη ζωή τείνουν να υπογραμμίζονται και να αναπαράγονται διαχρονικά, ακόμα κι αν αριθμητικά μειώνονται οι αναφορές στα γεγονότα αυτά. Η θυσία και η μετέπειτα ηρωοποίηση ενός ή και περισσότερων ατόμων, αποτελεί το ζωηρότερο παράδειγμα αφοσίωσης στην πατρίδα. Η αφοσίωση αυτή, ξεκινά από την εθνική συνείδηση και καταλήγει στην ενδυνάμωσή της. Αυτός είναι και ο λόγος ύπαρξης των ηρώων και των θυσιών, εξάλλου, η ενδυνάμωση του εθνικού φρονήματος. *«Εξάιροντας τις αρετές, τα κατορθώματα ή τις θυσίες των ηρώων τους, τα κράτη ενσταλλάσουν το αίσθημα της εθνικής υπερηφάνειας στα μέλη τους και δι' αυτής ενισχύουν την εθνική τους συσπείρωση.»*⁸⁴

⁸⁴ Αθανασιάδης, Χ., ό.π., σ.58

Η Θρησκεία

Η θρησκεία αποτελεί μαζί με την πατρίδα και την ιστορία, τα θέματα που απαντώνται συχνότερα στις σελίδες των αναγνωστικών του 1975 και 1979. Πολλά από τα κείμενα είναι αφιερωμένα εξ' ολοκλήρου σε θέματα που αφορούν τη θρησκεία, ενώ, στα περισσότερα από τα κείμενα για την πατρίδα υπάρχουν αναφορές σε θρησκευτικά ζητήματα. Το ελληνικό κράτος από τη δημιουργία του κιόλας, συνέδεσε την ύπαρξή του με την εκκλησία. Η κυβέρνηση της Ν.Δ., δεν επρόκειτο να διαταράξει την συνοχή αυτή, κι αυτό αποτυπώνεται και στα βιβλία της περιόδου. Ο στόχος είναι να αγαπήσουν οι μαθητές το Θεό και να αποκτήσουν βαθιά (και άκριτη) θρησκευτική πίστη. Το ζήτημα της θρησκείας, την περίοδο εκείνη, δεν τίθεται ως ζήτημα συνειδητής επιλογής, αλλά, ως κάτι που επιβάλλεται από το κράτος προς τους πολίτες, ώστε να μην διασπαστεί η συνοχή κράτους και εκκλησίας. Η προβολή της θρησκείας, είναι ένα φαινόμενο που συναντάται μόνο στο ελληνικό σχολείο, καθώς, οι υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες, στηρίζοντας την ανεξιθρησκεία και την ελευθερία της συνείδησης, αποφεύγουν την προβολή της θρησκείας ή των θρησκευτικών συμβόλων μέσα στο σχολείο. Από την άλλη πλευρά, τα αναγνωστικά του 1985, τα οποία σε μεγάλο βαθμό αντικατοπτρίζουν τις θέσεις του ΠΑ.ΣΟ.Κ, κάνουν κάποια βήματα απαγκίστρωσης από την υπέρμετρη παρουσίαση της θρησκείας ως θεματικής και τελικά καταφέρνουν να περιορίσουν σημαντικά κείμενα με τέτοιο περιεχόμενο. Εκτός από την αριθμητική μείωσή τους, περιορίζεται και η “θρησκευτική προπαγάνδα” που ήταν σύννηθες φαινόμενο στα προηγούμενα βιβλία. Τέλος, στηρίζουν την ορθολογική σκέψη και γίνονται πιο ανθρωποκεντρικά, καθώς παραλείπουν οποιαδήποτε αναφορά σε θαύματα, ενώ, παράλληλα, προσβλέπουν στην ανάδειξη της αξίας και της δύναμης του ανθρώπου.

Στα βιβλία του 1975, τα κείμενα που σχετίζονται με τη θρησκεία αναφέρονται σε θρησκευτικές εορτές της Ορθοδοξίας, προσευχές, πρόσωπα, μέρη και σύμβολα του Χριστιανισμού. Οι γιορτές είναι σημαντικό κομμάτι της πίστης. Μέσα από τις σελίδες των αναγνωστικών, σχηματίζεται η εικόνα πως οι θρησκευτικές εορτές γιορτάζονται με ευλάβεια από όλα τα μέλη της οικογένειας. Ακόμα και σε περιπτώσεις που τα άτομα βρίσκονται μακριά από την οικογενειακή εστία, το τελετουργικό της κάθε γιορτής τηρείται. Μάλιστα, ακόμα κι όταν πολεμούν, οι χριστιανοί δεν παύουν να νοσταλγούν και να ονειρεύονται τη μέρα αυτή στην εκκλησία και στα σπίτια τους.

« {...} οι χριστιανοί πάνε στην εκκλησία να γιορτάσουν τη γέννηση του Χριστού μας και να του ζητήσουν την ευλογία του. Κι εμείς εδώ πάνω που είμαστε (σ.σ. στα βουνά της Ηπείρου), δεν πάσαμε να είμαστε χριστιανοί κι έχουμε ακόμη περισσότερη ανάγκη από τη βοήθειά του. Γι' αυτό κι εγώ σας ζύπνησα να κάνουμε την προσευχή μας και να πούμε κανένα

χριστουγεννιάτικο τροπάριο· {...} κι ο Θεός να δώσει το Πάσχα να το κάνουμε στα σπίτια μας νικητές.» (Στ'-1976, σ. 18-20)

Από την οικογένεια, τα παιδιά, μαθαίνουν την αξία του να είναι κανείς καλός χριστιανός, μαθαίνουν προσευχές και ύμνους.

« -Δεν ξέρω μητέρα, γιατί αυτό το τροπάριο μ' αρέσει πολύ, συνέχισε η Ελένη, όταν τελείωσε το ψάλσιμο.

-Μα είναι, παιδί μου, να μη σ' αρέσει και να μη σ' ενθουσιάζει ο ύμνος αυτός της Παναγίας μας, ο οποίος συνδέεται με μιάν από τις πιο ένδοξες σελίδες της ιστορίας του έθνους μας;» (Ε'-1976, σ. 25-26)

Επιπλέον, συχνές είναι και οι αναφορές στα θαύματα. Η πίστη στα θαύματα είναι βασικό στοιχείο της ορθοδοξίας. Η πεποίθηση αυτή προωθείται και μέσα από κάποια κείμενα στα βιβλία του 1975. Αυτή προώθηση της θρησκευτικής πίστης και του υπερφυσικού μέσα στο σχολείο, θα έπρεπε να εξαλειφθεί και τη θέση της να πάρει μια θεώρηση του κόσμου που αμφισβητεί και επιβεβαιώνει με βάση την λογική και την επιστήμη, ειδικά, σε μια τέτοια χρονική συγκυρία κατά την οποία, η στροφή προς το σύγχρονο κόσμο και τη Δύση, που σημαίνει ανάγκη προώθησης της ορθολογικής σκέψης, είναι απαραίτητη. Τα θαύματα που περιγράφονται μέσα στα αναγνωστικά, ποικίλλουν από θαύματα ενός Αγίου ή ακόμα και θαύματα προς ένα ολόκληρο έθνος. Στους μαθητές καλλιεργείται η ιδέα ότι η Ορθόδοξη πίστη σώζει την πατρίδα. Όπως αναφέρει και ο Παπαθανασίου, ο οποίος μελέτησε τα αναγνωστικά της μεταξικής περιόδου, «*παρουσιάζεται ο Θεός, ως ο απόλυτος προστάτης της ελληνικής φυλής και οι Έλληνες αποτελούν τον αγαπημένο του λαό. Παρατηρείται λοιπόν μια πάγια αντίληψη περί “ελληνικότητας” του χριστιανισμού*»⁸⁵.

« {...} γονατιστοί όλοι προσεύχονταν μπροστά στην άγια εικόνα για τη σωτηρία της Πόλης. Και ω θαύμα!» (Ε'-1976, σ. 26)

« Ωστόσο έγινε το θαύμα. {...} Χωρίς άλλο ήταν θέλημα Θεού! » (Ε'-1976, σ. 60)

« Το καράβι με την Άγια Τράπεζα

πλέοντας στ' ανοιχτά μεγάλα βάθη

ζάφνου, δίχως ξέρες, δίχως σίφουνα,

πνίγηκε κι εχάθη.

Τη μεριά, πού βούλιαζε η Άγια Τράπεζα,

⁸⁵ Παπαθανασίου, Χ., *Τα αναγνωστικά βιβλία του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου, 1939-1941* (Μεταπτυχιακή εργασία), Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2011, σ. 57

δείχνει ένα θαυματουργό σημάδι.

Πάντα εκεί ειν' η θάλασσα ατρικύμιαστη

κι έχει απάνω λάδι.» (ΣΤ'-1976, σ. 56)

Η ορθόδοξη θρησκευτική πίστη είναι τόσο σπουδαία, ώστε γίνεται αποδεκτή ακόμα κι από αλλόθρησκους λαούς.

«Ακόμα και οι αλλόθρησκοι Τούρκοι κι Εβραίοι πάνε στο μοναστήρι του απόστολου Ανδρέα να πλυθούνε με τ' αγιασμένο νερό.» (Ε'-1976, σ. 10)

Τέλος, σε κάποια από τα κείμενα με κεντρικό θέμα τη θρησκεία, γίνονται αναφορές σε ηθικά διδάγματα και μηνύματα για την ειρήνη, την αγάπη και τη συμφιλίωση με αφορμή κάποια μεγάλη θρησκευτική γιορτή.

«{...} ανοίζτε αγκαλιές ειρηνοφόρες

ομπροστά στους Αγίους, και φιληθείτε·

φιληθείτε γλυκά χείλη με χείλη

πέστε Χριστός ανέστη, εχθροί και φίλοι.» (ΣΤ'-1976, σ. 40)

« {...} Πλούτε μου, καλέ μου φίλε, συγχώρεσέ με δε το σκέφτηκα. Έκαμα λάθος. Την Ευτυχία έπρεπε να ζητήσω, την ευτυχία ζητούσα, την ευτυχία ζητώ. Ένα πράμα μονάχα, βλέπεις, μου είναι συγχωρεμένο να έχω, και άλλο καλύτερο απ' την ευτυχία δεν υπάρχει... Αχ, ούτε συ, καλέ μου Πλούτε! Το βλέπω τώρα το νιώθω. {...} Το παιδάκι δόξασε το Θεό. Έτσι είχε καιρό πάλι του χρόνου, πιο φωτισμένο και πιο ήσυχο, ν' αγρυπνήσει την ίδια νύχτα και να ζητήσει απ' τον ουρανό, την ευτυχία, μονάχα την ευτυχία.» (ΣΤ'-1976, σ. 26-27)

Στα βιβλία του 1979, η θρησκεία συνεχίζει να κατέχει σημαντική θέση, καθώς υπάρχει ως ξεχωριστή ενότητα μέσα στα βιβλία, ενώ, παράλληλα, εμφανίζεται μέσα από διάφορες αναφορές και σε άλλα κείμενα, διαφορετικών κεφαλαίων. Αν και παρατηρείται μια προσπάθεια να απομακρυνθούν τα κείμενα αυτά από τη θρησκοληψία -κυρίως στο βιβλίο της ΣΤ'- δεν καταφέρνουν να διαφοροποιηθούν ουσιαστικά από τα προηγούμενα. Κείμενα που αφορούν τα θαύματα, την λατρεία των ανθρώπων για Αγίους, την κατανυκτική ατμόσφαιρα που δημιουργούν οι χριστιανοί, όπου κι αν βρίσκονται, για να γιορτάσουν τις μεγάλες θρησκευτικές εορτές και τη σύνδεση έθνους/εθνικής ιστορίας και θρησκείας κυριαρχούν στα εγχειρίδια της περιόδου αυτής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα θαύματα που περιγράφονται, τα οποία, συνδέονται με το Βυζάντιο και την νεότερη ελληνική ιστορία. Πιο συγκεκριμένα, περιγράφονται το θαύμα των άγιων δισκοπότηρων της Αγίας Σοφίας, που σώθηκαν μετά την άλωση της Κων/πολης και το θαύμα

της Παναγιάς της Τήνου που σχετίζεται με τον τορπιλισμό του καταδρομικού πλοίου “Ελλη”. Το ανορθολογικό και το μεταφυσικό στοιχείο γίνονται τα μέσα που ενισχύουν την εικόνα ενός φιλέλληνα Θεού-προστάτη του ελληνισμού. Επιπλέον, τα κείμενα και αυτών των βιβλίων επιλέγουν να υπογραμμίζουν την ιδιαίτερη σχέση που φαίνεται να συνδέει τον χριστιανισμό με την Ελλάδα. Η Ελλάδα περιγράφεται ως χώρα ευλογημένη από τον Θεό. Οι δοξασίες και οι προσευχές, δεν παραλείπονται ούτε σε αυτά τα αναγνωστικά:

«Η αγαπημένη μας πατρίδα, η Ελλάδα, που' θρεψε παλαιούς ανθρώπους, στολίστηκε από το Δημιουργό με πολλές χάρες. {...} Το Άγιο Όρος είναι ένας επίγειος παράδεισος. {...} Όλα εδώ είναι ήμερα, γιατί τα φωτίζει η Θεία Χάρη. {...} ο Χριστός τ' αγίασε κι έτσι κοντά στην αντρεία και την αρχαία δόξα έχουν τώρα και την αγιοσύνη. Γιατί, τίποτε δεν είναι πιο μακάριο από την αγάπη του Θεού, αφού Αυτός μας έπλασε» (Ε'-1979, σ244-246)

Η σημαντικότερη μέρα για την νεότερη ιστορία της χώρας, η έναρξη της επανάστασης του 1821, είναι, επίσης, συνδεδεμένη, με μια από τις μεγαλύτερες θρησκευτικές γιορτές της Ορθοδοξίας, τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου και το γεγονός αυτό αφήνει το περιθώριο να θεωρηθεί η Παναγία προστάτιδα της Ελλάδας. Αντίστοιχα, και στην δεύτερη σημαντικότερη στιγμή του νεότερου ελληνισμού, στον ελληνοϊταλικό πόλεμο του 1940, η Παναγία συμμετέχει στον αγώνα με τρόπο μεταφυσικό και ενισχύει τον ελληνικό αγώνα. Στο κείμενο για τον τορπιλισμό της “Ελλης”, στο αναγνωστικό της Στ', γίνεται αναφορά στις μανάδες των αγωνιστών του Ελληνισμού, οι οποίες πληρώνουν *«πάντα πρώτες στη θεωρία του πένθους, τη δόξα και την περιπέτεια του Ελληνισμού»*(Στ'-1979, σ. 105). Τα λόγια αυτά, τοποθετημένα σε ένα κείμενο αφιερωμένο στην Παναγία, οδηγούν στο συμπέρασμα πως υπάρχει παραλληλισμός ανάμεσα στην μητέρα Παναγία και τις Ελληνίδες μητέρες, καθώς και οι δυο είδαν τα παιδιά τους να θυσιάζονται για έναν υπέρτατο σκοπό:

«Είδα στον ύπνο μου παιδιά, την Παναγιά της Τήνου! Και είδα πως έγραφε στον ουρανό, με γράμματα φωτιάς, αυτά τα λόγια: “Σε δυο μέρες”. Και σας λέω ότι σε δυο μέρες θα πάρουμε κι αυτά τα υψώματα εκεί κάτω. {...} Τι λέει η Παναγίτσα σήμερα, πάτερ;... ρωτούν τα φανταράκια μας κάθε πρωί. Κι η Παναγία έχει σχεδόν κάθε φορά από μια ευχάριστη πρόβλεψη... {...} Τώρα, παιδιά, θα ψάλουμε όλοι μαζί “Τη υπερμάχω Στρατηγώ τα νικητήρια”, να ευχαριστήσουμε την Παναγιά της Τήνου!» (Ε-1979, σ. 13-14)

« Αλλά δεν είναι μόνο εθνική γιορτή του Ευαγγελισμού. Είναι και θρησκευτική για όλους τους χριστιανούς. {...} Μπράβο, κόρη μου. Είσαι κι εσύ γνήσια χριστιανή κι Ελληνίδα.» (Ε-1979, σ. 85)

Οι Έλληνες δεν χάνουν την εθνική και θρησκευτική τους συνείδηση, ακόμα κι αν δεν ζουν

στην Ελλάδα· αντίθετα, η πίστη και η φιλοπατρία είναι τα στοιχεία εκείνα που τους κρατούν ενωμένους και κοντά μεταξύ τους. Σημαντικό στοιχείο αποτελεί και η προσφορά των ευκατάστατων πατριωτών του εξωτερικού προς τους Έλληνες όταν υπάρχει ανάγκη. Η βοήθεια αυτή συμβαδίζει και με το πρότυπο του “καλού χριστιανού” και του “καλού πατριώτη”. Επίσης, ανεξάρτητα από το πού βρίσκονται ή τις συνθήκες που επικρατούν, οι Έλληνες δεν αμελούν ποτέ να γιορτάζουν τις μεγάλες θρησκευτικές γιορτές και να τιμούν τους Αγίους μέσα σε κλίμα ευλάβειας και κατάνυξης:

«Θα σε βοηθάει πάντα να μείνεις Έλληνας και χριστιανός! {...} λογαριάζω να βοηθήσω όσο περισσότερο μπορέσω το αναστημένο Γένος» (Ε'-1979, σ. 146-147).

Τέλος, σημαντικό είναι να επισημανθεί και η σχέση του χριστιανισμού/ελληνισμού (σύμφωνα με το πρότυπο που προωθεί το βιβλίο) με αλλοεθνής ή αλλόθρησκους λαούς. Η εικόνα που δίνουν τα αναγνωστικά θυμίζει την εικόνα που είχαν υιοθετήσει τα παλαιότερα βιβλία, δηλαδή, οι αλλόθρησκοι εχθροί του έθνους αποτελούν παράλληλα και εχθροί της Ορθοδοξίας και του χριστιανισμού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, που φανερώνει αυτήν την ανάδειξη των αλλόθρησκων ως κίνδυνο, αποτελούν τα κείμενα που μιλούν για τη θαυματουργή “διάσωση” της Αγίας Τράπεζας και των δυσκοπότηρων της Αγίας Σοφίας, κατά την άλωση της Κων/πολης :

«Για τελευταία φορά έλαμπε στην Ανατολή το μεγαλείο της χριστιανοσύνης {...} Από μακριά έφταναν του τρόμου οι φωνές: -Οι Τούρκοι! Οι Τούρκοι! {...} Αμέσως άνοιξαν τα μεσούρανα. Ένα γλυκύτατο φως απλώθηκε και φάνηκε ο άγγελος Κυρίου κι άρπαξε τα δυσκοπότηρα. Μην ήταν θαύμα! Η θάλασσα άνοιξε στόμα και κατάπιε τον πρωτόπαπα. Γαλήνη! Το τρομερό στοιχείο ησύχασε. Σαν να 'ταν Φώτα και άγιασε τη θάλασσα σταυρός. Και μια φωνή ακούστηκε από τα σκόρπια σύννεφα. Θα 'ρθουνε χρόνια και καιροί να σου τα φέρω πίσω!» (Ε'1979, σ. 48-51)

«Της Αγια-Σοφιάς την Αγια-Τράπεζα, πριν οι Τούρκοι μουν και την κουρσέψουν σε καράβι οι Χριστιανοί τη φόρτωσαν να την ξενιτέψουν. {...} Τη μεριά, που βούλιαξεν η Αγια-Τράπεζα, δείχνει ένα θαυματουργό σημάδι: Πάντα εκεί θα είν' η θάλασσα ατρίκύμιστη κι έχει απάνω λάδι. {...} Κι όταν ξαναγίνει η Πόλη ελεύθερη θα βγει στ' ακρογιάλι...» (Ε'-1979, σ. 52)

Επίσης, κάποιο από τα κείμενα, αναφέρεται στην ιστορία τριών μουσουλμάνων οι οποίοι αλλαξοπίστησαν και έγιναν χριστιανοί κρυφά, φοβούμενοι τις αντιδράσεις των Τούρκων οι οποίοι σκιαγραφούνται ως κακοί: «Χριστέ μου δεν κάνεις το θαύμα σου να γλιτώσουν οι χριστιανοί από έναν κακό Τούρκο;» (Ε'-1979, σ. 46). Ωστόσο, υπάρχει κι ένα κείμενο, στο οποίο η διαφορετική θρησκεία ανάμεσα σε μια χριστιανή και μια μουσουλμάνα δε λειτουργεί ως εμπόδιο για να διατηρούν καλές σχέσεις οι δυο γυναίκες. Οι λόγοι που παραμερίστηκαν οι διαφορές των δύο

γυναικών και ήρθαν πιο κοντά ήταν για να γιορτάσουν από κοινού τις σημαντικές, για τη θρησκεία της καθεμιάς, γιορτές, το Πάσχα και το Μπαϊράμι, σε μια χρονική περίοδο που και οι δυο βιώνουν τις κακουχίες της τουρκοκρατίας. Το μήνυμα, δηλαδή, του κειμένου, είναι η συσπείρωση των ανθρώπων, πέρα και πάνω από τις όποιες θρησκευτικές πεποιθήσεις που συνήθως λειτουργούν διαφοροποιητικά. Όμως, το κείμενο αφήνει να εννοηθεί πως είναι άδικο και πιο σκληρό για τους “χριστιανούς” να είναι σκλάβοι στον τόπο που κάποτε ήταν ελεύθεροι. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός πως το κείμενο χρησιμοποιεί τη θρησκευτική ταυτότητα των υπόδουλων κι όχι την εθνική για να κάνει αναφορά στη σκλαβιά. Η τακτική αυτή σχετίζεται με την προσπάθεια ελληνοποίησης του χριστιανισμού και χρησιμοποιείται για να υπογραμμιστεί η συμπόρευση του ελληνικού έθνους και της ορθόδοξης πίστης :

«Κακόμοιροι χριστιανοί! Σκλάβοι και σεις, σκλάβοι κι εμείς. Φτωχοί εμείς, πιο δυστυχημένοι εσείς, γιατί εμείς είμαστε ξένοι, ενώ σεις γίνετε δούλοι στον ίδιο τόπο που μια φορά ήσαστε αφεντικά {...}» (Ε'-1979, σ. 44)

Τέλος, στο πλαίσιο της ελληνικότητας του χριστιανισμού, υπάρχει κι ένα κείμενο που αφορά την περίοδο της Κατοχής. Το κείμενο περιγράφει μια Μ. Παρασκευή στα χρόνια της Κατοχής και ξεκινά με τη φράση : *«Έδειχνε διπλό πένθος η Αθήνα μέσα στ' ανοιζιάτικο φως»* (Στ'-1979, σ. 93). Το διπλό πένθος αναφέρεται αφενός στο ότι η Αθήνα είναι υπό Κατοχή και αφετέρου στο ότι είναι Μ. Παρασκευή, δηλαδή ημέρα πένθους για τους χριστιανούς. Η δυνατή σχέση Ελλήνων - χριστιανισμού, ενισχύεται και από τον τρόπο που παρουσιάζεται η σχέση των κατακτητών και του Χριστού, οι οποίοι *«φοβόταν και νεκρό το Χριστό και δεν του είχε δώσει»* (σ.σ. ο κατακτητής) *άδεια εξόδου* (σ.σ. άδεια περιφοράς του επιταφίου), *ούτε για τις μακρινές γειτονιές»*. (Στ'-1979, σ. 95)

Στα εγχειρίδια του 1985 οι αναφορές σε θρησκευτικά ζητήματα είναι αισθητά περιορισμένες. Τα κείμενα που σχετίζονται με τη θρησκεία, είναι αποδυναμωμένα τόσο αριθμητικά όσο και σε επίπεδο “θρησκευτικής κατήχησης”. Τα βιβλία αυτά, διαφοροποιούνται κατά πολύ από το πρότυπο που είχε διαμορφωθεί από τα παλαιότερα γλωσσικά εγχειρίδια, τα οποία ήταν προσηλωμένα στην προσπάθεια δημιουργίας μιας γενιάς θεοσεβούμενων, ίσως και θρησκόληπτων, νέων. Η ύπαρξη κειμένων με αναφορές στη θρησκεία, περιορίζονται στην αντιστοίχισή τους με τις μεγάλες θρησκευτικές εορτές του χριστιανισμού. Ακόμα κι από τις περιγραφές των Χριστουγέννων ή του Πάσχα όμως, απουσιάζουν οι ατμοσφαιρικές και γεμάτες κατάνυξη εικόνες όπως περιγράφονταν στα κείμενα των προηγούμενων βιβλίων. Γενικότερα, οι περιγραφές σ' αυτά τα εγχειρίδια δε θυμίζουν τη λαμπρότητα των περιγραφών στα παλιά βιβλία. Δεν αναφέρονται σε θαύματα και δεν προβάλλεται η υπέρμετρη πίστη και λατρεία προς το Θεό και τους Αγίους. Επίσης, στα βιβλία της περιόδου αυτής, παρατηρείται μια στροφή προς τον άνθρωπο. Αφενός, οι Άγιοι

παρουσιάζονται πιο ανθρώπινοι:

« {...} Κι είναι ένας Θεός απλός, ταπεινός, καλοσυνάτος, ένας Θεός που 'ρθε πραγματικά «επί πώλου όνου» σ' αυτό το μικρό, λιτότατο σπιτικό του (σ.σ. αναφέρεται στα νησιώτικα ξωκλήσια). Αυτό το Θεό τον νιώθεις να στέκει δίπλα σου εγκαρδιωτής και συγχωρητής και προστάτης, γιομάτος συμπόνια για τα ανθρώπινα παθήματα, έτοιμος να πάρει τον πόνο σου πάνω του.

Όπως ο Θεός, έτσι κι οι άγιοί του είναι στον τόπο μας ταπεινοί, απλοί και στέκουνε δίπλα στον άνθρωπο. {...} Κι όταν μετά τη λειτουργία, αρχίσουν τα όργανα κι ο χορός, νιώθεις πως κι ο άγιος γλεντά μαζί με τους πανηγυριώτες. {...} Αν τύχει μάλιστα κι ο άγιος είναι κανένα από τα παλικάρια της πίστης μας, τότε λες πως δε γίνεται αλλιώς, κάποια ώρα θα σηκωθεί με την ψυχή φουσκωμένη απ' το μεράκι της χαράς και θα μπει κι αυτός στο χορό.» (Στ'-1985, τχ Α', σ. 14-15)

Αφετέρου, κάποια από τα κείμενα, εξυμνούν τη δύναμη, τη σοφία και την παντεχνία του ανθρώπου. Με τον τρόπο αυτό, απομακρύνονται από την πεποίθηση που καλλιεργούσαν τα παλαιότερα αναγνωστικά πως όλα είναι απότοκο της Θείας πρόνοιας. Ωστόσο, δεν υπάρχει πλήρης απαγκίστρωση από την ιδέα της προστασίας των ανθρώπων και των ανθρώπινων δραστηριοτήτων από πρόσωπα ή σύμβολα του χριστιανισμού.

Δοξάζω το Θεό, γιατί μ' έκαμε άνθρωπο·

γιατί μ' έβαλε πιο πάνω από τ' άλλα πλάσματά Του·

γιατί Τον βρήκα σύντροφο στο ψάρεμα,

στ' αμπέλι, όταν κουβάλαγα το μούστο,

στ' αγώγι, όταν γύρναγα σφυρίζοντας

και γιατί μ' έπλασε για να ειμ' ελεύθερος.

Μα πιο πολύ Τόνε δοξάζω, που μου κράταγε

το καλάμι μου, όταν έβοσκα τις γίδες μας,

και το τουφέκι μου, όταν πολεμούσα για τον τόπο μου. (Στ'-1985, τχ Α', σ. 19)

{...} Φορτωμένο είσαι με τα κίτρα και τα πορτοκάλια,

που τα 'θρεψεν ο ήλιος.

Στην πλώρη έχεις το σταυρό. Στην πρόμνη έχεις το βαγγέλιο.

Κι ανάμεσα έχεις Παναγιά Παρθένα με το καντήλι της αναμμένο. {...} (Στ'-1985, τχ Β', σ. 107)

Τέλος, στα βιβλία αυτά, υπάρχουν κείμενα τα οποία χρησιμοποιούν τη θρησκεία για να περάσουν στους μαθητές ηθικά διδάγματα σχετικά με την αγάπη προς τον Θεό και τον “πλησίον”, όπως επίσης και μηνύματα αγάπης, ενότητας κι αδελφοσύνης μεταξύ των ανθρώπων.

Ν' αγαπήσεις Κύριο τον Θεό σου με όλη την καρδιά σου και με όλη την ψυχή σου και με όλη τη δύναμή σου και με όλη τη διάνοιά σου· και τον πλησίον σου σαν τον εαυτό σου {...} αυτό κάνε και θα ζήσεις (σ.σ. αιώνια). {...} (Ε'-1985, τχ Γ', σ. 11)

Της εκκλησίας φουντώσανε δάφνη πολλήν οι στύλοι.

Ειρήνη! Ειρήνη! Φιληθείτε οχτροί μαζί και φίλοι... (Ε'-1985, τχ Δ', σ. 52)

Η οικογένεια

Η οικογένεια αποτελεί τον πρωτογενή φορέα κοινωνικοποίησης του παιδιού, γεγονός που σημαίνει πως μεταδίδει αξίες, κανόνες, πρότυπα συμπεριφοράς και, παράλληλα, προετοιμάζει τα παιδιά για την ανάληψη των μελλοντικών τους ρόλων μέσα στην κοινωνία. Η οικογένεια, ως θεσμός κοινωνικός προσαρμόζεται στους εκάστοτε κανόνες της κοινωνίας. Η προσαρμογή αυτή, επιτρέπει την ομαλή ένταξη των μελών της στην κοινωνία, την αναγνώριση κι αποδοχή τους από το σύνολο της κοινωνίας. Ο τρόπος που δομείται το πρότυπο της οικογένειας, αποτελεί σημαντικό δείκτη για την εξέλιξη του οικογενειακού θεσμού και των αξιών μέσα από τα αναγνωστικά. Οι αναφορές στους ρόλους των μελών μιας οικογένειας, σε μεγάλο βαθμό, οριοθετούν και τους ρόλους που θα πρέπει να επιτελούν και τα παιδιά, στη δική τους οικογένεια.

Η οικογένεια ως θεματική παρουσιάζεται κυρίως με έμμεσες αναφορές, παρόλο που υπάρχουν ξεχωριστές ενότητες στα αναγνωστικά του 1975 και 1979. Ο θεσμός της οικογένειας, αποτελεί μια διαχρονική αξία για τους Έλληνες. Μέσα από αυτήν, καλλιεργείται ο σεβασμός, η αγάπη, η αλληλεγγύη, η ευγένεια, η φιλοπατρία κι η αγάπη για το Θεό. Μέσα από την εξέλιξη του οικογενειακού θεσμού, όπως παρουσιάζεται μέσα από τις σελίδες των κειμένων, εξάγονται πολύτιμα συμπεράσματα για τις αξίες που περνούν οι παλαιότερες γενιές στις νεότερες, για τους ρόλους των μελών της οικογένειας, για τις σχέσεις μεταξύ γονέων και παιδιών και για τις σχέσεις των δυο φύλων. Η παρουσία της οικογένειας διαφοροποιείται προχωρώντας από τα παλαιότερα αναγνωστικά στα πιο νέα. Η οικογένεια των αναγνωστικών του 1975 και του 1979, διέπεται από άλλες αξίες από την οικογένεια των αναγνωστικών του 1985. Ομοίως, και οι σχέσεις ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας διαφοροποιούνται.

Η δομή της ελληνικής οικογένειας των αναγνωστικών είναι πυρηνική, δηλαδή μια οικογένεια που αποτελείται από τους γονείς και τα παιδιά. Σπανιότερα, και κυρίως στα αναγνωστικά του 1975, απαντάται και ο τύπος της εκτεταμένης οικογένειας, στην οποία οι παππούδες και οι γιαγιάδες μένουν μαζί με την οικογένεια. Ο τύπος της μονογονεϊκής οικογένειας εμφανίζεται μόνο εξαιτίας κάποιου θλιβερού συμβάντος, κυρίως θανάτου του πατέρα της οικογένειας, και θεωρείται δυστυχία να μεγαλώνει κανείς σε τέτοια οικογένεια. Οι οικογένειες είναι πατριαρχικές. Ο ρόλος του άντρα ή του παππού είναι ο πιο θεμελιώδης ρόλος μέσα στην οικογένεια, είναι ο πυλώνας της. Το πρότυπο και οι αρχές της ελληνικής οικογένειας των αναγνωστικών είναι παραδοσιακές. Η συνοχή της οικογένειας οφείλεται στο γεγονός ότι οι ίδιες αξίες βρίσκονται στο επίκεντρο για χρόνια κι έτσι οι διαφορετικές γενιές των μελών, έρχονται πιο κοντά γιατί ενώνονται από κοινά ιδανικά. Οι αξίες αυτές έχουν να κάνουν με την αγάπη, το σεβασμό, την φιλοπατρία και την θρησκευτική πίστη.

Τέλος, εκτός από τις σχέσεις μέσα στην οικογένεια, σημαντικά στοιχεία προκύπτουν και για τις σχέσεις των δυο φύλων. Ο τρόπος που παρουσιάζονται οι άντρες και οι γυναίκες, το πως σκιαγραφείται η προσωπικότητά τους, τα επαγγέλματα που κάνουν και η συμμετοχή τους στην κοινωνική ζωή. Τα στοιχεία αυτά, μαρτυρούν πολλά για τη θέση της γυναίκας και την ισότητα των φύλων, η οποία, τυπικά τουλάχιστον, έχει κατοχυρωθεί.

Η ελληνική οικογένεια και οι σχέσεις μεταξύ των μελών της

Όπως αναφέρθηκε, το πρότυπο της ελληνικής οικογένειας των αναγνωστικών είναι η πυρηνική, πατριαρχική οικογένεια, η οποία βασίζεται σε παραδοσιακές αρχές, διαμορφώνει και μεταφέρει αξίες στις επόμενες γενιές και προετοιμάζει τα μέλη της για την ανάληψη των μελλοντικών τους ρόλων μέσα στην κοινωνία. Οι αρχές που φαίνεται να διέπουν την οικογένεια των αναγνωστικών του 1975 και 1979, είναι ελληνοχριστιανικές. Η οικογένεια επιδιώκει να διασφαλίσει τη συνοχή και τη συνέχειά της, μέσα από την αγκίστρωση στο παρελθόν, την αγάπη για την πατρίδα και την θρησκεία. Το πρότυπο του παιδιού, στα αναγνωστικά εκείνα, σέβεται τους γονείς και τους μεγαλύτερους, αγαπά τις ιστορίες για την πατρίδα, είναι βαθιά θρησκευόμενο, είναι υπεύθυνο, εργατικό και σε πολλές περιπτώσεις είναι μια μικρογραφία των γονιών του.

Οι γονείς και οι παππούδες λειτουργούν ως πρότυπα συμπεριφοράς για τα παιδιά των αναγνωστικών. Κάθε μέλος της οικογένειας επιτελεί κι έναν διαφορετικό ρόλο, που συμβάλλει στην δημιουργία του μελλοντικού ενήλικα. Η προσωποποίηση της συνέχειας του παρελθόντος είναι, συνήθως, οι παππούδες, οι οποίοι στοχεύουν στην ανάπτυξη του εθνικού φρονήματος των παιδιών. Οι παππούδες των αναγνωστικών, συχνά διηγούνται ιστορίες για τα εθνικά κατορθώματα, υπογραμμίζουν τη σημασία του να αγαπά κανείς την πατρίδα, αναφέρονται στην σπουδαιότητα της χώρας μας και την αξία του να θυσιάζεται κανείς γι' αυτήν. Η μορφή του παππού των βιβλίων, εμπνέει τον σεβασμό, είναι σοφός, συμβουλεύει και νουθετεί τα παιδιά, τα οποία πάντα τον ακούν με προσοχή και δίνουν σημασία στα λόγια του. Η σχέση αγάπης μεταξύ παππού και παιδιού, είναι αμφίδρομη, ωστόσο, μέσα από τα κείμενα παρουσιάζεται, κυρίως, η αγάπη και η φροντίδα των παιδιών προς τους παππούδες: « Ένα αγοράκι κρατεί από το χέρι κι οδηγεί το γέρο του παππούλη. Δεν προσέχει γύρω του σε τίποτε. Όλος ο νους του στον παππούλη.» (Ε'-1979, σ. 129) Φαίνεται βέβαια πως ο παππούς, η πιο αντιπροσωπευτική φιγούρα της παράδοσης μέσα στην οικογένεια, είναι ιδιαίτερα προσκολλημένος σε ιδέες παρελθοντικές. Η αγάπη αυτή για το παρελθόν βέβαια, κάθε άλλο παρά αρνητικά παρουσιάζεται, καθώς, με αυτόν τον τρόπο, ενισχύεται η εικόνα πως η οικογένεια λειτουργεί ως θεματοφύλακας συγκεκριμένων αξιών, οι οποίες περνούν από γενιά σε γενιά.

« Ο γερο-Μάνθος, καθισμένος στην αναπαυτική καρέκλα του πίσω από τα τζάμια της βεράντας, κοίταζε με καμάρι και αγαθό χαμόγελο τα δυο μικρά εγγονάκια του, που έπαιζαν σαν δυο σπουργίτια στο μεγάλον ηλιοφώτιστο κήπο. Η μεγαλύτερη εγγονή του, μια όμορφη κοπελίτσα με καταγάλανα μάτια, του έφερε τον καφέ πάνω σ' έναν κατακάθαρο δίσκο.

- Και του χρόνου παππού {...} Και του φίλησε το χέρι.

- Ναι, κορίτσι μου, ξέρω. Σήμερα γιορτάζουμε του Ευαγγελισμού, που για μας τους Έλληνες είναι η μεγάλη γιορτή της ελευθερίας. {...} Τα μάτια του παππού βούρκωσαν {...}

- Μπράβο κόρη μου. Είσαι κι εσύ γνήσια χριστιανή κι Ελληνίδα. Άκου κι εμένα τώρα να σου πω δυο μόνο λόγια για το εθνικό μέρος της γιορτής, όπως μας το δίδασκαν στην πατρίδα μας, τη Σμύρνη, πριν από την καταστροφή του 1922 και την προσφυγιά μας, είπε ο παππούς με φανερή τη συγκίνησή του {...}

- Έλα τώρα να ψάλουμε λίγο από τον εθνικό μας ύμνο ... » (Ε'- 1979, σ. 84-86)

Ο πατέρας, σε πολλά κείμενα, λειτουργεί σαν συνέχεια του παππού. Δεδομένου του πατριαρχικού μοντέλου οικογένειας, το οποίο είναι και το κυρίαρχο στα αναγνωστικά της μεταπολιτευτικής περιόδου, ο πατέρας ως αρχηγός της φροντίζει η οικογένεια να διέπεται από αξίες ηθικές και παραδοσιακές. Ο χαρακτήρας του πατέρα σκιαγραφείται κυρίως ως αυστηρός, σκληρός, δίκαιος, σοβαρός, προστατευτικός, εργατικός και δοτικός. Ο πατέρας, αποτελεί το καλό παράδειγμα του εργατικού ανθρώπου, που συναναστρέφεται με την κοινωνία, γνωρίζει πολλά πράγματα και έχει τις απαντήσεις στις απορίες των παιδιών. Στον αξιακό κώδικα του πατέρα, πολύ ψηλά είναι η αγάπη για την πατρίδα, η οποία φαίνεται να μπαίνει πιο πάνω κι από την αγάπη για τα παιδιά του. Στον «ιερό» αγώνα της προστασίας της πατρίδας, ο πατέρας δε θα διστάσει να θυσιάσει τόσο τον εαυτό του, όσο και την οικογένειά του αν χρειαστεί, για χάρη του αγώνα. Ο πατέρας στα αναγνωστικά του 1975 είναι αρκετά απόμακρος με τα παιδιά του, τα οποία τον σέβονται και, κατά κανόνα, θέλουν να τον μιμηθούν. Στα αναγνωστικά του 1979 και 1985, όμως, ο πατέρας έρχεται πιο κοντά στα παιδιά του και φαίνεται πως κάνουν περισσότερες δραστηριότητες μαζί, όπως εκδρομές, επισκέψεις σε διάφορα μέρη ή εκδηλώσεις. Ωστόσο, η τρυφερή πλευρά του πατέρα παραμένει καλά κρυμμένη κι εκδηλώνεται μέσα από τις πολλές ώρες δουλειάς, ως αυτοθυσία, προκειμένου να προσφέρει μια πιο άνετη ζωή στην οικογένειά του. Ως αρχηγός της οικογένειας, είναι αυτός που θα επιβάλλει την τάξη και θα αναλάβει ακόμα και να τιμωρήσει τα παιδιά του, προκειμένου να τα νουθετήσει και να τους περάσει τις ηθικές αξίες που πρέπει να έχουν στο μέλλον ως ενήλικες.

«Ένας πατέρας, άμα πήρε την είδηση, πως ο γιος του σκοτώθηκε στο Τεπελένι κι άκουσε την κόρη του ν' απορή με τί τρόπο θα έλεγαν τέτοια είδηση στη μάνα, της είπε:

- Γιατί να το μάθη με τρόπο η μάνα του; Μήπως πέθανε το παιδί μας; Στον πόλεμο σκοτώθηκε!» (Ε'- 1975, σ. 101)

*«Τα χέρια του πατέρα μου τραχιά
σαν του αμπελιού τα ροζιασμένα ξύλα.
Όμως στις χούφτες κάνιστρα κρατά
αχλάδια και ροδάκινα και μήλα.*

*Τα χέρια του πατέρα μου τραχιά
σκάβουν το κρύο, τη ζέστη και ματώνουν.
Κάνουν παράδεισο την ερημιά
και με καλά το σπίτι μας φορτώνουν.*

*Τα χέρια του πατέρα μου τραχιά
σα δείχτες ρολογιού δουλεύουνε το χρόνο.
Κάνουν τις μέρες να κυλούν γλυκά
και να περνούν οι νύχτες δίχως πόνο.*

*Τα χέρια του πατέρα μου τραχιά
είναι όμως άγια χέρια αυτά για μένα.
Τους έχει δώσει δύναμη ο Θεός
και τα 'χει δυο φορές ευλογημένα.» (Στ'-1979, σ. 194)*

*«Ο πατέρας έγινε έξω φρενών. Η ευθύνη του γονιού φούντωσε μέσα του κι η απόφαση
πάρθηκε στο λεφτό. {...} Ο πατέρας ήταν ψύχραιμος, τρυφερός, μα και αμείλικτος,
αποφασισμένος. {...} Έσπασες της μητέρας σου το συρτάρι, παραβιάσες κάτι που δεν ήταν
δικό σου, έκαμες μια κακή πράξη. Η τιμωρία σου θα 'ναι να χάσεις την εκδρομή σου. Έλα στο
σπίτι, μαζί μου.» (Στ'-1979, σ.180)*

*«Τώρα που θα 'ρθει ο πατέρας σου, θα τις φας πάλι... {...} ο πατέρας του κάθε μέρα χωνότανε
μέσα στο στοιχειό (σ.σ. το εργοστάσιο) και κάθε βράδυ ερχότανε στο σπίτι. Η αλήθεια,
αλλιώς έφευγε το πρωί κι αλλιώς γύριζε το βράδυ. Το βράδυ γύριζε αποσταμένος, βαρύς κι
ασήκωτος ...» (Ε'-1985, τχ Β', σ.71)*

Αντίθετα, η μητέρα είναι το πρόσωπο της οικογένειας που αντιπροσωπεύει την στοργή, την τρυφερότητα και την ανιδιοτελή αγάπη. Το μητρικό πρότυπο εξυμνείται ακόμα και για τις μητέρες του ζωικού βασιλείου. Η προβολή του προτύπου της καλής μητέρας είναι ένα από τα πιο σημαντικά στοιχεία μεταξύ των κειμένων που αφορούν στην οικογένεια, καθώς δίνεται μεγάλη σημασία στη σχέση μητέρας και παιδιού. Δεν υπάρχει πουθενά μέσα στα αναγνωστικά η εικόνα μητέρας η οποία

δεν αφοσιώνεται στα παιδιά και στην οικογένειά της. Η μητέρα είναι αυτή που αναλαμβάνει την ανατροφή των παιδιών και θέτει τις βάσεις για την ηθική -πρωτίστως- διαπαιδαγώγησή τους:

« {...} Αυτή (σ.σ. η μητέρα) στάλαξε το βοτάνι της ανδρείας και της τόλμης στην καρδιά του. Αυτή του έμαθε να είναι ευγενικός και να σέβεται τους γεροντότερους» (Ε'-1979, σ. 124)

Είναι καλή οικοδέσποινα, σύζυγος και μητέρα. Ο ρόλος της μητέρας, κι ιδιαίτερα των αναγνωστικών του 1975, είναι να εμψυχήσει στα παιδιά της την αγάπη προς το χριστιανισμό. Το πρότυπο της μάνας-νοικοκυράς είναι το κυρίαρχο στα περισσότερα κείμενα των αναγνωστικών. Η μητέρα φροντίζει το σπίτι και νοιάζεται για την οικογένειά της:

« Γεννήθηκε και ζει, για να βαστάζει και να στηρίζει δίχως πολλές απαιτήσεις. Καμάρι της και ικανοποίησή της η προκοπή του σπιτικού της και των παιδιών της. Βασίλειό της το νοικοκυριό τους, το αμπέλι, το χωράφι τους, οι ελιές τους, η βάρκα τους, τα γεωργικά τους μηχανήματα σήμερα. {...} Παρόλη την εξέλιξη, την αστικοποίηση και τα φεμινιστικά κινήματα, αυτές οι παραδοσιακές γυναίκες, κοπέλες, νύφες, μάνες μικρών παιδιών, γιαγιάδες, ήταν το ζωτικό κέντρο της οικογένειας. Αν και δεν είχαν οι ίδιες πολλά δικαιώματα, είχαν πάντα μια ζεστή αγκαλιά και ήξεραν να κρατούν αισιόδοξα το νήμα της ζωής.» (Στ'-1979, σ. 280-282)

Η ανησυχία είναι, ίσως, ο κυριότερος τρόπος έκφρασης της έγνοιας και της αγάπης της. Η μάνα είναι φορέας παραδοσιακών αξιών και αντιμετωπίζει την εξέλιξη και την πρόοδο με επιφύλαξη:

« {...} Μου φαίνεται ότι σιγά σιγά θα πάρουμε ρομπότ και στα σπίτια!

- Να τα κάνουμε τι; αγρίεψε η μητέρα.

- Να μας ξεκουράζουν! Να κάνουν τις δουλειές, να υπολογίζουν, να μαγειρεύουν!

- Δε θέλω, δε θέλω, φώναξε η μητέρα, σαν να της έφερναν κιόλας το ρομπότ στο σπίτι. Θέλω να μαγειρεύω μόνη μου τους λαχανοντολμάδες μου και τις μακαρονάδες μου!» (Στ'- 1975, σ. 210)

Τα παιδιά, μέσα στα κείμενα των αναγνωστικών, δεν ζητούν τη συμβουλή της μητέρας τους, ούτε καταφεύγουν σ' αυτή, όταν θέλουν να μάθουν κάποιες πληροφορίες ή να λύσουν κάποια απορία. Παρά το γεγονός, όμως, ότι η μάνα δεν έχει την “εξουσία” του πατέρα εντός του σπιτιού, τα παιδιά την σέβονται και την αγαπούν βαθιά. Αυτό φαίνεται τόσο από το γεγονός ότι τα παιδιά δε θέλουν ποτέ να πικράνουν και να ανησυχήσουν τη μάνα τους. Η μητέρα, σπάνια εξασκεί επαγγέλματα εκτός σπιτιού. Το σύνηθες είναι να μην αναφέρεται η επαγγελματική ιδιότητά της, αλλά να εννοείται πως είναι νοικοκυρά και ασχολείται με το μέγαλωμα των παιδιών. Αν κάποτε αναφέρεται ως εργαζόμενη, είναι επειδή φαίνεται να υπάρχει μεγάλη οικονομική ανάγκη στην οικογένεια και, σ' αυτήν την περίπτωση, ασκεί επαγγέλματα τα οποία δεν έχουν κοινωνικό κύρος (π.χ. εργάτρια σε εργοστάσιο). Ακόμα, όμως, κι όταν είναι πολύ κουρασμένη εξαιτίας της δουλειάς, δεν βάζει ποτέ τον ρόλο της μητέρας σε δεύτερη μοίρα:

« Η μάνα δούλευε σ' άλλο εργοστάσιο κι ερχότανε κι αυτή το ίδιο αποσταμένη, όμως έβρισκε

τη δύναμη να τον σηκώσει ψηλά, να τον φιλήσει σταυρωτά, να τον χαϊδολογήσει και να τον σφίξει δυνατά πάνω της.» (Ε'-1985, τχ Β', σ. 71)

Η έμφυλη διάσταση των αναγνωστικών

Σημαντική είναι η μελέτη της θέσης των δυο φύλων αλλά και τα χαρακτηριστικά που τους αποδίδονται μέσα από τα αναγνωστικά. Ο τρόπος παρουσίασης των δυο φύλων αποτελεί ενδεικτικό στοιχείο της θέσης που έχουν μέσα στην κοινωνία. Σε μια εποχή που η ισότητα των δυο φύλων είναι κατοχυρωμένη, έχει ενδιαφέρον να εξεταστεί, αν αυτή η θεσμική ισότητα, αποτυπώνεται και στην πράξη μέσα από την εικόνα που δίνουν τα αναγνωστικά.

Κυρίαρχο φύλο στα εγχειρίδια είναι το αντρικό. Οι άντρες και τα αγόρια είναι αυτά που υπερτερούν αριθμητικά. Πέρα όμως από την αριθμητική υπεροχή, φαίνεται πως το αντρικό φύλο συνοδεύεται και από πολλά θετικά χαρακτηριστικά. Οι άντρες και τα αγόρια των αναγνωστικών είναι οξυδερκείς, εργατικοί, φιλοπάτριδες, γενναίοι, θεοσεβούμενοι, προστατευτικοί, σέβονται τους άλλους, τιμούν και συνεχίζουν τις παραδόσεις, είναι δοτικοί, σοβαροί, συνετοί, κοινωνικοί και ισχυροί. Το αντρικό φύλο, είναι αυτό που θα σηκώσει το βάρος της οικογένειας. Τη συντηρεί οικονομικά, έχει τον τελικό λόγο σε κάθε απόφαση, το μεγαλύτερο κύρος και ισχυρή παρουσία στην κοινωνική ζωή. Ο άντρας φαίνεται να είναι το «παράθυρο» της οικογένειας στην κοινωνία. Γνωρίζει πληροφορίες που αφορούν στην ανάπτυξη της τεχνολογίας, τις επιδιώξεις του κράτους, τα έργα και την πρόοδο της χώρας και την ιστορία. Το αντρικό φύλο είναι αυτό που καθορίζει το πλαίσιο πάνω στο οποίο θα κινηθεί, σε κοινωνικό επίπεδο, το παιδί, ως αυριανός πολίτης. Με άλλα λόγια δηλαδή, ο άντρας είναι αυτός που αναλαμβάνει να προετοιμάσει το παιδί, και κυρίως το αγόρι, για την συμμετοχή του στην κοινωνία. Σημαντικό είναι να αναφερθεί πως η αναπαράσταση του αντρικού φύλου ελάχιστα άλλαξε μέσα από τις περιγραφές των αναγνωστικών. Στα βιβλία του 1975 η θέση και τα χαρακτηριστικά του αντρικού φύλου είναι πιο προβεβλημένα, ενώ, όσο προχωράμε προς αυτά του 1985, ο άντρας παραμένει ισχυρός αλλά δεν είναι τόσο υπογραμμισμένα τα χαρακτηριστικά που συνδέονται με το αντρικό φύλο, ούτε τόσο έντονη η διαφοροποίηση μεταξύ της θέσης αντρών και γυναικών.

Από την άλλη πλευρά, η γυναίκα επιτελεί εντελώς διαφορετικές λειτουργίες και συνδέεται με εντελώς διαφορετικά χαρακτηριστικά. Η γυναίκα συχνά περιορίζεται μέσα στο σπίτι και ακόμα και στα αναγνωστικά του 1985 δε φαίνεται να έχει ισχυρή παρουσία εκτός σπιτιού, ούτε κοινωνική ζωή. Το πρότυπο της χειραφετημένης γυναίκας σχεδόν εκλείπει. Η εργαζόμενη γυναίκα και μητέρα, εμφανίζεται αποκλειστικά στα αναγνωστικά βιβλία της τελευταίας περιόδου που εξετάζεται, και μόνο σε δυο περιπτώσεις. Στη μια από τις δυο, μάλιστα, έμφαση δίνεται στην

αντικειμενική δυσκολία που αντιμετωπίζει η σύγχρονη γυναίκα η οποία καλείται να ανταποκριθεί με επιτυχία και στο ρόλο της εργαζόμενης και στο ρόλο της μητέρας. Παρά τον προβληματισμό που εγείρει το κείμενο, για το κατά πόσο είναι εύκολο να κρατηθούν οι ισορροπίες ανάμεσα σε επαγγελματική και οικογενειακή ζωή, είναι θετικό στοιχείο το ότι το σύγχρονο πρότυπο της εργαζόμενης μητέρας προβάλλεται μέσα στα βιβλία. Αυτό, αποτελεί μια ένδειξη εκσυγχρονισμού του περιεχομένου των αναγνωστικών που φαίνεται να καθρεφτίζουν, σ' ένα βαθμό, τις κοινωνικές αλλαγές που συντελούνται εκείνη την εποχή. Ωστόσο, η εργαζόμενη μητέρα των αναγνωστικών, δε φαίνεται ποτέ να εξασκεί επαγγέλματα που προσδίδουν κοινωνικό κύρος και ο μοναδικός λόγος ο οποίος αναγκάζει μια γυναίκα να δουλέψει, φαίνεται πως είναι η κακή οικονομική κατάσταση της οικογένειας κι όχι η δική της, εσωτερική, ανάγκη να εργαστεί.

Οι γυναίκες των αναγνωστικών, στην πλειοψηφία τους, είναι μητέρες. Ο ρόλος αυτός της μητέρας, προβάλλεται, κάποιες φορές, εις βάρος της γυναικείας φύσης τους. Δεν παρουσιάζονται γυναίκες οι οποίες συναναστρέφονται φιλικά με άλλες γυναίκες ή κάνουν δραστηριότητες εκτός σπιτιού που τις ευχαριστούν, αλλά, παρουσιάζονται μητέρες που φροντίζουν την οικογένειά τους και νοιάζονται για το σπιτικό και το νοικοκυριό τους. Το βασικό γυναικείο πρότυπο των βιβλίων είναι το μητρικό πρότυπο. Η γυναίκες σκιαγραφούνται ως προσωπικότητες αδύναμες, ευαίσθητες και παθητικές. Είναι καλές νοικοκυρές, νοιάζονται πρωτίστως για την οικογένειά τους, είναι θεοσεβούμενες, φιλοπάτριδες, φιλήσυχες, δραστήριες, συμπονετικές, πράες κι άβουλες. Οι γυναίκες των βιβλίων είναι προσκολλημένες σε παραδοσιακές αξίες κι ιδανικά, παρουσιάζονται εύπιστες και οπισθοδρομικές, καθώς αντιμετωπίζουν με μεγάλη επιφύλαξη την πρόοδο κι ιδιαίτερα την τεχνολογική. Οι απόψεις και οι γνώσεις τους δεν εκφράζονται μέσα στα τα κείμενα, κι αυτό εντείνει την εικόνα της γυναίκας που είναι αποκομμένη από την κοινωνία και τις εξελίξεις. Ωστόσο, σε κάποιο από τα κείμενα, στο αναγνωστικό της Ε' τάξης, παρουσιάζεται η θέση της γυναίκας της εποχής, ως ίση με τη θέση του άντρα, καθώς, όπως αναφέρει η σύγχρονη γυναίκα πλέον έχει πολλές γνώσεις για ζητήματα κοινωνικά. Βέβαια, η ίδια ζητάει άδεια από τον άντρα της για να τον ακολουθήσει σε μια εκδρομή, γεγονός που ενισχύει την εικόνα της απόστασης μεταξύ άντρα και γυναίκας, παρά την φαινομενική ισότητα.

«-Ξέρω, ξέρω, είπε πάλι η μητέρα χαμογελαστή. Κάτι μαθαίναμε κι εμείς μια φορά στα σχολεία μας. Ύστερα μην ξεχνάμε πως οι σημερινές γυναίκες έχουν πολύ προοδεύσει κι ενδιαφέρονται το ίδιο με τους άντρες για όλα τα προβλήματα, επαγγελματικά, εκπαιδευτικά, επιστημονικά, κοινωνικά ... Ακόμα και για τα οικονομικά. Γι' αυτό θα παρακαλέσω τον πατέρα να έλθω κι εγώ στην πρώτη επίσκεψη που θα κάνετε.» (Ε'-1979, σ. 186)

Μέσα στα βιβλία, παρουσιάζεται μια μεγάλη αντίφαση ανάμεσα στις περιγραφές των γυναικών. Από τη μία, υπάρχουν οι γυναίκες που είναι πάντα ένα βήμα πίσω από τον άντρα και είναι αφοσιωμένες στην ανατροφή των παιδιών και στην φροντίδα της οικογένειάς τους· από την

άλλη πλευρά, όμως, υπάρχουν και παραδείγματα δυναμικών γυναικών, ηρωίδων, και γυναικών του χωριού, οι οποίες παρουσιάζονται σκληροτράχηλες κι αναλαμβάνουν τις δύσκολες και βαριές δουλειές. Οι γυναίκες ηρωίδες δεν είναι πολλές μέσα στα κείμενα των βιβλίων, ωστόσο, υπάρχουν για να υπενθυμίζουν ότι σε ό,τι αφορά την πατρίδα όλοι μπορούν να συνεισφέρουν, ακόμα και οι «αδύναμοι». Γυναίκες που πολεμούν θαρραλέα, ατρόμητα για τον υπέρτατο σκοπό της ελευθερίας της πατρίδας, αναβαθμίζονται και επαινούνται μέσα στα κείμενα. Οι γυναίκες του χωριού από την άλλη, παρουσιάζονται περισσότερο σκληραγωγημένες, κι ενώ κατά κανόνα η γυναίκα παρουσιάζεται πιο αδύναμη κι ανίσχυρη σε σχέση με τους άντρες, τα κείμενα την παρουσιάζουν ακούραστα να κάνει βαριές δουλειές με ευκολία κι αγόγγυστα. Αυτές, είναι και οι μοναδικές περιπτώσεις όπου η γυναίκα εξισώνεται, σ' ένα βαθμό, με τον άντρα, αφήνοντας πίσω την εύθραυστη φύση της.

« {...} Στάσου κι έρχομαι εγώ· μην κοπιάζεις εσύ, μια γυναίκα. Στους άντρες πρέπει ο κόπος κι ο κίνδυνος. {...} ο Διγενής δε σκοτώνει τους νικημένους και τις γυναίκες.» (Ε'-1975, σ.72-74)

«Κι εκεί ένα βόλι ήρθε και πέτυχε κατάστηθα την κορασιά. Μα αυτή έκανε καρδιά και δε μιλούσε. Το αίμα πλημμύριζε τον κόρφο της. Η Λάμπη σημάδευε και ντουφεκούσε.» (Ε'- 1975, σ. 88)

« {...} είδαν οι γυναίκες πως τ' απότομο ρέμα εμπόδιζε τους σκαπανείς στη δουλεία τους. Έκαμαν τότε αυθόρμητα κάτι, που ξανάγινε ύστερα στον Καλαμά και στο Δρίνο. Μπήκαν οι ίδιες μέσα στα νερά και πιασμένες σφιχτά από τους ώμους σχημάτισαν πρόχωμα, που ανάκοβε την ορμή του ποταμού κι ευκόλυνε τους γεφυροποιούς.» (Ε'-1975, σ. 101)

«Τέσσερις πέντε γυναίκες είχαν κινήσει ν' ανοίξουν δρόμο και, χωμένες στα χιόνια ως το ζουνάρι, συναλλάζονταν, τότε η μια μπροστά, τότε η άλλη, με την αράδα, να ξαποστάσουν, για να κουβαλήσουν κλαρί για τα ζωντανά, που έκλεισε μέσα η βαρυχειμωνιά.» (Ε'-1975, σ. 173)

« Η μάνα, η αδελφή, η γυναίκα κάνουν με περισσό σεβασμό το σταυρό τους.» (Ε'-1979,σ.17)

Τα παιδιά και η παιδική ηλικία μέσα από τα αναγνωστικά

Είναι κοινός τόπος πως τα αναγνωστικά επηρεάζουν τα παιδιά και διαμορφώνουν πρότυπα, στάσεις και αξίες. Συχνά, τα πρότυπα προωθούνται χρησιμοποιώντας χαρακτήρες ενηλίκων, οι οποίοι με τη στάση τους και τα λόγια τους διαμορφώνουν το αξιακό σύστημα που θα διέπει τα παιδιά ως ενήλικες. Ωστόσο, κομβικό σημείο στην διαμόρφωση των στάσεων και των αξιών του παιδιού, αποτελεί η παρουσίαση των παιδιών μέσα από τα βιβλία. Τα παιδιά ως ήρωες των κειμένων, αποτελούν ισχυρά πρότυπα προς μίμηση για τα παιδιά. Είναι, επομένως, πολύ πιθανό να υπάρχει ταύτιση μεταξύ των ηρώων παιδιών και των μαθητών που είναι οι αποδέκτες των προτύπων.

Τα παιδιά των αναγνωστικών, διαχρονικά, δεν παρουσιάζουν σημαντικές διαφοροποιήσεις ως προς τα χαρακτηριστικά που τους αποδίδονται. Τα βασικά χαρακτηριστικά που δομούν την εικόνα των παιδιών είναι η υπακοή, ο σεβασμός, η αγάπη για την οικογένεια, η φιλοπατρία, η αγάπη για το Θεό, η αγαθοσύνη, η αγνότητα, η φιλομάθεια, ο φιλειρηνισμός, η φιλοπεριέργεια, η ανυπομονησία, η εύθυμη διάθεση, η ανεμελιά και η ενσυναίσθηση. Τα παιδιά, παρουσιάζονται συνήθως μέσα στην οικογένεια κι όχι αυτόνομα. Αυτό, δίνει το έναυσμα ώστε να παρουσιαστούν τα στοιχεία του «σωστού» παιδιού, καθώς μέσα από τα κείμενα προβάλλονται ή υπερτονίζονται οι συμπεριφορές και τα χαρακτηριστικά εκείνα, τα οποία προωθούν τις κυρίαρχες αξίες της κοινωνίας. Πιο συγκεκριμένα, η φιλοπεριέργεια ή οι αταξίες των παιδιών, γίνονται η αφορμή ώστε να αναφερθούν οι μεγαλύτεροι σε ιστορικά γεγονότα, να εξιστορήσουν κατορθώματα ηρώων, να επαινέσουν την ανδρεία και τη γενναιότητα πολεμιστών, να νουθετήσουν τα παιδιά, ακόμα και να τους δείξουν το δρόμο της τιμωρίας, σαν απειλή, για τυχόν ανυπακοή ή ασέβεια απέναντι τους. Η «χρησιμότητα» της ύπαρξης των παιδιών, μέσα στις ιστορίες των κειμένων, συμπυκνώνεται, κατά βάση, σε τέτοιες περιπτώσεις.

«- Μαμά το βράδυ να με σηκώσεις να πάω στην εκκλησία {...} Πως πεταγόμαστε τη νύχτα από τον ύπνο, όταν ακούγαμε το γλυκό, χαρμόσυνο ήχο της καμπάνας. Στο δρόμο, εκείνο το βράδυ, κανένας φόβος· ένας ένας, νέοι, γέροι, γριές, παιδιά, χωμένοι στα παλτά τους, τραβούσαν για την εκκλησία· αλήθεια, πως μας άρεσε κι εμάς των παιδιών η εκκλησία εκείνο το βράδυ· και την άλλη μέρα τί χαρά {...}» (Στ'-1975, σ. 16)

«- Άντρα, ο γιος μας πια μεγάλωσε· τρέχει στα δεκαπέντε. Κι είναι απρόφταστος. Διψάει στον πόλεμο να 'ρθει. Κάθε πρωί και βράδυ μου κλαίγεται το παλικάρι μου. Μπροστά σου, από ντροπή, κρατιέται και σωπαίνει. Όμως κάθε φορά που ξεκινάς, αυτό σπαράζει. Και πέφτει στην αγκαλιά μου και δέρνεται. Και φοβερίζει να κλέψει το καριοφίλι του παππού του, τ'

άγγιχτο, κατά το λόγο σου, απ' τον καιρό που τον έφαγε το βόλι το πικρό κι εκείνον. Και θα πάει μονάχος του να κάμει με τους Τούρκους πόλεμο.» (Στ'-1979, σ. 71)

«- Αλήθεια, μητέρα, έχει κι αυτός σχέση με την ιστορία του έθνους μας; ρώτησε τώρα η Ελένη επίτηδες, για να κάμει τη μητέρα της να της διηγηθή κάτι καινούργιο για τα κατορθώματα των προγόνων μας, τα οποία τόσο τη συγκινούσαν και τη συνάρπαζαν.

Κι η μητέρα, που αφορμή ζητούσε, για ν' απασχολη την κόρη της με ωφέλιμες ιστορίες, άρχισε... » (Ε'-1975, σ. 26)

Τα αγόρια εμφανίζονται συχνότερα από τα κορίτσια μέσα στα κείμενα. Τα παιδιά συχνά παρουσιάζονται ως μικρογραφίες των ενηλίκων και ταυτίζονται με τους ρόλους των γονέων, του αντίστοιχου φύλου. Όπως και οι ενήλικες, λοιπόν, έτσι και τα παιδιά συνδέονται με τυπικά χαρακτηριστικά που αποδίδονται στο φύλο τους. Τα αγόρια των κειμένων προετοιμάζονται για να γίνουν στο μέλλον αρχηγοί των οικογενειών τους. Αυτό σημαίνει ότι υιοθετούν πολλά από τα στοιχεία του πατέρα τους και γι' αυτό φαίνεται η σχέση πατέρα και γιου ιδιαίτερα στενή. Τα αγόρια είναι γενναία, εργατικά, αγαπούν την πατρίδα, λατρεύουν τα ηρωϊκά κατορθώματα, φιλομαθείς, γνωρίζουν ή έχουν περιέργεια να μάθουν πληροφορίες σχετικά με την οικονομία, την εξέλιξη του κράτους και τα τεχνολογικά επιτεύγματα και τέλος παρουσιάζονται ως φιλαναγνώστες. Τέλος, στις περιπτώσεις που γίνεται λόγος για τη σχολική πρόοδο, φαίνεται πως τα αγόρια τα πάνε πολύ καλά και οι γονείς είναι υπερήφανοι γι' αυτό.

« Ο πατέρας του ήταν πολύ ευχαριστημένος μαζί του ,γιατί ως τώρα, που ο γιος του έφτασε στην πέμπτη τάξη, ήταν πολύ μελετηρός και διάβαζε, εκτός από τα σχολικά και πολλά εξωσχολικά βιβλία. Γι' αυτό δεν του χαλούσε ποτέ το χατίρι και, όταν τύχαινε να μην έχουν δουλειά και οι δυο τους, τον πήγαινε να δουν τα εργοστάσια κάθε τόπου, όπου υπηρετούσε{...} η μητέρα, καμαρώνοντας για τη φιλομάθεια και την προκοπή του γιου της.» (Ε'-1979,σ. 185)

Από την άλλη πλευρά, τα κορίτσια υιοθετούν σε μεγάλο βαθμό τα χαρακτηριστικά της μητέρας τους. Είναι υπάκοα, ήρεμα, σέβονται και φροντίζουν τους γονείς και τους παππούδες, δείχνουν ενδιαφέρον για την πατρίδα και την ιστορία, είναι θεοσεβούμενα και χαριτωμένα. Τα κορίτσια δεν δείχνουν να έχουν επαγγελματικές φιλοδοξίες ή όνειρα για το μέλλον. Επίσης, δεν εμφανίζονται να έχουν απορίες σχετικά με ζητήματα που αφορούν την οικονομία ή το κράτος, γεγονός που ενισχύει την εικόνα της αποκομμένης γυναίκας από την κοινωνία. Υιοθετούν, κατά κανόνα, τον αδύναμο ρόλο της γυναίκας - μητέρας. Μόνο σε μια περίπτωση αναφέρεται κορίτσι το οποίο είναι ικανό στις δύσκολες δουλειές όσο ένας άντρας. Τέλος, ούτε η φιλαναγνωσία, ούτε η σχολική πρόοδος των κοριτσιών τονίζεται μέσα στα κείμενα κι αυτό δίνει την εντύπωση μιας κατωτερότητας των κοριτσιών, σε σχέση με τα αγόρια σε ότι αφορά την σχολική πρόοδο και την επιθυμία για πνευματική καλλιέργεια.

«Τι ωραία λόγια! Τι γλυκιά μελωδία ακούσαμε απόψε! Έλεγε η Ελένη στη μητέρα της το βράδυ της Παρασκευής της πέμπτης εβδομάδας της Μεγάλης Τεσσαρακοστής, καθώς γύριζαν στο σπίτι από την εκκλησία. Και χωρίς να το καταλάβει, σιγοψιθύρησε:

Άγγελος πρωτοστάτης ουρανόθεν επέμφθη ειπείν τη Θεοτόκω το Χαίρε. » (Ε'-1975, σ. 25)

« {...} Αυτό το βαρελάκι σου κόβει τον ώμο. Δώσ' μου το εδώ, να το κρεμάσω στο σαμάρι.

- Δεν πειράζει. Μη νοιάζεσαι, είπε και τάχυνε το βήμα της {...}

Να την αφήσω μου 'λεγε. Πρώτη της φορά δεν ήταν που κουβαλούσε έτσι νερό. Και μεγαλύτερο ακόμα βαρέλι σήκωνε ...» (Στ'-1985, τχ Δ', σ. 115)

Η ανέμελη φύση των παιδιών αναφέρεται σποραδικά στα βιβλία. Εμφανίζεται, κυρίως, στα τελευταία αναγνωστικά του 1985, λιγότερο σ' αυτά του 1979, ενώ, σχεδόν εκλείπει από αυτά του 1975. Τα παιδιά στα αναγνωστικά του 1975 εμφανίζονται να έχουν προβληματισμούς και ενδιαφέροντα μακριά από την ηλικία τους. Δε φαίνεται να νοιάζονται για το παιχνίδι και την διασκέδαση, αλλά, για ζητήματα ιστορικά, για την πατρίδα, για τη θρησκεία και για ιστορίες ηρώων. Τα παιδιά αυτά στερούνται ανεμελιάς και φαίνεται πως η ζωή τους καθορίζεται από τις πατροπαράδοτες αξίες. Στα βιβλία του 1979 υπάρχει μια προσπάθεια συμβιβασμού παλιάς και νέας νοοτροπίας. Σε ό,τι αφορά την παιδικότητα, τα βιβλία αυτής της περιόδου παρουσιάζουν, έστω και σε μικρό βαθμό, την ανεμελιά της παιδικής ηλικίας. Η παιχνιδιάρικη διάθεση των παιδιών παρουσιάζεται σε ένα από τα κείμενα των αναγνωστικών αλλά και πάλι, στην πλειοψηφία τους τα κείμενα παρουσιάζουν παιδιά τα οποία δε νοιάζονται τόσο για δραστηριότητες της ηλικίας τους, όσο για ζητήματα έθνους, θρησκείας και κοινωνίας. Τέλος, στα βιβλία του 1985, φαίνεται πως επιτεύχθηκε η πιο σωστή αναπαράσταση της παιδικής ηλικίας. Τα παιδιά στην περίπτωση αυτή, είναι περισσότερο ανέμελα, αγνά και ονειροπόλα. Νοιάζονται για το παιχνίδι, έχουν φίλους, έχουν αναμνήσεις ανέμελες, είναι ενθουσιώδη, αγαπούν την περιπέτεια, έχουν μεγάλη φαντασία και κάνουν όνειρα.

Η εργασία

Στο κεφάλαιο αυτό, παρουσιάζονται τα επαγγέλματα αλλά και οι δραστηριότητες που εμφανίζονται μέσα στις σελίδες των αναγνωστικών. Η εργασία και οι ασχολίες των Ελλήνων αποτελούν σημαντική θεματική, όχι μόνο γιατί αντανakλούν σε μεγάλο βαθμό τα ενδιαφέροντα του ελληνικού λαού, αλλά, επίσης, δημιουργούν μια εικόνα στα παιδιά σχετικά με την πορεία της οικονομίας της χώρας. Επιπλέον, η εργασία συχνά παρουσιάζεται ως αξία, η αξία της εργατικότητας. Η εργασία, αν και στα περισσότερα παραδείγματα είναι μισθωτή, αποφεύγεται η ευθεία αναφορά στο μισθό. Υπονοείται, ωστόσο, ότι εξαιτίας της φτώχειας και για βιοποριστικούς λόγους, οι άνθρωποι αναγκάζονται να δουλέψουν σκληρά, να ξενιτευτούν, ακόμα και να χάσουν τη ζωή τους για να κερδίσουν κάποια χρήματα. Η ξενιτιά είναι ένα από τα ζητήματα που παρουσιάζονται συχνά μέσα στα βιβλία, όπως επίσης και η νοσταλγία για την πατρίδα. Παρατηρείται, επίσης, πως τα επαγγέλματα στα οποία γίνεται συχνότερη αναφορά είναι τα παραδοσιακά και ειδικότερα, όσα σχετίζονται με τη ναυτιλία και την γεωργία. Η προβολή, κατά βάση, παραδοσιακών επαγγελμάτων αποτελεί κατάλοιπο των παλαιότερων αναγνωστικών. Η παρουσίαση απασχολήσεων του χωριού ή των νησιών είναι συχνότερη απ' ό,τι η παρουσίαση δραστηριοτήτων της πόλης. Ομοίως, η παρουσία των τεχνικών ή χειρωνακτικών επαγγελμάτων είναι μεγαλύτερη από την παρουσία επαγγελμάτων που σχετίζονται με πνευματική δουλειά. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, τα επαγγέλματα που αναπαράγονται συχνότερα σχετίζονται με τη θάλασσα, δηλαδή τη ναυτιλία, και τη γη, δηλαδή τις αγροτικές δουλειές. Σε μικρότερο βαθμό, απαντώνται επαγγέλματα που σχετίζονται με την βιομηχανία και το εμπόριο. Ενώ, τα καλλιτεχνικά επαγγέλματα παρουσιάζονται περισσότερο ως ασχολία παρά ως επάγγελμα. Τέλος, επαγγέλματα που απαιτούν ανώτερη μόρφωση (π.χ. πανεπιστημιακή μόρφωση) ή τα επαγγέλματα που σχετίζονται με την ανάπτυξη της τεχνολογίας, έχουν ισχνή παρουσία, ενώ, παράλληλα, η αξία της εργατικότητας και η σημασία της μόρφωσης παρουσιάζονται, κατά κύριο λόγο, με έμμεσο τρόπο.

Ναυτιλία

Αδιαμφισβήτητα, «η ιστορία της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας του εικοστού αιώνα είναι μια ιστορία επιτευγμάτων {...} Η πορεία της ελληνικής ναυτιλίας του 20ου αιώνα είναι το απαύγασμα μιας μακράς πορείας, εμπειρίας και επιχειρηματικής παράδοσης»⁸⁶. Η παράδοση αυτή, εξασφάλισε στην Ελλάδα ένα διαρκώς αυξανόμενο μερίδιο στις διεθνείς θαλάσσιες μεταφορές και κατέστησε αυτό το μικρό, αναπτυσσόμενο ευρωπαϊκό κράτος μια παγκόσμια ναυτιλιακή δύναμη· ωστόσο, αν

⁸⁶ Χαρλαύτη, Τζ., «*Μηχανή πρόσω ολοταχως. Έναρξις ταξιδίου.*» *Η πορεία του στόλου των Ελλήνων κατά τη διάρκεια του 20ου αιώνα*, στο Κρεμμύδας Β. (επιμέλεια), *Εισαγωγή στην Ελληνική Οικονομική Ιστορία (18ος-20ος αιώνας)*, Τυπωθήτω, Αθήνα 2007, σ. 225, 226, 228

και η ναυτιλία αποτέλεσε σημαντικό οικονομικό κεφάλαιο για την Ελλάδα, δεν κατάφερε ποτέ να γίνει ο μοχλός για την οικονομική ανάπτυξη της χώρας.⁸⁷ Η σημαντική γεωμορφολογική θέση της Ελλάδας στον παγκόσμιο χάρτη, θα μπορούσε να αποτελέσει εχέγγυο μιας ισχυρής οικονομίας, βασισμένης στην ναυτιλία. Όπως αναφέρει και κάποιο από τα κείμενα, η ναυτιλία επιχείρησε να αντισταθμίσει την καθυστερημένη εκβιομηχάνιση της χώρας. Πράγματι, κατά τη δεκαετία του 1970 και 1980, η ναυτιλία αποτέλεσε την ατμομηχανή της ελληνικής οικονομίας. Η ανάπτυξη της ναυτιλίας, ωστόσο, περιορίστηκε στα μεγάλα λιμάνια της χώρας, ενώ, αντίθετα, η νησιωτική Ελλάδα στράφηκε στη ναυτιλία μόνο και μόνο για την εξασφάλιση ενός μεροκάματου, που με πολλές δυσκολίες και θυσίες κέρδιζε από τα καράβια.

Πιο συγκεκριμένα, στα κείμενα που αντλούν περιεχόμενο από τη ζωή των ναυτικών, τα σημεία τα οποία υπερτονίζονται αφορούν στις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν, τόσο οι ίδιοι, όσο και οι οικογένειές τους. Το επάγγελμα του ναυτικού παρουσιάζεται ως η μοναδική επαγγελματική διέξοδος για τους άντρες ή τους νέους των νησιών. Μοιάζει να αποτελεί κάτι σαν παράδοση καθώς συχνά αναφέρεται στα κείμενα πως το ίδιο επάγγελμα έκαναν και οι πατέρες των ηρώων των κειμένων. Σε κάποια κείμενα, το να γίνει κανείς ναυτικός παρουσιάζεται ακόμα και σαν παιδικό όνειρο. Ωστόσο, ενδεικτικό της δυσκολίας του επαγγέλματος αυτού αποτελεί η αναφορά στις χήρες και στις μητέρες, οι οποίες έχασαν τους άντρες και τα παιδιά τους αντίστοιχα, εξαιτίας της δουλειάς αυτής. Οι οικογένειες των ναυτικών, παρουσιάζονται συνηθισμένες στην μακροπερίοδη απουσία ακόμα και στην απώλεια, γνωρίζοντας πως ένα από τα μεγάλα ταξίδια των ναυτικών της οικογένειας μπορεί να αποβεί μοιραίο. Βέβαια, κάθε αποχαιρετισμός είναι σκληρός και δύσκολος:

«{...} Ως εδώ πήγε πρίμος ο καιρός. Τώρα άλλαξε κι έγινε βοριάς караβοπνίχτης. Βουνά είναι τα κύματα και το καράβι παιχνίδι των κυμάτων. Σχισμένα τα πανιά, σπασμένα τα κατάρτια· και είναι βαθύ το σκοτάδι κι οι ξέρες κοντά του.

- Για το Θεό! Λέει ο καπετάνιος θυμωμένος, έξω από το νησί μας και να χαθούμε!

-Μάνα μου! Συλλογίζεται το ναυτόπουλο. Αντί να βγάλης τα μαύρα, θα βάλης κι άλλα για μένα!...» (Ε'-1975, σ. 122-123)

« Ο πατέρας μου -μύρο το κύμα που τον τύλιξε- δεν είχε σκοπό να με κάνει ναυτικό.

-Μακριά, έλεγε, μακριά, παιδί μου από το άτιμο το στοιχειό! {...} Και τα έλεγε αυτά άνθρωπος, που έφαγε τη ζωή του στο καράβι· που ο πατέρας, ο πάππος, ο προπάππος, όλοι ως τη ρίζα της γενιάς ξεψύχησαν στο παλαμάρι. {...}

- Η θάλασσα δεν έχει πια ψωμί, έλεγαν κι αναστέναζαν. Ας είχα ένα κτήμα στη στεριά και μαύρη πέτρα να ρίζω πίσω μου. {...} ο πνιγμός πλάκωνε τις ψυχές όλων και χύνονταν βουβή

⁸⁷ Χαρλαούτη, Τζ., ό.π., σ. 225-284

η θλίψη από τα ζαρωμένα πρόσωπα ως τ' άψυχα λιθάρια της ακρογιαλιάς· όταν έβλεπα τα ορφανοπαίδια στους δρόμους και τις γυναίκες μαυροφόρες· όταν άκουγα να διηγούνται ναυαγοί το μαρτύριό τους {...}» (Ε'-1979, σ. 194-196)

«Ο καημός του Αντρέα ήταν ένας. Να φύγει απ' το νησί, να γίνει θαλασσινός, να ταξιδέψει στις μεγάλες θάλασσες, παντού εκεί που οι ναύτες της Ελλάδας γυρίζουν τη σημαία της τη θαλασσιά.» (Ε'-1985, τχ Α', σ.10)

«Όλη τους η ζήση έτσι είχε περάσει κάτω στην Πλακούρα {...} Πότε να ξεπροβοδίσει στο μπάρκο τα δικά της αδέρφια {...} πότε το δικό της πατέρα. Κι ύστερα ετούτο συνεχίστηκε με το γάμο της. Με την παντρεία της. Ναυτικός ήταν κι ο άντρας που πήρε, ο μακαρίτης ο Νικόλας. Λοστρόμος στην κουβέρτα. Μια πήγαινε και ετούτος, μια ματαγύριζε. {...} 'Ωσπου, ήρθε το τέλος και δε ματάρθε. Ένα τέλος που δεν ήταν απρόσμενο.» (Στ'-1985, τχ Β', σ. 114)

Η ελληνική παράδοση στη ναυτιλία, αναφέρεται σε αρκετά κείμενα. Σ' αυτά, παρουσιάζεται τόσο η συνεισφορά του ελληνικού στόλου στην ανάπτυξη των πολιτισμών που κατοικούσαν γύρω από τη Μεσόγειο, όσο και η συμβολή του στην ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας. Η Ελλάδα περιγράφεται ως μια εδραιωμένη, παγκόσμια ναυτιλιακή δύναμη στο κείμενο αυτό. Βέβαια, παρουσιάζεται και η άλλη όψη της ελληνικής ναυτιλίας, αυτή του μόχθου και των δυσκολιών:

«Μόνο με τους αριθμούς μπορούμε να συλλάβουμε το μέγεθος της προόδου που έχει επιτύχει η ναυτιλία μας σε αριθμούς σκαφών και σε χωρητικότητα, σε αριθμό εφοπλιστών και πληρωμάτων, σε μεγάλες εμπορικοναυτικές εταιρείες, σε μεγάλα και μικρά ναυπηγεία και πλωτές δεξαμενές, σε ναυλώματα και σε μεταφορές τεράστιων ποσοτήτων και όγκων εμπορευμάτων και αγαθών. Αστρονομικοί είναι οι αριθμοί που συνοψίζουν τα μεγέθη και τις επιτεύξεις της νεοελληνικής ναυτιλίας. {...} Είναι οι φωνές του τεράστιου πλωτού κόσμου της ελληνικής ναυτιλίας, με τις εκατοντάδες χιλιάδες των ανθρώπων που είναι δεμένοι με τη ζωή της. {...} Ο δρόμος της ελληνικής ναυτιλίας είναι ένας αλλά απέραντος : είναι όλη η θάλασσα της υφελίου. {...} Την εμψυχώνουν μυριάδες πλεούμενα, από τα μεγαθήρια που λέγονται πετρελαιοφόρα {...} ως τις βαρκούλες και τα γρι-γρι {...}» (Στ'-1979, σ. 291-294)

« {...} Σ' αυτές τις θάλασσες, ταξιδεύοντας από νησί σε νησί, οι εμπορικοί και πολεμικοί στόλοι των αρχαίων Ελλήνων διέδιναν τον πολιτισμό, πολεμούσαν τους βαρβάρους, εμπόδιζαν την εισβολή της Ασίας στη Δύση, βοηθούσαν στην αλληλογνωριμία των ανθρώπων, άπλωναν την Ελλάδα ως τις ακτές της Μικρασίας και της Αιγύπτου, της Ιταλίας, της Γαλλίας. Σε όλη τη Μεσόγειο. {...} η θάλασσα ήταν το πνεύμα της Ελλάδας και τα νησιά τα κέντρα αυτού του πνεύματος, κέντρα και σταθμοί μαζί. {...} τα ελληνικά νησιά εξακολούθησαν να

είναι ναυτικά και εμποροθαλασσινά κέντρα, χάρη στην πρόοδο των οποίων η Ελλάδα απέκτησε ναυτιλία συγχρονισμένη, από τις καλύτερες του κόσμου. {...} Γιατί στην Ελλάδα, όπως σε πολλές παρόμοιες χώρες με καθυστερημένο βιομηχανικό πολιτισμό, που ήταν υπόδουλες {...} δύο όψεις παρουσιάζει η ζωή. Η μιά είναι η προσπάθεια της εκβιομηχανίσεως και του συγχρονισμού, που κυρίως εκδηλώνεται στ' αστικά κέντρα και στις μεγάλες πόλεις {...} Η άλλη είναι η αγροτική και θαλασσινή μορφή της ζωής, δηλαδή η γνήσια λαϊκή ζωή στην ύπαιθρο, στα χωριά και στα νησιά {...} Έτσι ο Έλληνας αγρότης και θαλασσινός κερδίζει με δυσκολία τη ζωή του.» (Στ'-1975, σ. 243-245)

«Τριάντα ώρες παλέψανε πιασμένοι στα σανίδια της κομματιασμένης βάρκας, κολλημένοι στήθος και σαγόνι με το ξύλο. {...} Δυο μερόνυχτα πιασμένοι στην καρένα ανάπνεαν ακόμα, ο καπτα-Γιώργης, ο Μπελάρας, ο Μαθιός, ο Λάζαρος, ο Άγγελος, ο Θοδόσης και ο караβομαραγκός. Ο καπετάνιος και ο Σταύρος είχανε χαθεί.» (Στ'-1985, τχ Β', σ. 127)

Τέλος, υπάρχει κι ένα κείμενο που δείχνει πως παρά τις δυσκολίες του να είναι κανείς ναυτικός, οι ναυτικοί πάντα θα νοσταλγούν τη ζωή τους στη θάλασσα:

«Τους ναυτικούς τους γέρους συλλογίζομαι,
που πια να ταξιδεύουν δεν μπορούνε
κι αράζαν στο νησί τους- και τις μέρες τους ανώφελοι και άνεργοι περνούνε·
που είναι σαν ξένοι στη ζωή τη γύρω τους
και στο νησί τους σέρνονται σκυφτοί και λιγομίλητοι
κι ο νους τους στα ταξίδια τους πηγαίνει· {...}» (Ε'-1985, τχ Δ', σ. 102)

Η γεωργία και ο πρωτογενής τομέας

Η ελληνική γη είναι ένα από τα θέματα που συναντώνται συχνά στις σελίδες των αναγνωστικών. Όπως προαναφέρθηκε και σε άλλο σημείο της παρούσας εργασίας, η ελληνική γη παρουσιάζεται ευλογημένη εξαιτίας της ομορφιάς και της πλούσιας παραγωγής της. Ποια ήταν όμως η θέση της γεωργίας κατά τη μεταπολίτευση και κατά πόσο η εκάστοτε μεταπολιτευτική κυβέρνηση ενδιαφέρονταν να επενδύσει στην ανάπτυξη του συγκεκριμένου τομέα παραγωγής;

Όπως αναφέρει ο Ζουμπουλάκης η συνολική αγροτική παραγωγή από το 1950 και έπειτα παρουσιάζει ανοδική πορεία. Όμως, σύμφωνα με τον ίδιο, παρά την αύξηση της αγροτικής παραγωγής, η συμμετοχή της στο Α.Ε.Π. είναι μικρή και ο αριθμός των απασχολούμενων στον αγροτικό τομέα μειωμένος. Κατά τη δεκαετία του 1960 και 1970 παρατηρήθηκε αύξηση στις επενδύσεις πάγιου κεφαλαίου στην γεωργία, ενώ τη δεκαετία του 1980 δόθηκε προβάδισμα στη σύσταση αγροτικών συνεταιρισμών, οι οποίοι όμως, εξαιτίας της ένταξής τους στο πελατειακό

σύστημα συσσώρευσαν χρέη και οδηγήθηκαν σε αδιέξοδο⁸⁸. Η εικόνα που δημιουργείται, λοιπόν είναι πως η γεωργία μετά τη μεταπολίτευση, δεν έπαιξε σπουδαίο αναπτυξιακό ρόλο. Είτε λόγω της αύξησης της αστικοποίησης, είτε εξαιτίας συσσώρευσης πληθώρας προβλημάτων, η Ελλάδα δεν αξιοποίησε την γεωργία και την αγροτική παραγωγή προς όφελός της.

Παρά το γεγονός ότι η γεωργία και γενικά η πρωτογενής παραγωγή δε βρίσκονταν στο προσκήνιο του ενδιαφέροντος του κράτους, στα βιβλία βρίσκουμε συχνά αναφορές σε επαγγέλματα σχετικά με τη γη, τις καλλιέργειες, τη αλιεία και την κτηνοτροφία. Στα εγχειρίδια του 1975, αξίζει να σταθεί κανείς σε δυο κείμενα, τα οποία δίνουν τελείως διαφορετική εικόνα για το τι ισχύει σχετικά με την αγροτική παραγωγή της χώρας. Από τη μια πλευρά, δίνεται η εικόνα της αυτάρκειας και της μεγάλης παραγωγής, ενώ, στον αντίποδα, ένα άλλο κείμενο παρουσιάζει την αγροτική παραγωγή της χώρας ως φτώχη. Παρόλο που δεν σχηματίζεται ξεκάθαρη εικόνα για τα επαγγέλματα, φαίνεται, στη μια περίπτωση, η καλή πλευρά του να εργάζεται κανείς στον αγροτικό τομέα (καλλιέργειες μεγάλης παραγωγής που αποδίδουν έσοδα), ενώ, στη άλλη περίπτωση, φαίνεται η δυσκολία που έχουν τα επαγγέλματα της γης και της θάλασσας, ο μόχθος των ανθρώπων και η φτωχική ζωή που αναγκάζονται να ζουν:

« {...} Ως τον τελευταίο πόλεμο από τις είκοσι πέντε χιλιάδες τόνους, που χρειαζόμαστε κάθε χρόνο, μόνο διακόσιες χιλιάδες κιλά ήταν η δική μας παραγωγή από μερικούς ορυζώνες της Μεσσηνίας, της Ηπείρου, της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας. Έπειτα από τον πόλεμο η κατανάλωση του ρυζιού σχεδόν διπλασιάστηκε στην πατρίδα μας. Αυτός ο διπλασιασμός δείχνει, βέβαια, πως μας αρέσει πολύ αυτή η τροφή, δε δείχνει όμως πώς γινήκαμε τόσο πλούσιοι, ώστε να διαθέτουμε διπλάσια δολάρια από τα προπολεμικά, για να την προμηθευτούμε. Απλούστατα διπλασιάστηκε η κατανάλωση, γιατί σύγχρονα πολλαπλασιάστηκε η ελληνική παραγωγή του ρυζιού, σε σημείο μάλιστα που να γίνεται κι εξαγωγή σε άλλες χώρες.» (Ε'-1975, σ. 209)

«Η ζωή στην Ελλάδα είναι δύσκολη, σκληρή, γιατί η χώρα είναι φτωχή σε αγροτική απόδοση και σε πρώτες ύλες. {...} Έτσι, ο Έλληνας αγρότης και θαλασσινός κερδίζει με δυσκολία τη ζωή του. Είναι αναγκαστικά λιτός, ζει με ψωμί, ελιές, κηπουρικά, όσπρια, ελάχιστο κρέας και λάδι» (Στ'-1975, σ. 245)

Επίσης, πολλά είναι τα κείμενα που αναφέρονται σε αγροτικές δραστηριότητες όπως ο τρύγος, το αλέτρι, η κτηνοτροφία αλλά, και το επάγγελμα του ψαρά, έχει συχνή παρουσία στα κείμενα που σχετίζονται με τον πρωτογενή τομέα. Συχνά, υπογραμμίζεται ο μόχθος και οι δυσκολίες των αγροτών ή των ψαράδων, υπάρχουν ωστόσο και περιπτώσεις που η δουλειά

⁸⁸ Ζουμπουλάκης, Μ., «Θεσμοί και μεταβολές στην ελληνική οικονομία», στο Χ. Κόλιας, Χ. Ναζάκης, Μ. Χλέτσος (επιμέλεια), *Σύγχρονες προσεγγίσεις της ελληνικής οικονομίας*, Πατάκης, Αθήνα 2005, σ. 143-148

περιγράφεται ως χαρά:

«Οι ψαράδες με τα χαλκωματένια πρόσωπα {...} απλώνουν τα μεγάλα χέρια, που είναι αργασμένα από την άρμη και τον ήλιο. Τα ρούχα τους είναι χοντρά, τα κορμιά τους μυρίζουν ρετσίνι, καμένη πίσσα και πευκόφλουδο {...}» (Στ'-1979, σ. 30)

«Περισσότερο από το καλαμπόκι και το σιτάρι, το μπαμπάκι και ο καπνός είναι δυο μεγάλες πηγές του πλούτου και της ευημερίας της περιοχής. Χιλιάδες άνθρωποι ξεκινούν πρωί πρωί, πριν φέξει ακόμα, για τα χωράφια. Κι όλος ο κάμπος ταραάζεται από τον πρόθυμο ρυθμό της εργασίας {...}» (Ε'-1979, σ. 183)

Πολλές φορές, η δουλειά δεν είναι ατομική υπόθεση, αλλά οικογενειακή, καθώς υπάρχουν παραδείγματα στα βιβλία όπου φαίνεται πως όλη η οικογένεια κινητοποιείται για τον ίδιο σκοπό. Στο ίδιο πλαίσιο, κινούνται και τα κείμενα που αναφέρονται στη δουλειά ως συλλογική υπόθεση και πιο συγκεκριμένα, στους συνεταιρισμούς. Ο συνεταιρισμός που αναφέρεται τόσο στο βιβλίο του 1979, όσο και σ' αυτό του 1985 είναι ο αυτός που συνέστησαν 30 ψαράδες στην Κεραμωτή Καβάλας. Οι ψαράδες το 1945, δημιούργησαν φράγματα στο ποτάμι του Νέστου και έφτιαξαν ιχθυοτροφεία. Η ύπαρξη του κειμένου αυτού σε βιβλία δυο διαφορετικών περιόδων, αποδεικνύει την σημασία που έχει για την εκάστοτε κυβέρνηση η προβολή του θεσμού των συνεταιρισμών, ενώ, παράλληλα, υπερτονίζεται η αξία της συνεργασίας και της αλληλοβοήθειας προκειμένου να επιτευχθεί ένας στόχος.

«{...} δείχνει πόσα μπορούν να πετύχουν οι άνθρωποι, όταν εργάζονται όλοι μαζί ενωμένοι κι αγαπημένοι, όταν αποφασίζουν να κάμουν ένα έργο για το σύνολο και με το σύνολο κι όχι ο καθένας και για τον καθένα χωριστά. {...} Φυσικά αυτή η ηρωική δουλειά και η αλληλεγγύη των τριάντα φτωχών ψαράδων της Καβάλας έδωσε τότε πλούσιους τους καρπούς της. {...} Και το κράτος μας, που είναι ο ιδιοκτήτης των ιχθυοτροφείων, πήρε τότε από τους απλούς ψαράδες ενοίκιο πέντε φορές μεγαλύτερο από εκείνο, που πρόσφεραν για τα ιχθυοτροφεία στη δημοπρασία οι μοναχικοί ιδιώτες επιχειρηματίες» (Ε'-1979, σ. 154-157)

«{...} να δουλέψουν σκληρά και κυρίως να δουλέψουν όλοι μαζί, σαν μια ψυχή και σαν ένα σώμα, για να κατορθώσουν αυτό, που πραγματικά θα ήταν ακατόρθωτο, αν δούλευε ο καθένας χωριστά. {...} Όλα αυτά τα μπόρεσαν με την τυπική και ουσιαστική ένωσή τους σε ένα συνεταιρισμό. {...} μπορεί να γίνει σε όλους ένα πολύτιμο παράδειγμα. Να μας διδάξει πως η συνεργασία, η αλληλεγγύη και η αλληλοβοήθεια, η αγάπη, και η ομόνοια, βοηθούν τον άνθρωπο να κατορθώσει κάποτε και πράγματα που θεωρούνται ακατόρθωτα ή έστω πολύ δύσκολα.» (Στ'-1985, τχ Δ', σ. 53-54)

Η ανάδειξη της σημασίας των συνεταιρισμών βέβαια, υπήρχε και σε κείμενο των

αναγνωστικών του 1975. Ένα ολόκληρο κείμενο ήταν αφιερωμένο στους συνεταιρισμούς της Ελλάδας. Μάλιστα, σκοπός του κειμένου είναι να αναδείξει την ιστορικότητα του θεσμού των συνεταιρισμών στη χώρα, από την εποχή της Τουρκοκρατίας (τα Μαντεμοχώρια, ναυτικοί συνεταιρισμοί, ο συνεταιρισμός των Αμπελακίων κ.α.) μέχρι και την σύγχρονη, για τα βιβλία, εποχή. Παράλληλα, το κείμενο στέκεται τόσο στα οφέλη που προκύπτουν όταν οι άνθρωποι συνεταιρίζονται, όσο και στα οφέλη που έχει το κράτος από την λειτουργία συνεταιρισμών:

«Οι συνεταιρισμοί {...} είναι βοηθοί και παραστάτες των αγροτών της πατρίδας μας. Η Αγροτική Τράπεζα είναι στη διάθεση των αγροτών που θέλουν να ιδρύσουν συνεταιρισμούς. {...} Οι γεωργικοί συνεταιρισμοί βοηθούν το κράτος στην εφαρμογή της γεωργικής του πολιτικής, είναι πρωτοπόροι στην εφαρμογή κάθε προοδευτικού μέτρου που αποφασίζει το κράτος για την προκοπή της γεωργίας και την πρόοδο των γεωργών. Αλλά και το κράτος έχει εμπιστοσύνη σ' αυτούς και πολλές φορές αναθέτει σ' αυτούς διάφορες εργασίες {...} οι Έλληνες αγρότες πρέπει ν' αγαπούν τους συνεταιρισμούς, να τους βοηθούν και να τους προστατεύουν, γιατί δε βοηθούν μόνο στην οικονομική ανάπτυξη και προκοπή των χωριών μας, αλλά και στην κοινωνική και πνευματική ανάπτυξη των κατοίκων των ελληνικών χωριών.» (Στ'-1975, σ. 210-214)

Η Βιομηχανία

Από τις αρχές κιόλας του 20ου αιώνα, το όνειρο για την εκβιομηχάνιση της χώρας διέπνεε τα αναπτυξιακά μέτρα των κυβερνήσεων. Αυτή η τόσο στενή σχέση κράτους και βιομηχανίας, θα έλεγε κανείς πως κάθε άλλο παρά ευνόησε την ανάπτυξη της βιομηχανίας, δεδομένου του ταραχώδους πολιτικού σκηνικού κατά το μεγαλύτερο μέρος του 20ου αιώνα. Όπως αναφέρει ο Ζουμπουλάκης, η Ελλάδα δεν κατάφερε να εκβιομηχανιστεί όπως οι υπόλοιπες βιομηχανικές χώρες, δεδομένου ότι δεν υπήρξε ένας τομέας αιχμής που θα συμπαρέσυρε και άλλους βιομηχανικούς κλάδους και θα βοηθούσε στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας⁸⁹.

Αριθμητικά περισσότερα κείμενα σχετικά με τη βιομηχανία απαντώνται στα βιβλία του 1979. Σύμφωνα με τον Ζουμπουλάκη, μετά την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ, η ανάγκη για αναδιάρθρωση της βιομηχανίας ήταν επιτακτική. Η προσπάθεια αναδιάρθρωσης ωστόσο, περιορίστηκε σε ανεπαρκή αναπτυξιακά μέτρα τα οποία προωθούσαν την αντικατάσταση των κινήτρων παραγωγής με κίνητρα επενδύσεων⁹⁰. Παρόλο που η βιομηχανία δε γνώρισε, λοιπόν, ραγδαία ανάπτυξη κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο, τα βιβλία δίνουν την εικόνα της συνέχειας

⁸⁹ Ζουμπουλάκης, Μ., ό.π., σ. 48

⁹⁰ Ζουμπουλάκης, Μ., ό.π., σ. 161

μιας καλής βιομηχανίας που αναπτύσσεται διαρκώς. Κάποια από τα κείμενα παρουσιάζουν την διαδρομή της ελληνικής βιομηχανίας, άλλα εστιάζουν στις αλλαγές που έφερε η βιομηχανία στη ζωή των ανθρώπων, ενώ, τα περισσότερα, επικεντρώνονται στην παρουσίαση της βιομηχανίας της χώρας. Οι βιομηχανικοί κλάδοι που παρουσιάζονται είναι αυτοί της κλωστοϋφαντουργίας, της εξόρυξης και εκμετάλλευσης ορυκτών και των γεωργικών μηχανημάτων. Σε αρκετά κείμενα, δίνεται το βήμα για να δοθούν οι πληροφορίες σχετικά με τη βιομηχανία, μέσα από τις απορίες που διατυπώνουν παιδιά τα οποία επισκέπτονται εργοστάσια παραγωγής. Μέσα στα κείμενα, όλοι φαίνονται ικανοποιημένοι από την πορεία της ελληνικής βιομηχανίας. Η επιχειρηματικότητα φαίνεται να είναι στοιχείο που έχουν ακόμα και τα παιδιά, τα οποία είναι σε θέση, κάποιες φορές, να εξηγήσουν τα αίτια πίσω από τη μείωση της παραγωγής και μοιάζουν εξοικειωμένα ακόμα και με οικονομικούς όρους. Έτσι προμηνύεται πως στο μέλλον θα γίνουν καλοί επιχειρηματίες. Τέλος, μέσα από τα κείμενα για την ελληνική βιομηχανία, δίνονται στοιχεία για την πορεία της οικονομίας αλλά και την πορεία του ελληνικού εμπορίου:

« - Εμείς εδώ στην Ελλάδα τι κάνουμε;

- Πάμε πολύ καλά. Η βιομηχανοποίηση των γεωργικών μας προϊόντων έχει φτάσει σε αξιοζήλευτα σημεία. Έχουμε αλευρόμυλους, εργοστάσια που επεξεργάζονται το βαμβάκι, τα σταφύλια, τις ελιές, και όλα αυτά βοηθούν με τον καλύτερο τρόπο τους παραγωγούς και την εθνική μας οικονομία.

- Και η κλωστοϋφαντουργία;

- Κι αυτή είναι ένας από τους πιο σημαντικούς βιομηχανικούς κλάδους. Θα έχεις ασφαλώς ακούσει ότι τα προϊόντα της είναι περιζήτητα όχι μονάχα στη χώρα μας αλλά και στο εξωτερικό. Τα ελληνικά χαλιά, τα ελληνικά νήματα, τα υφαντά, τα πλεκτά και τα μεταξωτά διακρίνονται για την άριστη ποιότητά τους, τα πρωτότυπα σχέδιά τους και τους ωραίους χρωματισμούς τους.» (Στ'- 1975, σ. 206-207)

« {...} Τότε που το κάρβουνο και το πετρέλαιο στοίχιζαν ακριβά, αυτά τα εργοστάσια βρίσκονταν σε μεγάλη ακμή εδώ, γιατί είχαν φθηνή κινητήρια δύναμη. Ενώ, τώρα που ο ηλεκτρισμός έγινε πολύ προσιτός και διαδόθηκε παντού, ιδρύθηκαν σε πολλά μέρη κλωστοϋφαντουργεία. Κι όσο να 'ναι, η παραγωγή εδώ μειώθηκε. {...} τόσο ωραία και γερά (ενν. υφάσματα), που συναγωνίζονται άριστα τα ξένα και σιγά σιγά τα εκτοπίζουν από την αγορά μας. Έτσι έχουμε άλλο κέρδος σε συνάλλαγμα, εκτός από την κινητήρια δύναμη. Και ξέρεις τι σημαίνει αυτό για την εθνική οικονομία μας.

- Ξέρω, πατέρα, είπε ο Δημήτρης σοβαρά. Μου φαίνεται πως θα προτιμήσω να γίνω κλωστοϋφαντουργός.» (Ε'-1979, σ. 187-189)

« Εργάτες πολλοί δουλεύουν εκεί μέσα, στα βάθη του βουνού, φορτώνουν το λιγνίτη στα βαγονάκια και τον στέλνουν σε τούτο το «θερμοηλεκτρικό εργοστάσιο» του Αλιβερίου. {...} Γίνεται φλόγα δυνατή και θερμαίνει μ' εκατοντάδες βαθμούς θερμοκρασία τους μεγάλους λέβητες του εργοστασίου. Έτσι, κινούνται οι τεράστιες μηχανές, οι ηλεκτρογεννήτριες, που παράγουν ηλεκτρικό ρεύμα. {...} Καλώδια, σύρματα ηλεκτροφόρα, μηχανήματα κάθε λογής, όλα τονίζουν την επιβλητική παρουσία της σύγχρονης τεχνικής, που αξιοποιεί τις δυνάμεις που κλείνει μέσα της η φύση. Εργάτες και τεχνίτες, μηχανικοί και ηλεκτρολόγοι, όλοι εργάζονται με ζήλο, για να στείλουν σ' όλη την Ελλάδα την ηλεκτρική ενέργεια, το φως, τη θέρμανση, τα αγαθά του τεχνικού πολιτισμού.» (Στ'-1979, σ. 288-290)

Υπάρχει, ωστόσο, ένα κείμενο το οποίο είναι αφιερωμένο στην επίδειξη της βιομηχανικής παραγωγής κι εξέλιξης της οικονομίας μέσω της βιομηχανίας της χώρας. Με αφορμή την διεθνή έκθεση Θεσσαλονίκης, το κείμενο εισάγει τα παιδιά στην νοοτροπία της σύγχρονης αγοράς με όρους οικονομικούς, δίνοντας την εικόνα πως στην Ελλάδα ανθίζει η βιομηχανία σε διάφορους τομείς. Το κείμενο κλείνει με την φιλοδοξία η νέα γενιά να συνεχίσει και να εξελίξει την ήδη υπάρχουσα ανάπτυξη. Δίνεται η εντύπωση λοιπόν, με βάση τα παραπάνω, πως η κυβέρνηση επιδιώκει να βασιστεί στην ανάπτυξη του βιομηχανικής παραγωγής, επενδύοντας στην δημιουργία ανθρώπινου δυναμικού, που θα στηρίξει την προσπάθεια αυτή καθώς και στην ανάπτυξη του εμπορίου :

« {...} η έκθεση δεν ήταν ένα απλό πανηγύρι, αλλά ένας καθρέφτης, όπου καθρεφτίζονταν η εξέλιξη και η προκοπή του τόπου. {...} ξέρει πως η έκθεση είναι ένα μεγάλο εμπορικό πανηγύρι, κάτι σαν δημόσιες σχέσεις που κάνει η Ελλάδα. {...} Όταν ένας βιομήχανος δικός μας ή ο βιοτέχνης δει την ξένη τεχνική εξέλιξη και την προσαρμόσει στις ανάγκες του, συμβάλλει μ' αυτό στο καλό της βιομηχανίας και στην εθνική οικονομία της χώρας. {...} Οι ξένοι επισκέπτες προτιμούν τα προϊόντα της χειροτεχνίας. {...} Ο Εθνικός Οργανισμός Καπνού δίνει το «παρών» {...} Όλοι το ξέρουν πως τα ελληνικά καπνά είναι τα καλύτερα στον κόσμο. Πρώτα απ' όλα γιατί τα ευνοεί το φυσικό περιβάλλον της Ελλάδας κι ύστερα γιατί μοχθούν επάνω τους άνθρωποι έμπειροι σ' αυτή τη δουλειά. {...} ο Αυτόνομος Σταφιδικός Οργανισμός {...} είναι ένα μοναδικό προνόμιο της ελληνικής γης και φτάνει το ενενήντα στα εκατό της παγκόσμιας παραγωγής. {...} τα αρωματικά φυτά της ελληνικής γης {...} κλεισμένα μέσα στα κουτάκια τους κρύβουν τον αγέρα της πατρίδας μας {...} με την εκστρατεία της προβολής των ελληνικών αρωματικών ροφημάτων προσπαθούμε να φέρουμε συνάλλαγμα στη χώρα μας {...} εξέλιξη του ελληνικού παπουτσιού {...} βλέπει κανένας τις εξαγωγές και πόσο ανέβηκαν {...} με την βιομηχανοποίηση, αυτοί οι παλιοί υποδηματοποιοί χάθηκαν, αλλά η φήμη της καλής δουλειάς έμεινε στο εξωτερικό {...} οι ξένοι όλο και περισσότερο αγοράζουν παπούτσια από την Ελλάδα. {...} Ο Παύλος θέλει να γίνει οικονομολόγος. Θέλει να

σπουδάσει όλα εκείνα τα πράγματα που θα χρειαστούν, για να βοηθήσει την πατρίδα του να προκόψει.» (Στ'-1979, σ. 300-302)

Τέλος, εκτός από την προβολή της ανάπτυξης της βιομηχανίας, έμφαση δίνεται και στην αλλαγή που έφερε η βιομηχανική ανάπτυξη στις ζωές των ανθρώπων, όχι όμως με τρόπο θετικό. Υπογραμμίζεται η νοσταλγία που δημιουργείται από την εξάλειψη επαγγελματιών εξαιτίας της βιομηχανίας. Φαίνεται πως ένα κομμάτι του λαϊκού πολιτισμού της χώρας, σιγά-σιγά εξαφανίζεται για να δοθεί χώρος στην βιομηχανία κι αυτό δημιουργεί προβληματισμό. Επίσης, κι η ζωή των ανθρώπων πολλές φορές δυσκολεύει εξαιτίας της ανάπτυξης της βιομηχανίας, πράγμα που κάνει τους ανθρώπους, και κυρίως τα παιδιά, να την αντιμετωπίζουν με επιφυλακτικότητα. Άνθρωποι χάνουν τη δουλειά τους κι όσοι δουλεύουν με τις “μηχανές” στα εργοστάσια κινδυνεύουν. Τα εργαλεία που παράγει η βιομηχανία μοιάζουν επικίνδυνα για τους ανθρώπους που δεν είναι εξοικειωμένοι με την εξέλιξη της τεχνολογίας και τη χρήση τους. Το αποτέλεσμα, λοιπόν, είναι η ζωή τους να δυσκολεύει και οι ίδιοι να δυστυχούν από τις συνέπειες της εξέλιξης της βιομηχανίας :

« Έτσι στα καλά καθούμενα έρχεται ο οικονομικός παράγων και αναποδογυρίζει τόσες παλιές και αγαπημένες ομορφιές. Ήρθε η μεγάλη βιομηχανία και γκρέμισε τους μύλους. {...} Κατόπι χάσαμε και τ' αλεύρι και οι αδερφές δε συνέχισαν το ιερό ζύμωμα της μητέρας, γιατί η βιομηχανία πήρε στα χέρια της και το ψωμί.» (Στ'-1979, σ. 112-113)

« Είχε ανηφορίσει κι αυτός σιγά σιγά ως εδώ, να παρακολουθήσει τη μηχανή, που ερχόταν να κόψει τη δουλειά του. Θα ήταν, βέβαια, περίλυπος {...} Είχα δει, κοντά μισόν αιώνα τώρα, εκατοντάδες Γαλανομανόληδες να παρακολουθούν σιωπηλοί, καρτερικοί, τ' ατσαλένια μπράτσα, που έρχονταν κάθε λίγο και λιγάκι να τους κόψουν το ψωμί. Το βλέμμα τους ήταν φοβισμένο, όμως μαζί και θυμωμένο, είχε και λίγο θαυμασμό. Και δεν ήξεραν ποιος φταίει: η άψυχη μηχανή ή ο συνάνθρωπος, που την έφτιαξε και την εκμεταλλεύεται. {...} Ύστερα φτώχαιναν λίγο λίγο, ξενιτεύονταν, πήγαιναν να μπουν κι αυτοί στη δούλεψη της μηχανής. Κι η μηχανή θύμωνε κάποτε, που της προσφέρονταν πολλά χέρια, έπαιρνε πότε πότε κανένα, έβγαζε κανένα μάτι, σκότωνε καμιά φορά.» (Στ'-1979, σ. 316)

«... ο πατέρας του κάθε μέρα χωνότανε μέσα στο στοιχειό (ενν. το εργοστάσιο) και κάθε βράδυ ερχότανε στο σπίτι. Η αλήθεια είναι πως αλλιώς έφευγε το πρωί κι αλλιώς γύριζε το βράδυ. Το βράδυ γύριζε αποσταμένος, βαρύς κι ασήκωτος {...} Η μάνα δούλευε σ' άλλο εργοστάσιο κι ερχότανε κι αυτή το ίδιο αποσταμένη ...» (Ε'-1985, τχ Β', σ. 71)

Καταστροφή του περιβάλλοντος

Μια από τις σημαντικές παραμέτρους της βιομηχανικής ανάπτυξης, είναι τα αρνητικά αποτελέσματα που επιφέρει τόσο στη φύση, όσο και στους ανθρώπους. Οι αναφορές αυτές, γίνονται, κυρίως, στα αναγνωστικά του 1979 και 1985. Στα βιβλία του 1975, αν και υπήρχαν κάποιες λίγες αναφορές στα περιβαλλοντικά ζητήματα, περιορίζονταν στο πρόβλημα της καταστροφής των δασικών εκτάσεων εξαιτίας της παράνομης υλοτομίας. Στις δύο επόμενες γενιές αναγνωστικών οι αναφορές στο ζήτημα της ατμοσφαιρικής ρύπανσης και της μόλυνσης του περιβάλλοντος πλήθυναν. Το γεγονός αυτό, έδειξε μια πρόθεση, από πλευράς κράτους, να ευαισθητοποιήσει τους αποδέκτες των βιβλίων και να τους επισημάνει τόσο τρόπους προστασίας του, όσο και να αναδείξει την αξία που έχει το περιβάλλον για τον άνθρωπο.

Τα περισσότερα κείμενα, τα οποία, προβάλλουν το αναδυόμενο πρόβλημα της περιβαλλοντικής καταστροφής, επικεντρώνονται στην διαφοροποίηση που παρουσιάζει το φυσικό περιβάλλον, με το πέρασμα των χρόνων. Περιγράφεται, δηλαδή, η ζωή πριν την περιβαλλοντική καταστροφή κι ύστερα από αυτήν. Έμφαση δίνεται στο πλήγμα που δέχτηκε η χλωρίδα και κατ' επέκταση και η πανίδα εξαιτίας της ανάπτυξης της βιομηχανίας. Τα κείμενα, δίνουν αρκετές πληροφορίες για το τι προκάλεσε την καταστροφή και για το πως μπορεί ο άνθρωπος να συνεισφέρει. Ωστόσο, τονίζουν ότι ο άνθρωπος δεν είναι άμοιρος ευθυνών για την ρύπανση του περιβάλλοντος και κάνουν μια προσπάθεια να αφυπνίσουν την οικολογική συνείδηση των παιδιών, προειδοποιώντας ότι αν δεν παρθούν μέτρα, από τους ίδιους πρωτίστως, το οικοσύστημα θα καταστραφεί. Το ζήτημα της ανθρώπινης ευθύνης, μάλιστα, ενισχύεται από ένα κείμενο, το οποίο κατηγορεί τους ανθρώπους για ανευθυνότητα, επιρρίπτοντάς τους μεγάλο βάρος για την μόλυνση, ενώ, παράλληλα, απενοχοποιεί το κράτος, το οποίο, όπως υπογραμμίζει ο συγγραφέας του κειμένου, κάνει όλα όσα προβλέπονται για να προστατέψει το περιβάλλον. Το έργο της κυβέρνησης, παρουσιάζει κι ένα ακόμα κείμενο, στα βιβλία του 1985, κι αφορά στην παρέμβαση του αρμόδιου υπουργείου για την προστασία ενός είδους πλατάνου με σκοπό τη διαφύλαξή του, μιας και είναι ιδιαίτερα σημαντικό φυτό για το περιβάλλον. Τέλος, υπάρχει κι ένα κείμενο που αναφέρεται στα σημαντικότερα προβλήματα που αντιμετώπιζε εκείνη την εποχή η ανθρωπότητα, όπως η “τρύπα του όζοντος”, οι μορφές καρκίνου που οφείλονται στο περιβάλλον, η διάβρωση του εδάφους και, κατά κύριο λόγο, η ενεργειακή κρίση. Η ενεργειακή κρίση, ήταν και είναι ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα που έχει να αντιμετωπίσει η ανθρωπότητα. Το γεγονός ότι τα παιδιά εισάγονται, από αυτήν την ηλικία, σε προβληματισμούς που αφορούν την προστασία του περιβάλλοντος και της ατμόσφαιρας, αποτελεί ένα σημάδι εξέλιξης σε ό,τι αφορά την ανάπτυξη περιβαλλοντικής συνείδησης.

« Αλλά, όπως θα έχεις διαβάσει στις εφημερίδες ή θα είδες στην τηλεόραση, τα τελευταία

χρόνια όχι μόνο το κράτος μας, αλλά όλα τα κράτη του κόσμου έχουν λάβει δραστικά μέτρα για τον περιορισμό σιγά σιγά και την τελική εξάλειψη του κακού. Γιατί είναι αλήθεια πως στις πόλεις και στα βιομηχανικά κέντρα αυτό το κακό παράγινε. {...} Πρώτα πρώτα έχουμε χρέος εμείς να διατηρούμε τις πόλεις και τα χωριά μας και ολόκληρο το περιβάλλον μας καθαρό, αμόλυντο και αναλλοίωτο. Τότε θα έχουμε και το δικαίωμα να διαμαρτυρόμαστε, αν το κράτος δε φροντίζει για τα καυσαέρια, τ' απόβλητα των εργοστασίων, τα πετρέλαια κι όλα τα σχετικά.» (Ε'-1979, σ. 208-211)

Η αστικοποίηση

Ένα άλλο πρόβλημα το οποίο εντείνεται κατά την περίοδο άνθισης της βιομηχανίας και, παράλληλα, εντείνει το πρόβλημα της ρύπανσης του περιβάλλοντος είναι η αστικοποίηση. Το φαινόμενο αυτό, προκύπτει, κυρίως, από την ανάγκη των ανθρώπων να εργαστούν. Η δύσκολη ζωή της υπαίθρου σε συνδυασμό με την ανεργία και τη φτώχεια, ανάγκαζαν τους ανθρώπους να αναζητήσουν μια νέα ζωή στην πόλη. Λόγω του ότι οι πόλεις ήταν τα κέντρα των βιομηχανιών, ο πληθυσμός τους αυξάνονταν με γεωμετρική πρόοδο. Το γεγονός αυτό, αφενός προκάλεσε την ερήμωση της υπαίθρου και την υποχώρηση της ανάπτυξης του πρωτογενούς τομέα παραγωγής, κι αφετέρου δημιούργησε νέα δεδομένα, πρωτόγνωρα σε ότι αφορά τη ζωή στην πόλη.

Κείμενα με αναφορές στο πρόβλημα της αστικοποίησης συναντώνται αποκλειστικά στα βιβλία του 1979 και 1985. Η παρουσίαση της αστικοποίησης μέσα από τα κείμενα, υπογραμμίζει τόσο την δυσκολία που αντιμετωπίζουν οι κάτοικοι των μεγάλων αστικών κέντρων να προσαρμοστούν στην καθημερινότητά τους, όσο και στη νοσταλγία για τη ζωή στην ύπαιθρο. Το κυκλοφοριακό πρόβλημα, η επικράτηση του τσιμέντου, τα σπίτια χωρίς αυλές που παρομοιάζονται με φυλακές, το καυσαέριο που ρυπαίνει τον αέρα, ακόμα και η αποξένωση των ανθρώπων είναι τα βασικά ζητήματα που τίγονται. Η ζωή στην πόλη απομυθοποιείται και παρουσιάζεται η αρνητική της πλευρά. Οι άνθρωποι παρουσιάζονται αγχωμένοι και νευρικοί. Η ποιότητα ζωής των ανθρώπων δεν είναι καθόλου ικανοποιητική. Η ρουτίνα της πόλης περιγράφεται ως αγώνας. Άνθρωποι παλεύουν για μια θέση στα μέσα μαζικής μεταφοράς, για να βρουν ένα ταξί, ακόμα και για να περάσουν από μια διάβαση πεζών. Αυτό, τους κάνει να νοσταλγούν, ίσως, και να εξιδανικεύουν, τη ζωή στην ύπαιθρο. Το σημαντικότερο θέμα που τίγεται, ωστόσο, είναι η αλλαγή στις ανθρώπινες σχέσεις και η δυστυχία των ανθρώπων. Οι ανθρώπινες σχέσεις, όπως παρουσιάζονται μέσα από τα κείμενα, χαρακτηρίζονται από αποξένωση, μοναξιά, αδιαφορία και δυστυχία. Η δυστυχία των ανθρώπων της πόλης δεν περιορίζεται στους ενήλικες αλλά πλήττει και τα παιδιά, τα οποία, αφενός, στερούνται τους γονείς τους εξαιτίας της εργασίας τους κι αφετέρου, ζουν ανάμεσα στο τσιμέντο, καταδικασμένα να παίζουν σε φωταγωγούς και μπαλκόνια.

« Στην πόλη εδώ βουβοί, τυφλοί 'ναι οι δρόμοι κι όλο λύπη, {...} Και που να ιδείς εδώ στα πέρα μονοπάτια, το γαλανό, το ηλιόχαρο παιδάκι, το ακριβό σου, πού να το ιδείς να σου χαρούν τα μάτια;» (Στ'-1979, σ. 309)

«Ζούμε στην εποχή του τσιμέντου και της πολυκατοικίας {...} Όταν ήρθαμε σ' αυτό το σπίτι, το πρώτο πράμα που πήρε το μάτι μου, σαν βγήκα στο μπαλκόνι, ήταν το αντικρινό μπαλκονάκι, που το είχαν περιτριγυρισμένο με σύρμα ως απάνω και έμοιαζε με κοτέτσι ή κλουβί άγριου ζώου. Μέσα σ' αυτό το κλουβί τριγύριζε σαν φυλακισμένο αγριμάκι ένα παιδί κάπου χρονών.» (Στ'-1985, τχ Γ', σ. 35)

Επιστήμη – Τέχνες

Η επιστήμη και οι τέχνες δεν αποτελούν συχνές θεματικές στα βιβλία. Συνήθως, τα επαγγέλματα που σχετίζονται με την τέχνη και την επιστήμη παρουσιάζονται ως απασχολήσεις. Πιο συγκεκριμένα, αν και υπάρχουν κείμενα που σχετίζονται με εφευρέτες και επιστήμονες, δεν υπάρχει προβολή σύγχρονων επαγγελμάτων που να σχετίζονται με την επιστήμη. Αντίστοιχα και για τις τέχνες, υπάρχουν κάποιες αναφορές σε καλλιτέχνες, ωστόσο, τα κείμενα που αναφέρονται σε ζωγράφους ή ηθοποιούς, παρουσιάζουν τους καλλιτέχνες ως ερασιτέχνες κι όχι ως επαγγελματίες. Πιο συγκεκριμένα, ανάμεσα στα κείμενα υπάρχουν κάποια που παρουσιάζουν τη ζωή και το έργο σπουδαίων επιστημόνων και καλλιτεχνών, όπως του Ασκληπιού, των Κιουρί, του Αρχιμήδη, του Γουτεμβέργιου, του Ε. Ντυνάν, του Θεόφιλου, του Σολωμού, του Γύζη κι άλλων λιγότερο γνωστών επιστημόνων και καλλιτεχνών. Από τα κείμενα αυτά, ξεχωρίζει ένα στο αναγνωστικό της Στ' τάξης του 1979, το οποίο παρουσιάζει την Πηνελόπη Δέλτα με πολύ εγκωμιαστικό τρόπο. Η Πηνελόπη Δέλτα, ως συγγραφέας, έχει ταυτιστεί με το κίνημα του ρομαντικού εθνικισμού. Στο επίκεντρο του έργου της Π. Δέλτα βρίσκεται η πατρίδα και η θρησκεία, κι αυτός είναι ο βασικός λόγος που το κείμενο είναι αφιερωμένο στο έργο της. Εξυμνείται ως «καθαρόαιμη Ελληνίδα», η οποία γράφει πεζογραφήματα εμπνευσμένα από την ιστορία της Ελλάδας και με ήρωες που καθοδηγούνται από την αγάπη για την πατρίδα, την θρησκεία και την οικογένεια. Οι βασικές αυτές γραμμές, θα έλεγε κανείς, πως είναι αυτές οι οποίες διέπουν σε μεγάλο βαθμό τα αναγνωστικά της μεταρρύθμισης της Νέας Δημοκρατίας. Η ύπαρξη λοιπόν ενός τέτοιου εγκωμιαστικού κειμένου, για μια αδιαμφισβήτητα σπουδαία Ελληνίδα συγγραφέα, δεν εκπλήσσει καθώς τα συντηρητικά θεμέλια αυτών των αναγνωστικών διαφαίνονται, αλλά, το παράδοξο είναι πως, ακόμα και τότε που η Ελλάδα είναι μέλος της ευρωπαϊκής κοινότητας, οι βασικές αρχές της κοινωνίας, όπως διαμορφώθηκαν από τον 19ο αιώνα, συνεχίζουν

να διέπουν τα σχολικά βιβλία και να διαμορφώνουν τους μελλοντικούς Έλληνες πολίτες. Ωστόσο, αναφορά σε σύγχρονους επιστήμονες και καλλιτέχνες δεν υπάρχει. Δίνεται, με αυτόν τον τρόπο, η εντύπωση ότι η επιστήμη και οι τέχνες έχουν μείνει στάσιμες κι ότι, ίσως, αποτελούν ελιτίστικα επαγγέλματα. Τέλος, επαγγέλματα πιο σύγχρονα ή επαγγέλματα του μέλλοντος παρουσιάζονται λίγα. Ανάμεσα σε αυτά, ξεχωρίζουν το επάγγελμα του αρχαιολόγου και του μηχανικού. Το επάγγελμα του αρχαιολόγου συνδέεται άμεσα με το παρελθόν της χώρας και για το λόγο αυτό, φαίνεται, να ασκεί γοητεία στα παιδιά, καθώς αποκαλύπτουν τα μυστικά ενός σπουδαίου αρχαίου πολιτισμού. Από την άλλη πλευρά, το επάγγελμα του μηχανικού συνδέεται με το μέλλον, τις κατασκευές, τη βιομηχανία και την τεχνολογία. Ο τρόπος που περιγράφεται ο μηχανικός είναι ιδιαίτερα εγκωμιαστικός, θεωρείται ένας «σύγχρονος μάγος» το επάγγελμα του οποίου στιγμάτισε τον 20ο αιώνα κι άνοιξε το δρόμο για την εξέλιξη του σύγχρονου πολιτισμού. Σημαντικό είναι να αναφερθεί πως η δεκαετία του '70 και του '80 σηματοδοτεί και την περίοδο της μεγάλης αστικής ανοικοδόμησης κτιρίων, γεγονός που συνδέεται άμεσα με το επάγγελμα του μηχανικού.

Η μετανάστευση

Η μετανάστευση είναι ένα από τα θέματα που απαντώνται συχνά στα κείμενα για την εργασία. Το μεγάλο κύμα μετανάστευσης των Ελλήνων ξεκίνησε την δεκαετία του 1960 και συνεχίστηκε και τις επόμενες δεκαετίες. Η ανάγκη των ανεπτυγμένων βιομηχανικών χωρών για εργατικό δυναμικό, σε συνδυασμό με την περιορισμένη αγορά εργασίας της Ελλάδας και την οικονομική ύφεση, προκάλεσε τη μαζική φυγή πολλών Ελλήνων προς τις χώρες της Ευρώπης, της Αμερικής και της Αυστραλίας. Η κατάσταση αυτή, αποτυπώνεται και στα κείμενα. Πολλές είναι οι αναφορές στους ναυτικούς που αναγκάζονται να ταξιδέψουν, λείποντας για πολλούς μήνες από τον τόπο τους, εξαιτίας της ανάγκης να κερδίσουν χρήματα για να συντηρήσουν τις οικογένειές τους. Η μετανάστευση παρουσιάζεται ως η μοναδική λύση, κυρίως για τους ανθρώπους που ζουν στα χωριά, προκειμένου να διεκδικήσουν ένα καλύτερο μέλλον για αυτούς και τις οικογένειές τους. Η δουλειά παρουσιάζεται πάντα σκληρή και δύσκολη, ενώ, κοινός παρονομαστής στα κείμενα για την ξενιτιά, είναι πάντα η νοσταλγία για την πατρίδα και το όνειρο της επιστροφής. Η θυσία των μεταναστών να αφήσουν πίσω τη ζωή στον τόπο τους και να δουλέψουν σκληρά σ' ένα ξένο μέρος, φαίνεται να αποδίδει καρπούς, αφού, χάρη στην σκληρή δουλειά τους, οι εργάτες αμείβονται ικανοποιητικά. Η δυσκολία της δουλειάς, ωστόσο, αγγίζει ακόμα και τα όρια της ανθρώπινης θυσίας. Σ' ένα ιδιαίτερα συναισθηματικό κείμενο στο αναγνωστικό της Στ' του 1979, παρουσιάζεται η ιστορία ενός Έλληνα που δουλεύει ως ανθρακωρύχος στο Βέλγιο και εξαιτίας ενός ατυχήματος στο εργοτάξιο κινδυνεύει να χάσει τη ζωή του. Τέλος, σ' ένα από τα κείμενα για την εργασία,

αποτυπώνεται ο αγώνας και οι ενέργειες των μεταναστών για τη διεκδίκηση καλύτερων συνθηκών εργασίας. Είναι ένα από τα σημαντικότερα κείμενα γιατί για πρώτη φορά στο σύνολο των αναγνωστικών, προβάλλεται η απεργιακή κινητοποίηση, ως μέσο πίεσης, για τη διεκδίκηση εργασιακών δικαιωμάτων. Το κείμενο αυτό, βρίσκεται στο 2ο τεύχος του βιβλίου της Ε' Δημοτικού του 1985 και περιγράφει τον αγώνα ενός Έλληνα μετανάστη συνδικαλιστή, ο οποίος διεκδικεί την καθιέρωση της οχτάωρης εργασίας και την αύξηση του μισθού των εργαζομένων. Η προβολή της απεργίας και του συνδικαλισμού κατά την περίοδο εκείνη δεν είναι τυχαία, καθώς, το ΠΑΣΟΚ, από την ιδρυτική του διακήρυξη κιόλας, είχε ως λάβαρο την κατοχύρωση του ελεύθερου και αυτόνομου συνδικαλιστικού κινήματος⁹¹. Πρόκειται για μια ριζοσπαστική και καινοτόμο αναφορά, σε ένα τόσο κρίσιμο ζήτημα, το οποίο αντικατοπτρίζει τις θέσεις του κυβερνώντος κόμματος σχετικά με την εργατική πολιτική.

« {...} δουλεύαμε δώδεκα ώρες την ημέρα, κι εφτά μέρες την εβδομάδα. Αν δε δούλεψες στην Αμερική, μέσα σε κουζίνα, δώδεκα ώρες την ημέρα κι εφτά μέρες τη βδομάδα, τότε τι θα πει κόλαση δεν έχεις ιδέα. {...} Όταν κάποιος δικός μας, που δούλευε αυτός σ' αμερικάνικο ρέστοραν μονάχα οχτώ ώρες την ημέρα κι έξι μέρες τη βδομάδα κι έπαιρνε μισθό μεγαλύτερο απ' το δικό μας σκορπάει ένα ευαγγέλιο!

- Δε μας τα δώσανε, παλέψαμε και τα πήραμε!

Να οργανωθείτε κι εσείς στα γκρεκικά μαγαζιά και ν' απαιτήσετε να δουλεύετε σαν άνθρωποι! {...} Αποφασίσαμε ν' απεργήσουμε. {...} Όσοι δουλεύαμε σε μαγαζιά που υπόγραψαν, συντηρούσαμε τους απεργούς κι είχαμε και περισσευόμενη ώρα να 'μαστε δίπλα τους να τους δίνουμε θάρρος {...} Με παραφύλαζαν και με σακάτεψαν στο ξύλο {...} νιώθω περηφάνια γιατί, όταν το κάλεσε η στιγμή, έκανα το χρέος μου απέναντι στους συναδέλφους μου και βοήθησα να γίνει ευκολότερη και καλύτερη η ζωή μας, κι αυτό είναι σα να 'βαλα κι εγώ ένα λιθαράκι στο χτίσιμο καλύτερης κοινωνίας.» (Ε'-1985, τχ Β', σ. 96-103)

⁹¹ <http://www.pasok.gr/> Ημ. Ανάκτησης: 17/3/2016

Σύνοψη – Συμπεράσματα

Το κεντρικό ερευνητικό ερώτημα της παρούσας διπλωματικής εργασίας ήταν ποιες είναι οι αξίες οι οποίες προβάλλονται μέσα από τα εγχειρίδια του γλωσσικού μαθήματος των τάξεων Ε' και Στ' , κατά την πρώτη δεκαετία της μεταπολίτευσης, και επηρεάζουν την κοινωνικοποίηση των παιδιών. Στην προσπάθεια να εξεταστεί επαρκώς το θέμα, αρχικά, παρουσιάστηκαν οι κοινωνικοοικονομικές, πολιτικές και εκπαιδευτικές αλλαγές της περιόδου. Το κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '80, περιστρέφονταν γύρω από την προσπάθεια εκδημοκρατισμού, εκσυγχρονισμού και εξευρωπαϊσμού της χώρας. Η αποκατάσταση της δημοκρατίας και η ένταξη της Ελλάδας στην Ε.Ο.Κ., ήταν τα κυριότερα γεγονότα που σημάδεψαν την περίοδο εκείνη. Η δεκαετία του 1980, σηματοδεύτηκε από το σύνθημα της “αλλαγής”. Η κυβέρνηση του ΠΑ.ΣΟ.Κ, παίρνει την εξουσία και επιχειρεί μια σειρά εκσυγχρονιστικών και ριζοσπαστικών, για την εποχή, μέτρων. Ο λαός, υποδέχθηκε με θέρμη την πρώτη σοσιαλιστική κυβέρνηση στην ιστορία της Ελλάδας, με την ελπίδα της αλλαγής του υφιστάμενου κοινωνικού και πολιτικού σκηνικού. Σύντομα, βέβαια, αποδείχθηκε πως η πολιτική του ΠΑ.ΣΟ.Κ δεν κατάφερε να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της κοινωνίας, ούτε να εκπληρώσει τη δέσμευσή του, για αλλαγή. Ωστόσο, η κυβέρνηση αυτή κατάφερε, έστω και καθυστερημένα, να κάποια διευθετήσει κάποια πολύ σημαντικά ζητήματα και να ανταποκριθεί στο αίτημα του εκσυγχρονισμού της χώρας. Σε ό,τι αφορά τα εκπαιδευτικά ζητήματα, την περίοδο εκείνη επιχειρήθηκαν δυο μεγάλες εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις, η μεταρρύθμιση του 1976, που δρομολογήθηκε από την κυβέρνηση της Ν. Δημοκρατίας, και η μεταρρύθμιση του 1982-85 που δρομολογήθηκε από το ΠΑ.ΣΟ.Κ.. Η πρώτη, αν και δεν χαρακτηρίζεται ριζοσπαστική, κατάφερε να ρυθμίσει ζητήματα ζωτικής σημασίας για την εκπαίδευση, έστω και ετεροχρονισμένα. Η δεύτερη, αντίθετα, φαίνεται πως αποτύπωσε σε μεγάλο βαθμό την εποχή μέσα στην οποία δημιουργήθηκε και έδωσε λύση σε σημαντικά ζητήματα τα οποία ταλάνιζαν την εκπαίδευση για πολλά χρόνια.

Τα βιβλία τα οποία δημιουργήθηκαν από τις μεταρρυθμίσεις αυτές, αντικατοπτρίζουν σε μεγάλο βαθμό και την εκπαιδευτική πολιτική και τις επιδιώξεις της εκάστοτε κυβέρνησης. Η συγκριτική μελέτη τους, οδηγεί στο συμπέρασμα πως τα βιβλία που προηγήθηκαν της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης της Ν.Δ. προβάλλουν αναχρονιστικά πρότυπα και στην πλειοψηφία τους αναφέρονται σε θέματα εθνικά, ιστορικά και θρησκευτικά. Η αγάπη για την πατρίδα, τη θρησκεία και την οικογένεια είναι η βασικότερη αξία που προβάλλουν. Τα βιβλία της μεταρρύθμισης της Ν.Δ. παρουσιάζονται εγκλωβισμένα ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν. Αυτό σημαίνει πως σε μεγάλο βαθμό διατηρούν και αναπαράγουν τη θεματολογία των προηγούμενων βιβλίων, αλλά, παράλληλα, προσπαθούν να στραφούν και στο παρόν, παρουσιάζοντας θέματα πιο

σύγχρονα. Το αποτέλεσμα, είναι να αφήνουν στον αναγνώστη μια ανάμεικτη εντύπωση, καθώς, η στάση αυτών των βιβλίων είναι διεκπαιρευτική. Στην πραγματικότητα, ωστόσο, δεν καταφέρνουν να συνδεθούν με τη σύγχρονη εποχή, ούτε να απαγκιστρωθούν από το παρελθόν. Ήταν, παρόλα αυτά, μια προσπάθεια να αποτάξει η κυβέρνηση της Ν.Δ. την προδικτατορική της εικόνα, δείχνοντας πως ναι μεν κρατάει σταθερό τον πυρήνα της ιδεολογίας της, αλλά, παράλληλα, επιχειρεί και την στροφή στο παρόν και τις νέες απαιτήσεις που προκύπτουν, κυρίως, από την ευρωπαϊκή στροφή της χώρας. Η κυρίαρχη αξία των βιβλίων αυτών, είναι πάλι η αγάπη, και πιο συγκεκριμένα, η αγάπη προς την πατρίδα και την οικογένεια. Τέλος, τα βιβλία της μεταρρύθμισης του ΠΑ.ΣΟ.Κ, εμφανίζονται ανώτερα από παιδαγωγική άποψη, παρουσιάζοντας, παράλληλα, μεγάλη ποικιλία θεματολογίας και προβαλλόμενων αξιών. Είναι ιδιαίτερα καινοτόμα, τόσο από άποψη περιεχομένου, όσο και από εμφάνιση. Για πρώτη φορά τα βιβλία προβάλλουν ζητήματα τα οποία αποσιωπούσαν, είτε γιατί συνδέονται με μελανές σελίδες της ελληνικής ιστορίας, είτε γιατί η θεματολογία των προηγούμενων βιβλίων ήταν πολύ περιορισμένη.

Αναφορικά με το έθνος, την ιστορία, την πατριδογνωσία και τις αξίες που προβάλλονται, μια πρώτη παρατήρηση που γίνεται είναι ότι τα αναγνωστικά κοντά στη μεταπολίτευση υπερπροβάλλουν τις αξίες της αγάπης για την πατρίδα, τον ηρωισμό και την αυτοθυσία για την ελευθερία. Το ελληνικό έθνος και η ελληνική ιστορία εγκωμιάζονται μέσα από τις σελίδες των βιβλίων και παρουσιάζεται η ανωτερότητα του έθνους, ακόμα και εις βάρος, άλλων λαών. Στα βιβλία της μεταρρύθμισης της Ν.Δ. το έθνος και η ιστορία συνεχίζει να έχει ισχυρή παρουσία. Αν και περιορίζονται οι εχθρικές περιγραφές για άλλους λαούς, η υπεροχή του ελληνικού έθνους συνεχίζει να κατέχει σημαντική θέση μέσα στα κείμενα. Στα βιβλία της δεκαετίας του '80 μειώνεται σημαντικά η προβολή του έθνους. Τα κείμενα περιορίζονται σε λίγες αναφορές σε ιστορικά γεγονότα, κυρίως επετειακά για τον εορτασμό κάποιας εθνικής γιορτής, και κάποια για ιστορικούς ήρωες. Δεν προπαγανδίζουν με το λόγο τους και είναι αρκετά ουδέτερα από άποψη περιεχομένου. Σημαντική είναι και η θέση της ιστορίας, η οποία χρησιμοποιείται για να επισφραγίσει τη συνέχεια του ελληνικού έθνους στο χρόνο. Τα βιβλία της μεταπολίτευσης και αυτά της μεταρρύθμισης της Ν.Δ. αξιοποιούν την ιστορία, προκειμένου να ενισχύσουν την φιλοπατρία των παιδιών και να αναγάγουν την αξία αυτή ως ύψιστη. Η χρήση της ιστορίας, ωστόσο, γίνεται επιλεκτικά, κρατώντας τις ένδοξες στιγμές του έθνους και τους θριάμβους, Μέσα από τα ιστορικά γεγονότα αναδεικνύονται οι ήρωες, γνωστοί και άγνωστοι, οι οποίοι λειτουργούν ως πρότυπα για τα παιδιά, για την ανδρεία και την αυτοθυσία τους. Αντίθετα, τα ιστορικά γεγονότα τα οποία δεν ευνοούν την εθνική συσπείρωση και ομοψυχία, αποσιωπούνται. Τέτοιο παράδειγμα, είναι τα γεγονότα του Πολυτεχνείου, τα οποία βρίσκουν, για πρώτη φορά, θέση μέσα στα σχολικά εγχειρίδια του γλωσσικού μαθήματος, στα βιβλία της μεταρρύθμισης ΠΑ.ΣΟΚ.. Κείμενα με θέμα το Πολυτεχνείο, απαντώνται στα βιβλία της μεταρρύθμισης του '85 με αφορμή τον εορτασμό της επετείου της

εξέγερσης. Αν και αριθμητικά δεν είναι πολλά, η ύπαρξή τους, αποτελεί μια επισφράγιση της διαφοροποίησης των νέων βιβλίων από τα παλαιότερα, τόσο ως προς των θεματικό προσανατολισμό τους, όσο και ως προς τις αξίες που προβάλλουν. Πολλά από τα κείμενα των βιβλίων του 1975 και 1979 στάθηκαν στην περιγραφή περιοχών και τοπίων της Ελλάδας, οι οποίες, κατά κύριο λόγο, συνδέονταν με την ιστορία της χώρας. Σκοπός τους ήταν η ανάδειξη της σπουδαιότητας της ελληνικής γης. Τέλος, στο κεφάλαιο του έθνους, εξετάστηκε ο τρόπος παρουσίας των Ελλήνων και των ξένων. Μέσα από τις περιγραφές και τα χαρακτηριστικά που τους αποδίδονται παρατηρήθηκε πως κυρίως στα βιβλία του 1975 και 1979, οι Έλληνες παρουσιάζονται με τρόπο θετικό, ενώ, στον αντίποδα δομείται η εικόνα των ξένων, οι οποίοι εμφανίζονται βίαιοι και ηθικά κατώτεροι των Ελλήνων. Οι ξένοι λαοί που εμφανίζονται στα βιβλία είναι οι ιστορικοί «εχθροί» του έθνους, δηλαδή οι Τούρκοι, οι Ιταλοί και οι Γερμανοί. Εκτός από τους «παραδοσιακούς εχθρούς» των Ελλήνων, στα βιβλία παρουσιάζεται και η Κύπρος η οποία εμφανίζεται ως «συνέχεια» της Ελλάδας. Για το λόγο αυτό, οι Έλληνες μοιράζονται μαζί με τους Κύπριους κοινά χαρακτηριστικά και έχουν κοινή εθνική συνείδηση. Σημαντικό είναι να αναφερθεί πως στα βιβλία της μεταρρύθμισης '85 παραλείπονται οι εχθρικές αναφορές στους ξένους, δεν αφιερώνονται πολλές σελίδες στην ανάδειξη της ηρωικότητας των Ελλήνων και περιορίζονται τα κείμενα που αναφέρονται στην Κύπρο.

Η δεύτερη θεματική που εξετάστηκε είναι η θρησκεία. Η προβολή της θρησκείας είναι μεγάλη στα βιβλία της δεκαετίας του '70. Το πρότυπο του θεοσεβούμενου ανθρώπου και καλού χριστιανού είναι το κυρίαρχο. Η πίστη στα θαύματα δεν εγκαταλείπεται, παρά το ότι η εποχή επιτάσσει τη στροφή προς τον ορθολογισμό και την επιστήμη. Μάλιστα, συχνή είναι και η περίπτωση “συμπόρευσης” θρησκείας και έθνους, καθώς η ορθοδοξία παρουσιάζεται ως προστάτιδα δύναμη του ελληνικού έθνους. Περνώντας από τα βιβλία της μεταπολίτευσης σ' αυτά της μεταρρύθμισης της Ν.Δ., αν και δεν υπάρχει έντονη θεματική διαφοροποίηση, υπάρχει μείωση του αριθμού των κειμένων με θέμα τη θρησκεία. Στα βιβλία της μεταρρύθμισης ΠΑ.ΣΟ.Κ., από την άλλη, υπάρχουν λιγότερα κείμενα θρησκευτικού περιεχομένου, επιλεγμένα ώστε να προβάλλουν την ανθρώπινη πλευρά της πίστης κι όχι τα θαύματα και την απαρέγκλιτη θρησκευτική προσήλωση που πρέπει να δείχνει ο σωστός χριστιανός. Επίσης, στα βιβλία αυτά, δεν παρατηρείται καμία προσπάθεια σύνδεσης θρησκείας - έθνους, γεγονός που κρίνεται θετικά, καθώς, για χρόνια, δεν επιχειρήθηκε η διάκριση θρησκείας και κράτους· αντίθετα, η επιρροή της θρησκείας σε κοσμικά ζητήματα παρέμενε υψηλή. Είναι, επομένως, απαλλαγμένα σε μεγάλο βαθμό από δογματισμούς και ηθικοθρησκευτικά μηνύματα. Ο στόχος των κειμένων με θρησκευτικό περιεχόμενο, είναι η προβολή της αξίας της θρησκείας. Το πρότυπο του θεοσεβούμενου ανθρώπου, ωστόσο, περνάει κυρίως μέσα από την αγάπη των ηρώων των κειμένων προς τα Θεία, κι όχι τόσο προς τους συνανθρώπους. Τα έντονα ηθικοθρησκευτικά μηνύματα των κειμένων, κυρίως των πρώτων χρόνων

της μεταπολίτευσης, ανάγουν την αξία αυτή σε μια αξία θεμελιώδη για την κοινωνία και τους ανθρώπους.

Ο τρόπος που παρουσιάζεται η οικογένεια μέσα από τα βιβλία αποτελεί ενδεικτικό στοιχείο της εξέλιξης του θεσμού αυτού, με την πάροδο του χρόνου. Η αναπαράσταση των σχέσεων μεταξύ των γονέων, μεταξύ γονέων και παιδιών, ο ρόλος που επιτελεί κάθε μέλος της οικογένειας καθώς και οι κυρίαρχες αξίες που προβάλλονται μέσα από αυτήν κι αναπαράγονται, είναι τα βασικά σημεία στα οποία βασίστηκε η μελέτη του υλικού για τη συγκεκριμένη ενότητα. Συμπερασματικά, παρατηρήθηκε πως ο θεσμός της οικογένειας παραμένει σε μεγάλο βαθμό σταθερός. Αυτό σημαίνει πως το πρότυπο της οικογένειας των βιβλίων παραμένει παραδοσιακό και πατριαρχικό. Οι ρόλοι μέσα στα πλαίσια της οικογένειας είναι αυστηρά καθορισμένοι. Ο παππούς, συμβολίζει την σύνδεση με το παρελθόν και αναλαμβάνει την αφύπνιση της εθνικής συνείδησης στα παιδιά. Επίσης, είναι η προσωπικότητα που όλοι σέβονται, εκτιμούν και αγαπούν μέσα στην οικογένεια. Στο ίδιο πλαίσιο, κινείται και ο πατέρας, ο οποίος είναι η ισχυρή προσωπικότητα της οικογένειας και, ελλείψει του παππού, είναι ο αρχηγός της. Ο πατέρας είναι ο συνδετικός κρίκος με την κοινωνία, γι' αυτό και τα παιδιά συχνά φαίνεται να λύνουν τις απορίες τους ρωτώντας τον. Γνωρίζει πολλές πληροφορίες για το κράτος, την οικονομία, την ιστορία και την επιστήμη. Το βασικότερο χαρακτηριστικό που του αποδίδεται είναι η εργατικότητα, η οποία παρουσιάζεται ως ένδειξη της αγάπης για την οικογένειά του, και είναι η κυρίαρχη αξία με την οποία διαπαιδαγωγεί τα παιδιά. Τα παραπάνω γνωρίσματα του πατέρα δεν μεταβάλλονται μέσα από την εικόνα που παρουσιάζουν διαχρονικά τα βιβλία που μελετήθηκαν. Ακόμα και η απόμακρη και αυστηρή, κάποιες φορές, στάση του πατέρα παραμένει σε μεγάλο βαθμό αμετάβλητη. Οπότε, ούτε η σχέση πατέρα-παιδιού φαίνεται να διαφοροποιείται ουσιαστικά. Από την άλλη πλευρά, η μάνα φαίνεται πως ενσαρκώνει τη στοργή και τη φροντίδα. Ταπεινή, υπάκουη και εγκάρδια ενδιαφέρεται για το σπίτι και την οικογένειά της, παραμερίζοντας τις δικές της ανάγκες. Η αναγνώριση και η αγάπη των παιδιών προς τη μάνα εμφανίζεται σε όλα τα βιβλία της μελέτης. Οι βασικότερες αξίες που περνάει η μάνα στα παιδιά είναι η αγάπη και ο σεβασμός προς την οικογένεια, ενώ, έχει αναλάβει και τη θρησκευτική διαπαιδαγώγησή τους, κυρίως στα βιβλία του 1975 και, σε μικρότερο βαθμό, σ' αυτά της μεταρρύθμισης της Ν.Δ.. Αν και η θέση της γυναίκας δε φαίνεται να διαφοροποιείται σημαντικά μέσα από την εικόνα που δίνουν τα βιβλία, αξίζει να επισημανθεί ότι εκτός από τον πρωταρχικό της ρόλο ως μητέρα, φαίνεται πως στα αναγνωστικά της μεταρρύθμισης του '85 η γυναίκα αποκτά κοινωνική διάσταση και εργάζεται, όχι τόσο για βιοποριστικούς λόγους αλλά από προσωπική της ανάγκη. Τέλος, από τη μελέτη της θέσης του παιδιού μέσα στα βιβλία, προκύπτει ότι τα παιδιά, κυρίως στα βιβλία της δεκαετίας του '70 παρουσιάζονται ως μικρογραφίες ενηλίκων. Η παιδική τους ηλικία φαίνεται να περιστρέφεται γύρω από προβληματισμούς που αφορούν το έθνος, την ιστορία, τη θρησκεία, την πορεία του κράτους και την οικονομία. Σπάνια

παρουσιάζονται ανέμελα να παίζουν και να συναναστρέφονται με άλλα παιδιά. Συνήθως, παρουσιάζονται να συναναστρέφονται με ενηλίκους και πιο συγκεκριμένα με τους γονείς. Τα αγόρια αλληλεπιδρούν περισσότερο με τις αντρικές φιγούρες της οικογένειας, ενώ, τα κορίτσια με τις γυναικείες φιγούρες της οικογένειας. Αυτή η εικόνα του παιδιού-ενήλικα φαίνεται να εγκαταλείπεται σταδιακά, αφού, στα βιβλία της μεταρρύθμισης του '85 παρουσιάζονται πιο ανέμελα, περισσότερο κοντά σε δραστηριότητες της ηλικίας τους και ακολουθούνται από χαρακτηριστικά γνωρίσματα της παιδικής ηλικίας.

Η εργασία και η αξία της εργατικότητας είναι μια σημαντική θεματική ενότητα που προέκυψε από την ανάλυση. Σε όλο το φάσμα του υλικού που μελετήθηκε υπήρχαν κείμενα που αφορούν την εργασία και τις δραστηριότητες των Ελλήνων. Σημαντική θέση σε όλα τα βιβλία κατέχει η ναυτιλία, η οποία παρουσιάζεται ως κινητήρια δύναμη της ελληνικής οικονομίας. Πολλοί νησιώτες φαίνεται να στρέφονται στο επάγγελμα του ναυτικού, ενώ, πολλά παιδιά παρουσιάζονται να ονειρεύονται πως κάποια μέρα θα γίνουν ναυτικοί, παρά το γεγονός ότι πολλές φορές τονίζεται η δυσκολία του επαγγέλματος και της ζωής των ναυτικών. Η αξία της ελληνικής γης συνδέεται με την ανάπτυξη της γεωργίας. Στα κείμενα των βιβλίων του 1975 και 1979 είναι έντονη η παρουσία της. Η Ελλάδα παρουσιάζεται ως μια χώρα ιδιαίτερα παραγωγική, η οποία αξιοποίησε την εύφορη γη της για μεγάλες καλλιέργειες που απέφεραν κέρδη στο κράτος. Επίσης, ακόμα και η αναφορά στους συνεταιρισμούς και την αγροτική τράπεζα, δίνουν την εντύπωση πως το κράτος θέλει να ενισχύσει τον πρωτογενή τομέα. Μέσα από τα βιβλία της δεκαετίας του '70, ιδιαίτερα ενισχυμένη φαίνεται και η θέση της βιομηχανίας. Τα βιβλία αυτά, αν και εξασφαλίζουν χώρο προκειμένου να αναδείξουν τα βήματα προόδου και τις προσπάθειες που γίνονται να αναπτυχθεί ο δευτερογενής τομέας παραγωγής, δεν παρουσιάζουν σε πολλά κείμενα παραδείγματα από την ανάπτυξη της βιομηχανίας. Σημαντικό είναι να αναφερθεί πως στα βιβλία της μεταρρύθμισης της Ν.Δ., αλλά περισσότερο, σ' αυτά της μεταρρύθμισης ΠΑ.ΣΟ.Κ, προβάλλονται ζητήματα που αφορούν την αρνητική πλευρά της βιομηχανικής ανάπτυξης, δηλαδή, την καταστροφή του περιβάλλοντος και την αστικοποίηση. Με τον τρόπο αυτό, εισάγουν τα παιδιά σε έναν σύγχρονο προβληματισμό, για τις συνέπειες που έχει η, κατά τα άλλα, θετική εξέλιξη της βιομηχανίας. Από την ανάλυση, παρατηρήθηκε, επίσης, πως μικρή παρουσία έχουν μέσα στα βιβλία οι επιστήμες και οι τέχνες, οι οποίες συχνά προβάλλονται ως ασχολίες κι όχι ως επαγγέλματα, υποβαθμίζοντας έτσι τη σημασία τους. Το θέμα της μετανάστευσης, είναι συχνό μέσα στα βιβλία. Τα βιβλία του 1975 και του 1979, παρουσιάζουν τη δυστυχία του να αναγκάζεται κανείς να μεταναστεύσει για να βιοποριστεί, τονίζοντας τη δυσκολία και τις κακουχίες που αντιμετώπισαν οι μετανάστες. Αντίθετα, τα βιβλία του 1985, με αφορμή την μετανάστευση υπογραμμίζουν τη σημασία του να αγωνίζεται κανείς για τη διεκδίκηση των εργασιακών δικαιωμάτων. Με ριζοσπαστικό τρόπο τα βιβλία αυτά προωθούν την αντίδραση και την απεργιακή κινητοποίηση, ως μονόδρομο για την υπεράσπιση των εργαζομένων από την

εκμετάλλευση των εργοδοτών. Η ουσία της ύπαρξης κειμένων για την εργασία έγκειται στην ανάδειξη της αξίας της εργατικότητας. Επίσης, η προβολή της εργασίας, ενδεχομένως να στοχεύει στην εξοικείωση των παιδιών με τον καταμερισμό της εργασίας, καθώς, ως ενήλικες θα αναλάβουν διαφορετικούς επαγγελματικούς ρόλους.

Συμπερασματικά, από τη μελέτη προκύπτει ότι τα αναγνωστικά βιβλία που έπονται της μεταπολίτευσης προβάλλουν σε μεγάλο βαθμό κοινές αξίες. Ειδικότερα, υπάρχει μεγαλύτερη ταύτιση αξιών στα βιβλία του 1975 και του 1979, ενώ, τα βιβλία της μεταρρύθμισης του 1985 διαφοροποιούνται ελαφρώς, προβάλλοντας και νέες αξίες, όπως π.χ. την αξία της ειρήνης, η οποία δεν είχε θέση στα παλαιότερα εγχειρίδια, εξομαλύνοντας, παράλληλα, τον τρόπο προβολής των αξιών. Αυτό σημαίνει πως οι αξίες προβάλλονται με τρόπο έμμεσο και όχι ξεκάθαρα όπως στα παλαιότερα εγχειρίδια. Οι βασικότερες αξίες που φαίνεται να συντηρούνται και να αναπαράγονται είναι η αξία της αγάπης για την πατρίδα, η αξία της αγάπης προς την οικογένεια, η εργατικότητα και οι θρησκευτικές αξίες. Μέσα από τις βασικές αυτές αξίες, προκύπτουν κι άλλες, συμπληρωματικές προς αυτές, όπως ο ηρωισμός, η γενναιότητα, η αγωνιστικότητα, η αγάπη για την ελευθερία, ο αλτρουισμός (με την έννοια της αυταπάρνησης), η φιλία, η εντιμότητα, η ευγένεια, η υπακοή, ο σεβασμός, η καρτερικότητα, η καλοσύνη, η δικαιοσύνη, η φιλανθρωπία, η φιλομάθεια και ο φιλειρηνισμός. Τέλος, από την αντιπαραβολή των αξιών και της εποχής που δημιουργήθηκαν τα βιβλία προκύπτει ότι:

- Τα βιβλία του 1975 είναι αρκετά αναχρονιστικά, ως προς τις αξίες και τα πρότυπα που προβάλλουν. Το περιεχόμενό τους είναι περιορισμένο, οι ιδέες και τα πρότυπα που παρουσιάζουν περιστρέφονται γύρω από το τρίπτυχο «πατρίς-θρησκεία-οικογένεια» και αναπαράγουν αξίες παραδοσιακές.
- Τα βιβλία της μεταρρύθμισης του 1979 δεν καταφέρνουν να απαγκιστρωθούν από αξίες παραδοσιακές κι αν και προσπαθούν να συνδεθούν με τις ανάγκες και τα αιτήματα της εποχής, δεν καταφέρνουν τελικά τον αναπροσανατολισμό. Τα βιβλία αυτά «εγκλωβίζονται» ανάμεσα στο παρόν και στο παρελθόν, και τελικά καταφέρνουν να αναπαράγουν αξίες παραδοσιακές και εν μέρει αναχρονιστικές.
- Τα βιβλία της μεταρρύθμισης του 1982 παρουσιάζουν μεγαλύτερη ποικιλία ως προς τα πρότυπα και τις αξίες που παρουσιάζουν, καταφέροντας να ξεφύγουν από τον παραδοσιακό προσανατολισμό των προηγούμενων εγχειριδίων. Τα βιβλία αυτά πέτυχαν σε μεγάλο βαθμό τον αντικατοπτρισμό των αναγκών της εποχής μέσα στην οποία δημιουργήθηκαν. Στρέφονται σε αιτήματα σύγχρονα και παράλληλα διευρύνουν τις αξίες και τις ιδέες που προβάλλουν. Αν και δεν ξεφεύγουν πλήρως από την προβολή παραδοσιακών αξιών, καταφέρνουν να παρουσιάσουν τις αξίες αυτές με μια πιο σύγχρονη προσέγγιση κι αυτό τα καθιστά καταλληλότερα και πιο επιτυχημένα σε σχέση με τα προηγούμενα εγχειρίδια.

Βιβλιογραφία

- Blackledge, D., Hunt, B.,** *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2004
- Cohen, L., Manion, L., Morrison, K.,** *Μεθοδολογία Εκπαιδευτικής Έρευνας*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2008
- Samaran, Ch. (επιμ.),** *Ιστορία και οι μέθοδοί της. Οι μαρτυρίες και η κριτική τους αξιοποίηση*, τόμος Δ', Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1980
- Αθανασιάδης, Χ.,** *Εκπαίδευση και Ιδεολογία*. Ανακτήθηκε στις 14/3/2015 από την ιστοσελίδα <http://ecourse.uoi.gr>
- Αθανασιάδης, Χ.,** *Τα αποσυρθέντα βιβλία. Έθνος και σχολική Ιστορία στην Ελλάδα, 1858-2008*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015
- Άχλης, Ν.,** *Οι αξίες στα Αναγνωστικά βιβλία του Δημοτικού σχολείου (1954-1994)*, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1996
- Βαρελά, Κ.,** (2008) *Το μεταρρυθμιστικό έργο της πρώτης Σοσιαλιστικής Κυβέρνησης στην Ελλάδα*. Ανακτήθηκε 25/7/2014 από ιστοσελίδα <http://www.agp.gr>
- Βούλγαρης, Γ.,** *Η Ελλάδα της μεταπολίτευσης (1974-1990). Σταθερή δημοκρατία σημαδεμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, Θεμέλιο, Αθήνα 2002
- Γεωργίου-Νίλσεν, Μ.,** *Η οικογένεια στα Αναγνωστικά του Δημοτικού σχολείου*, Κέδρος, Αθήνα 1980
- Γκότοβος, Α.,** *Παιδαγωγική Αλληλεπίδραση. Επικοινωνία και κοινωνική μάθηση στο σχολείο*, Gutenberg, Αθήνα 2002
- Δεληγιάννη, Β., Ζιώγου, Σ. (επιμ.),** *Φύλο και σχολική πράξη*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1997
- Δημαράς, Α., Βασιλού- Παπαγεωργίου, Β. (επιμ.),** *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Το 'ανακοπτόμενο άλμα': τάσεις και αντιστάσεις στην ελληνική εκπαίδευση 1833-2000*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2013
- Ζαφειρόπουλος, Κ.,** *Πως γίνεται μια επιστημονική εργασία; Επιστημονική έρευνα και συγγραφή εργασιών*, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2005
- Καζάζη, Μ.,** *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης. Κοινωνικοποίηση και Εκπαίδευση*, εκδόσεις «Έλλην», Αθήνα 1993
- Καζαμίας, Α., Κασσωτάκης, Μ.,** *Ελληνική Εκπαίδευση: Προοπτικές ανασυγκρότησης και εκσυγχρονισμού*, εκδόσεις Σείριος, Αθήνα 1995
- Κανταρτζή, Ε.,** *Η εικόνα της γυναίκας. Διαχρονική έρευνα των αναγνωστικών βιβλίων του Δημοτικού Σχολείου*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1991
- Κανταρτζή, Ε.,** *Τα στερεότυπα του ρόλου των φύλων στα σχολικά εγχειρίδια του Δημοτικού*

σχολείου, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2003

Καντζάρα, Β., *Εκπαίδευση και Κοινωνία. Κριτική Διερεύνηση των Κοινωνικών Λειτουργιών της Εκπαίδευσης*, Πολύτροπον, Αθήνα 2008

Κόλιας, Χ., Ναζάκης, Χ., Χλέτσος, Μ. (επιμ.), *Σύγχρονες προσεγγίσεις της ελληνικής οικονομίας*, Πατάκης, Αθήνα 2005

Κρεμμύδας, Β. (επιμ.), *Εισαγωγή στην Ελληνική Οικονομική Ιστορία (18^{ος}- 20^{ος} αιώνας)*, Τυπωθήτω, Αθήνα 2007

Κυριαζή, Ν., *Η κοινωνιολογική έρευνα. Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999

Κωνσταντίνου, Χ., *Σχολική Πραγματικότητα και Κοινωνικοποίηση του Μαθητή. Σκιαγράφηση των κοινωνικοποιητικών μηνυμάτων του σχολείου και των εκπαιδευτικών*, Gutenberg, Αθήνα 1998

Κωστής, Κ., *‘Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας’. Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18^{ος}-20^{ος} αιώνας*, Πόλις, Αθήνα 2013

Λάμνις, Κ., *Κοινωνιολογική Θεωρία και Εκπαίδευση. Διακριτές Προσεγγίσεις*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2002

Μποτόπουλος, Κ., *Το θεσμικό έργο των κυβερνήσεων του Ανδρέα Παπανδρέου*. Ανακτήθηκε 8/8/2014 από ιστοσελίδα <http://www.botopoulos.gr>

Μπουζάκης, Σ. (επιμ.), *Πανόραμα Ιστορίας της Εκπαίδευσης. Όψεις και απόψεις. Τόμος Β’*, Gutenberg, Αθήνα 2001

Μπουζάκης, Σ., *Νεοελληνική εκπαίδευση (1821-1998)*, Gutenberg, Αθήνα 2006

Νικολάου, Σ.Μ., *Θεωρητικά Ζητήματα στην Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, Gutenberg, Αθήνα 2009

Νικολάου, Σ.Μ., *Κοινωνικοποίηση στο σχολείο. Έρευνα στα σχολικά εγχειρίδια του γλωσσικού μαθήματος της ΣΤ’ τάξης του Δημοτικού σχολείου*, Gutenberg, Αθήνα 2009

Νόβα-Καλτσούνη, Χ., *Κοινωνικοποίηση. Η γένεση του κοινωνικού υποκειμένου*, Gutenberg, Αθήνα 1996

Νόβα-Καλτσούνη, Χ., *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, Gutenberg, Αθήνα 2010

Νταλάκας, Θ., *Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία. Θέματα Κοινωνιολογίας της Παιδείας, χ.ε.*, Ιωάννινα 1983

Παγκουρέλια, Ε., Παπαδοπουλου, Μ., (2009), *Κριτική Ανάλυση Λόγου - Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομένου : μια πρόταση συνδυαστικής αξιοποίησης για την ανίχνευση της ιδεολογίας των σχολικών εγχειριδίων*. Ανακτήθηκε στις 2/10/2014 από ιστοσελίδα :<http://mariapapadopoulou.gr>

Παπαθανασίου, Χ., *Τα αναγνωστικά βιβλία του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου, 1939-1941*, Μεταπτυχιακή Εργασία, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2011

Πυργιωτάκης, Ι., *Κοινωνικοποίηση και Εκπαιδευτικές Ανισότητες*, εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 1986

Σιλιγάρης, Χ., *Κοινωνικοποίηση στο σχολείο. Θεσμοί, αξίες και πρότυπα συμπεριφοράς στα σχολικά εγχειρίδια Η ΓΛΩΣΣΑ ΜΟΥ*, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2001

Φραγκουδάκη, Α., Δραγώνα, Θ. (επιμ.), *«Τι είν' η πατρίδα μας;» Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997

Φραγκουδάκη, Α., *Τα αναγνωστικά βιβλία του Δημοτικού σχολείου. Ιδεολογικός πειθαναγκασμός και παιδαγωγική βία*, Θεμέλιο, Αθήνα 1979

Φρειδερίκου, Α., *‘Η Τζένη πίσω από το τζάμι’: Αναπαραστάσεις των φύλων στα σχολικά εγχειρίδια γλωσσικής διδασκαλίας του δημοτικού σχολείου*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1995